

Bəxtiyar Nəcəfov

DEPORTASIYA

III hissə

Çaşıoğlu

2006

Redaktor: filologiya elmləri namizədi Nəriman Seyidəliyev

Rəyçi: tarix elmləri doktoru, professor Xaqani Məmmədov

Nəcəfov Bəxtiyar İsgəndər oğlu. Deportasiya. III hissə, Bakı, "Çaşıoğlu", 2006.-320 səh.

Bu kitabda müəllifin "Düşmənin iç üzü. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada erməni millətçiliyinin tarixi" monoqrafiyasının qanunauyğun davamı olub 1947 - 1953-cü illərdə azərbaycanlı əhəlinin Ermənistandan kütləvi deportasiyası, köçürülməsi məsələlərindən bəhs edir. Minlərlə azərbaycanlının əsl faciəsinə çevrilmiş bu deportasiya müəllif tərəfindən tarixi hadisələr kontekstində təsvir edilmiş, əsərdə külli miqdarda arxiv materiallarından istifadə olunmuşdur.

"Əlavə" hissədə də arxiv materiallarından istifadə edilməklə sovet rejiminin islam dininə, din xadimlərinə, Azərbaycan xalqının dini bayramlarına, xalq adət və ənənələrinə qarşı mübarizəsindən bəhs edilir.

Kitab geniş oxucu auditoriyası, tarixçilər, Azərbaycan tarixi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N 0503020900-270
082-06

© "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2006.

**1948-1953-CÜ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN
SSR ƏRAZİSİNDƏKİ TARİXİ-ETNİK TORPAQLARINDAN
KÜTLƏVİ SURƏTDƏ DEPORTASIYASI HAQQINDA**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən bu cür qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlarla məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin də öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımcına araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram: 1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tərkibdə dövlət Komissiyası yaradılsın:

Dövlət Komissiyasının sədri:

HEYDƏR ƏLİYEV - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Dövlət Komissiyası sədrinin müavini:

Artur Rəsizadə - Azərbaycan Respublikasının baş naziri Dövlət Komissiyasının üzvləri:

Ramiz Mehdiyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri

Vasif Talibov - Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri

İzzət Rüstəmov - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Elçin Əfəndiyev - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini

Həsən Həsənov - Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri

Namiq Abbasov - Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik naziri

Ramil Usubov - Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri

Eldar Həsənov - Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru

Südəbə Həsənova - Azərbaycan Respublikası ədliyyə nazirinin birinci müavini

Xanlar Hacıyev - Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri

Sirus Təbrizli - Azərbaycan Respublikasının mətbuat və informasiya naziri

Vəfa Quluzadə - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Hidayət Orucov - Azərbaycan Respublikasının milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri

Fatma Abdullazadə - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının humanitar siyasət şöbəsinin müdiri

Şahin Əliyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının qanunvericilik və hüquq ekspertizası məsələləri şöbəsinin müdiri

Fuad Ələsgərov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının dövlət-hüquq şöbəsinin müdiri

Yusif Hübətov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri

Əli Həsənov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri

Rəfael Allahverdiyev - Bata Şəhəri İcra Hakimiyyətinin başçısı

Nizami Xudiyev - Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri şirkətinin sədri

Fəraməz Maqsudov - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri

Cəmil Quliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi əvəzi

İqrar Əliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru

Budaq Budaqov - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun direktoru

Ataxan Paşayev - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi

Yusif Yusifov - N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin ümumi tarix Kafedrasının müdiri

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

HEYDƏR ƏLİYEV Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il

Ön söz

Qarşınızdakı kitabın müəllifi Bəxtiyar Nəcəfov bir alim kimi cəmiyyətimizin həyatında son on ildə baş vermiş köklü dəyişikliklərin meydana gətirdiyi tarixçilərin yeni nəslinə mənsubdur.

Sovet imperiyasının dağılması, keçmiş sovet məkanında yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, qlobal və regional miqyaslarda siyasi qüvvələrin yeni düzümü, milləttərarası münasibətlər - bütün bunlar bir çox tarixi hadisələrin, ən başlıcası isə bütövlükdə götürülmüş tarixi proseslərin yeni baxış bucağından nəzərdən keçirilməsi zərurətini doğurmuşdur.

Sovet senzurasının ləğvi ilə əlaqədar, qadağa altında olan, hətta xatırlanmasına belə yasaq qoyulmuş bir sıra mövzular tarixçilərimizin diqqət mərkəzinə çəkildi. Və bunların sırasında ilk yerləri müasir dövrün aktual hadisələri ilə bağlı mövzular tuturdu. Bu hadisələrin arasında da ön planda əlbəttə ki, "Qarabağ problemi" adlandırılan məsələ dururdu. Son nəticədə Ermənistanın Azərbaycana qarşı geniş miqyaslı hərbi təcavüzünə gətirib çıxaran və erməni millətçilərinin ərazi iddiaları ilə sıx bağlı olan bu "problem" haqqında tarixçilərimiz son illər bir sıra, tədqiqat işləri çap etdirmişdilər. Lakin Bəxtiyar Nəcəfovun "Düşmənin iç üzü. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada erməni millətçiliyinin tarixi" monoqrafiyası bu mövzuda çap edilmiş ilk əsərlərdən biri olub, bir sıra məziyyətlərinə görə digər tədqiqatlar arasında haqlı olaraq xüsusi yer tutur.

Birincisi, müəllif nadir arxiv materiallarından istifadə etməktə, Zaqafqaziyanın kifayət qədər uzun və hadisələrlə zəngin olan tarixi dövrünü (1890-1924-cü illər) əhatə edə bitmişdir. Müəllifin erməni millətçiliyini və onun lideri "Daşnaksütyun"un təcavüzkar mahiyyətini ifşa edən monoqrafiyası toxunulan məsələlərin xarakterinə görə mövzu çərçivəsindən kənara çıxaraq, bir növ Zaqafqaziyanın araşdırılan dövrə aid, qısa siyasi tarixinə çevrilmişdir. Müəllif bu dövrün (XIX əsrin sonlarında Şərqi Türkiyə ərazisində erməni qiyamları, 1904-1905, 1918-1920-ci illərdə daşnakların Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzü və s.) bir çox mühüm düşünmə məqamlarını yenidən canlandırmağa və dərk etməyə müvəffəq olmuşdur.

İkincisi, "Düşmənin iç üzü" monoqrafiyasında ciddi sənədli material əsasında 90-cı illərdən başlayaraq, erməni millətçiliyinin kənarı və inkişaf prosesi izlənmiş, başlıca erməni millətçi partiyalarının ("Hnçak", "Daşnaksütyun" və b.) proqramları, qurultaylarının materialları incədən-incəyə təhlil və şərh edilmiş, müxtəlif tarixi mərhələlərdəki (1924-cü ilə qədər) strateji xətti və taktikası aşkara çıxarılmışdır. Faşizmin müasir növü kimi erməni millətçiliyinin təhlili müəllif tərəfindən müxtəlif proyeksiyalarda (iqtisadiyyat, siyasət, sosiologiya, psixoloji aspekt) verilmişdir. Müəllif inandırıcı surətdə göstərmişdir ki, Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü həyata keçirmiş bugünkü erməni millətçiləri "Daşnaksütyun" məddahlarının mənəvi varisləridir və Qarabağın, habelə digər Azərbaycan torpaqlarının işğalçıların "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" yaratmaq yolundakı təcavüzkar planlarının tərkib hissəsidir.

Üçüncüsü, müəllif, 1920-1924-cü illərdə Azərbaycanın siyasi həyatında baş verən prosesləri ilk dəfə olaraq yeni baxış bucağından nəzərdən keçirərək, bu prosesi "Sovet hakimiyyətinin erməniləşdirilməsi" kimi səciyyələndirmişdir. O, bu kontekstdə, 1924-cü ildə DQMV-nin yaradılması ilə başa çatmış "Qarabağ məsələsi"nin "həlli" mərhələlərini yeni mövqedən işıqlandıra bitmişdir.

Bundan əlavə, Bəxtiyar Nəcəfov bu kitab ilə özünü elmdə keçilməmiş yollar arayan cəsarətli tədqiqatçı kimi göstərmişdir. Dərindən əsaslandırılmış, bəzən dərhal gözə çarpmayan nəticələr, paralellər, assosiasiyalar, tarixi materialda başlıca məziyyəti tapmaq bacarığı bütün bunlar "Düşmənin iç üzü" monoqrafiyasını bizim tarix elmində əsl hadisəyə çevirmişdir.

Bəxtiyar Nəcəfovun "Düşmənin iç üzü" kitabı ruh yüksəkliyi, emosional və dərin bir inamla yazılmışdır və bu, müəllifin bioqrafiyasına tam uyğundur, belə ki, onun özü əldə silah Qarabağda vuruşmuş, batalyon komandirinin müavini olmuşdur, yəni o, erməni millətçilərinin iç üzünü yalnız arxiv sənədləri əsasında tanımır, o bu düşmənlə dəfələrlə üz-üzə görüş meydanında qarşılaşmışdır.

Bəxtiyar Nəcəfovun yeni kitabı-"Deportasiya" seçdiyi mövzunun: erməni millətçiliyi və onun Zaqafqaziyada Azərbaycana qarşı yönəldilmiş fitnələri mövzusunun davamı və məntiqi inkişafıdır. Müəllif çox çətin, lakin şərəfli bir işi-sovet dövründə azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan kütləvi deportasiyası məsələlərini özündə birləşdirən və indiyə qədər öyrənilməmiş problemi istəyib hazırlamaq vəzifəsinə götürmüşdür. Kitabda inandırıcı şəkildə göstərilmişdir ki, bu deportasiyaların birincisi, yəni 1947-1953-cü illərdə həyata keçirilmiş və sonrakıların təməlini qoymuş deportasiyanın ssenarisini "Daşnaksütyun"un xaricdəki mərkəzləri tərəfindən "yazılmışdır". "Daşnaksütyun" öz direktivi ilə "erməni repatriasiyasını" təqdir etmiş və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların böyük bir hissəsinin oradan köçürülməsi şərtini qoymuşlar.

Beləliklə, xaricdəki ermənilər faktiki olaraq, əllərini ağdan-qaraya vurmada, əkilib-becərilmiş torpaq sahələrinə yiyələnmiş, bu torpaqları yüz illər boyu yararlı hala salmış azərbaycanlılar isə öz dədə-baba yerlərini, öz əcdadlarının qəbirlərini həmişəlik tərk etməyə məcbur olmuşdular.

Bu, Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş bir genosid, erməniliyin Kreml havadarlarının və onların yerlərdəki nökrələrinin köməyi ilə həyata keçirilən əsil "etnik təmizləmə" idi. Müəllif öz birinci kitabında olduğu kimi, bu dəfə də rus-erməni rəğbətini tarixi mənbələrinin inandırıcı şəkildə izləmiş, erməni diasporunun köməyi ilə erməni millətçilərinin əvvəllər çar hökumətini, sonralar sovet bolşevik liderlərini və nəhayət, Sovet imperiyası dağıdıqdan sonra Rusiyanın Qorbaçov və Yeltsin tipli yeni rəhbərlərini ələ aldıqları şantaj, böhən və provokasiya metodunu incəliyinə qədər açıb göstərmişdir.

Yüz minlərlə azərbaycanlı üçün faciəyə çevrilmiş 1947-1953-cü illərə aid deportasiya müəllif tərəfindən tarixi hadisələr, İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada yaranmış geopolitika şəraiti kontekstində təsvir edilmişdir.

Bu mənada kitabın birinci fəslə xüsusilə böyük maraq doğurur. Belə ki, müəllif burada konkret tarixi hadisələri geniş planda, perspektivdə, qeyrişablon şəkildə görə bilmək bacarığını nümayiş etdirir, eyni zamanda hissə qapılmadan, əsas məqsədi- Azərbaycan xalqına qarşı elan edilməmiş müharibəyə başlamış erməni millətçilərinin fitnə və intriqalarının ifşasını öz diqqət dairəsindən bir an belə kənara buraxmır.

1947-1953-cü illərə aid köçürülmə prosesini mərhələ-mərhələ təhlil edən müəllif, baş vermiş faciənin miqyasını yenidən canlandırmağa imkan verən külli miqdarda arxiv materiallarına istinad edir. Bu, həm də ona görə qiymətlidir ki, həmin materialların böyük əksəriyyəti indiyədək elmi dairəyə daxil edilməmişdir. Müəllif rəsmi sənədlərin "xəsis" sətirləri, quru rəqəmləri arxasında erməni millətçilərinin təhriki ilə kommunist rəhbərlərin qələminin bircə hərəkətiylə faktiki olaraq hüquqsuz və evsiz-eşiksiz qaçqınlara çevrilmiş on minlərlə dinc azərbaycanlı əməkçisinin səngiməyən ağrılarını, göz yaşlarını, acı taleyini görə və təsvir edə bilir.

Bizim fikrimizcə, bu da qiymətlidir ki, kitabın müəllifi öz təsviri və şərhinin gedişində təhlil olunan tarixi faktları daim bu günün hadisələri ilə uzlaşdırır, cəsarətlə paralellər aparır, maraqlı fikirlər, ümumiləşdirmələr söyləyir.

Bəxtiyar Nəcəfovun oxucuların diqqətinə təqdim edilmiş "Deportasiya" kitabı bütövlükdə götürüldükdə, Azərbaycan tarixi elmində mövcud olan boşluqlardan birini uğurla dolduran, sözün əsl mənasında, olduqca dəyərli və aktual elmi əsərdir. Bizim fikrimizcə, bu əsərin mövzusu, nəticələri, ümumi istiqaməti bu gün müstəqil Azərbaycanın tarixçi alimləri qarşısında duran vəzifələrə tamamilə uyğundur.

Müəllif tariximizin indiyə qədər lazımınca öyrənilməmiş faciəli səhifələrini "açıb göstərməktə" qarşıya qoyulmuş məqsədə tam nail olmuşdur: onun kitabı, heç şübhəsiz ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası və erməni təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması işinə dəyərli töhfədir.

Müəllifə yeni yaradıcılıq uğurları diləyir və ümid edirik ki, onun bu monoqrafiyası özü üçün saysız-hesabsız oxucular, həmfikirlər tapacaq və onların minnətdarlığına səbəb olacaqdır.

Xaqani Məmmədov, tarix elmləri doktoru, professor.

GİRİŞ SÖZÜ ƏVƏZİ

Erməni təcavüzkar millətçiliyinin və onun lideri "Daşnaksütyun"un Azərbaycan xalqının ən qatı düşmənləri olduğuna qəti inam məndə, bədnam "Qarabağ məsələsi" ətrafında qaldırılmış hay-küyün bu dəfə Azərbaycana qarşı birbaşa təcavüzlə başa çatdığı illərdə əldə silah erməni işğalçılarına qarşı hərbi əməliyyatlarda, döyüşlərdə iştirak etməli olduğum vaxtlarda yaranıb möhkəmlənmişdir. Digər tərəfdən, mənə bir tarixçi kimi, öz kökləri ilə çox da yaxın olmayan vaxtlara-XIX əsrin sonları və yaşadığımız yüzilliyin əvvəllərinə gedib çıxan bu problemə aid olan bütün faktları hərtərəfli və obyektiv şəkildə araşdırmağa mənəvi ehtiyac duyurdum. Mən bir çox faciəli hadisələrin "dilsiz", lakin bu qədər çox "bilən" iştirakçıları və şahidlərini külli miqdarda arxiv materialını qaldıraraq araşdırmalı, bu məsələlər üzrə saysız-hesabsız mənbələri-ədəbiyyatı oxuyub "saf-çürük" etməli oldum. Beləcə, "Düşmənin iç üzü" kitabının ideyası yarandı məndə, sonra kitabın özü qələmə alındı, birinci hissəsi 1993-cü ildə, ikinci hissəsi isə 1994-cü ildə işıq üzünə gördü. Məqsədyönlü və hərtərəfli tarixi təhlil məni belə bir tərzibolunmaz nəticəyə gətirib çıxardı ki, erməni millətçiliyi, "Daşnaksütyun" təkcə Azərbaycan xalqının deyil, həm də bütün Zaqafqaziya xalqlarının, ümumiyyətlə, bütün dinc və mədəni millətlərin qatı düşmənləridir, erməni millətçiləri və daşnaklar son yüz ildə Zaqafqaziya bölgəsini lərzəyə gətirən bütün faciəli və qanlı kateklizmlərin bilavasitə günahkarlarıdır.

Mən ümid edirdim ki, yazdığım kitab ilk növbədə ölkəmin rəhbərliyinin bütün ciddiliyi ilə qəbul edəcəyi xəbərdarlıq olacaq, ümid edirdim ki, kitabın oxucuları necə dəhşətli, kinli, qəddar, xəyanətkar bir düşmənlə üz-üzə gəldiyimizi dərk edəcəklər. Mən bu kitabı qələmə alarkən, onun gələcək oxucularını inandırmağa çalışırdım ki, bu cür düşmənlə heç bir səmərəli kompromis, heç bir müqavilə mümkün deyildir. Mən belə bir fikri əsaslandırmağa çalışırdım ki, itirilmiş Azərbaycan torpaqlarını - Qarabağı və digərlərini yalnız və yalnız silah gücünə qaytarmaq olar, bunun üçün isə biz hər şeydən əvvəl özümüz güclü olmalıyıq və ilk növbədə sözdə deyil, əməldə milli vəhdət kimi anlayışı dirçəltməli, həyata qaytarmalı və dünyanın ən gözəl dini imiş kimi ona etiqad etməliyik...

Mən bütün bunlara sidq-ürəkdən inanırdım. Lakin ürəkəğrısı ilə qeyd etməyə, bir tarixçi kimi tam obyektiv qeyd etməyə məcburam ki, kitabımın nəşri gözlədiyim əks-sədanı doğurmadı. Görünür, bunun başlıca səbəbi Azərbaycanda və beynəlxalq meydanda yaranan və ölkə rəhbərliyinə mövcud duruma başqa mövqedən yanaşmağa vadar edən siyasi gerçəklikdə axtarmaq lazım idi.

Ermənilərlə "сратыс кво" bazası əsasında, yəni təcavüzkarın əl keçirdiyi torpaqlar onun ixtiyarında qalmaqla, atəşkəs haqqında razılaşma əldə edilmişdi. Bu torpaqlar isə nə az, nə çox, ölkənin ümumi ərazisinin beşdə birinə bərabər idi. Milyon nəfərdən çox qaçqın və məcburi köçkün harda və necə bacarıq məskunlaşmışdı, bacarmayanlar isə öz uşaqları ilə birgə hələ də çadır şəhərlərdə daldalanırlar. Bu, "nə sülh, nə müharibə" durumu indiyə qədər qalmaqdadır və Ermənistanın Qarabağ məsələsində tutduğu sərt mövqeyi birtəhər "yumşaltmaq" cəhdləri heç bir səmərə vermir.

Səciyyəvidir ki, bu yaxınlarda Ermənistanda rəhbərliyin dəyişdirilməsi mövcud vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Yolagəlməzliyi və inadkarlığı səbəbindən bizdə bəzilərinin az qala 1 №-li düşmən hesab etdikləri Ter-Petrosyan ermənilərin özləri üçün Qarabağ məsələsində kifayət qədər "vətənpərvər" görünmədi və onun yerinə "Daşnaksütyun"un ən dövtələb və barışmaz şüarlarına açıq şəkildə etiqad edən Robert Koçaryan gəldi.

Zaman özü bizim hələ 1993-cü ildə söylədiyimiz proqnozun düzgünlüyünü təsdiq etdi: "... Biz özümüz üçün dəqiq aydınlaşdırmalıyıq ki, düşmən özü heç vaxt tərki-silah olmayacaqdır, heç vaxt özü öz iddialarından imtina etməyəcəkdir, onu buna yalnız güc hesabına məcbur etmək olar". (Бахтияр Наджафов. Лицо врага. История армянского национализма и Закавказье», 1-ci hissə. Bakı, Elm, 1993, səh. 370).

Tarix dərsləri bizi öyrədir ki, təcavüzkar erməni millətçiliyi erməni xalqının mövcudluğu məsələsinə dirəndikdə, indikindən qat-qat ağır vəziyyətlərdə də heç vaxt heç kəsə heç nəyi güzəşt etməyib, heç vaxt heç bir ağıllı kompromisə getməyib. Bəs bu halda necə inanmaq, ümid bəsləmək olarki, hazırda, yəni ermənilərin "qalib libası" geydiyi bir vaxtda onlar öz iddialarından əl çəkə bilirlər? Həqiqətən də buna inanmaq daha çox axmaqlığa oxşayan bir sadələvhlük olardı.

Öz monoqrafiyanın mövzusunda qayudaraq, qeyd etmək istəyirəm ki, bu tədqiqat işində hadisələrlə hədsiz zəngin olan bir dövr (1890-1924) əhatə olunsun da, problemin araşdırılması öz məntiqi sonluğuna çatdırılmamışdı. Monoqrafiyanın sonuncu fəslinin ikinci hissəsində 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycandakı vəziyyət təhlil edilmiş, respublikada sovet hakimiyyətinin "erməniləşdirmə" prosesi, Kreml rəhbərliyinin rəğbətindən məharətlə istifadə edərək, uzun-uzadı dolay manevlərdən sonra Qarabağın dağlıq hissəsinin süni şəkildə yaradılmış muxtar vilayətinə çevrilməsinə nail ola bilməmiş erməni millətçilərinin intriqa və fırıldaqları təsvir edilmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş bu aksiya erməni millətçilərinin DQMV-nin erməniləşdirilməsi və onun Azərbaycandan qoparılması üzrə təxribatçı, separat fəaliyyəti üçün təkan vermişdir.

Yeri gəlmişkən, erməni millətçiləri və onların lideri "Daşnaksütyun" partiyası sonralar da (1924-cü ildən sonra) öz iddialarını heç də təkcə Qarabağla məhdudlaşdırmamışlar. Onlar ucadan, nümayişkaranə şəkildə Naxçıvan MSSR-in Ermənistanla birləşdirilməsini tələb edir və Naxçıvanı "qədim erməni ərazisi" adlandırırdılar. Eyni zamanda, Türkiyəyə qarşı "Qərbi Ermənistan"la (bu uydurma ad altında ermənilər şərqi türk vilayətlərini nəzərdə tuturdular) əlaqədar ərazi iddiaları irəli sürürdülər. Yenə də Qərbin ermənipərəst mətbuatında dönə-dönə "erməni genosidi" məsələsi, bədnanı "erməni məhkəməsi" və s. məsələlər qaldırılırdı. Bu zaman erməni millətçiləri həmişə olduğu kimi, öz iddialarını bir daha yada salmaq üçün beynəlxalq vəziyyətdəki hər hansı, hətta ən cüzi dəyişiklikdən həmişə olduğu kimi məharətlə istifadə edirdilər. Belə ki, ikinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra, bir ara sovet-türk münasibətləri xeyli kəskinləşdiyi məqamda daşnaklar Dağlıq Qarabağa qarşı növbəti sui-qəsd etdilər, lakin uğur qazana bilmədilər.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının beynəlxalq nüfuzunun əsaslı surətdə artması bir sıra mühüm siyasi və ictimai proseslərə, o cümlədən reemqrasiya prosesinə təkan verdi: Rusiyanın (Sovet İttifaqının) müəyyən səbəblər üzündən xaricdə yaşamaq istəyən bir çox vətəndaşları kütləvi şəkildə sovet səfirliklərinə müraciət edərək, vətənə qayıtmaq arzularını bildirir və sovet hakimiyyəti onların istəyini yerinə yetirməyə həvəslə razılıq verirdi.

Erməni millətçiləri yaranmış vəziyyətdən ustalıqla istifadə edərək, "Daşnaksütyun"un birbaşa göstərişi ilə ermənilər üçün (yalnız onlar üçün) repatriasiya adlandırılan bu prosese qoşuldular. Vətənə qayıdarkən sovet pasportundan başqa heç nə almayan digər xalqların və millətlərin nümayəndələrindən fərqli olaraq ermənilərin vətənə qayıtması dəbdəbə ilə təşkil edilmişdi. Sovet hakimiyyəti bir çox "hədiyyələrdən" əlavə onların istifadəsinə hazır, becərilmiş, münbit torpaqlar - azərbaycanlı kəndlilərinin üzərində əsrlər boyu zəhmət çəkib yararlı hala saldıqları dədə-baba torpaqlarını vermişdi.

Bu, xalqımızın tarixinin ən qara, ən kədərli səhifələrindən biri idi. Yüz minlərlə azərbaycanlının Ermənistandan, əsrlər boyu dədə-babalarının, ulu əcdadlarının yaşadığı torpaqlardan zor gücünə Stalin dövrünə xas olan bir qəddarlıqla köçürülməsi xalqımızın canlı tarixində qanlı izlər qoymuşdur. Azərbaycan xalqı əleyhinə bu növbəti aksiya Kreml rəhbərliyi tərəfindən ölçüyəgəlməz bir ikiüzlülükə "azərbaycanlı kənd zəhmətkeşlərinə partiya və hökumətin qayğısı" nümunəsi kimi təqdim edilmişdi. Özü də azərbaycanlı kəndlilər onlar üçün iqlim cəhətdən əlverişli olan dağlıq və dağətəyi rayonlara deyil (bu baxımdan onlar üçün ən ideal yer Qarabağ idi), qızmar, susuz, quraqlıq, qızdırma xəstəliyinin geniş yayıldığı Mil-Muğan çöllərinə köçürüldülər. Köçkünlərin çoxu yeni yerdə məşəqqətlərə dözməyərək xəstələnir və ölürdülər. Ən çox zülm çəkən isə azyaşlı uşaqlar idi.

Bu, əsl genosid idi-erməni millətçilərinin təhrikiylə Kreml ağaları və onların əlaltıları tərəfindən həyata keçirilmiş amansız, kütləvi və qəddar bir genosid idi. Sovet hakimiyyəti öz mövcudluğunun bütün dövrləri ərzində azərbaycanlılara və ümumiyyətlə, müsəlmanlara etibar etmir, onları az qala başdan-başa pantürkçü zənn edir, onlara açıq-aşkar bir şübhə ilə yanaşırdı. Buna görə Kreml rəhbərliyi Zaqafqaziyada Azərbaycan təsirini zəiflətməyə, antaqonist-xristian simasında müsəlman əhalisinə qarşı müqabil qüvvə yaratmağa çalışırdı. Belə bir rol sanki ermənilərin boyuna biçilmişdi, üstəlik də onları dilə tutmaq lazım gəlmirdi, onların özləri bu rola can atır, hələ I Pyotr dövründən üzü bəri lazım gəldi-gəlmədi Rusiya hökumətinə öz xidmətlərini təklif edir, necə deyərlər, fürsət düşən kimi boynuna sarılıb yalmanır, ən çirkli işlərə də həvəslə razı olurdular.

Rusiya hakimiyyətinin bu strateji xətti irsən köhnə Nikolay monarxiyasından yeni sovet imperiyasına keçdi. Yada salaq: 1997-ci ildə aşkar edilmiş faktı 1 milyard məbləğində rus silahının qeyri-qanuni olaraq Ermənistanla göndərilməsini və elə həmin ildə Rusiya ilə Ermənistan arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilənin imzalanmasını. Rusiyanın müdafiə naziri İ.Sergeyevin Rusiyanın Ermənistanı S-300 raketləri ilə təchiz edəcəyi barədə bu yaxınlardakı bəyanatına da həmin mövqedən baxılmalıdır.

Rusiya prezidenti B.Yeltsinin, Ter-Petrosyanın istefasından dərhal sonra özünə xas ötkəmliklə ifadə etdiyi fikir də rus siyasətinin ənənəvi ermənipərəst oriyentasiyasına tam uyğun gəlir: "Ermənistan bizim strateji maraqlarımız dairəsindədir, bu bizim üçün doğma ölkədir, çünki o, xristian ölkəsidir" ("Вышка", 7 avqust, 1998-ci il, səh. 2).

Bu bəyanatda məntiq azdır. Sovet (eləcə də postsovet) rəhbərliyi üçün siyasi kursun müəyyənləşdirilməsi zamanı bu və ya digər ölkənin konfessial mənsubiyyətinin heç vaxt heç bir rolu olmayıb. Özü də xristianlığın "erməni növü" katolik, eləcə də pravoslav kilsəsinin nöqtəyi-nəzərincə monofizit təmayüllü küfrdən başqa bir şey deyildir. Lakin bütün bunlar ermənipərəst Rusiya və Qərb mətbuatına dini hissələrlə oynayaraq, daha doğrusu, alver edərək, erməniləri vəhşi və nadan müsəlmanların (yəni türklərin və azərbaycanlıların) guya kökünü kəsməyə can atdığı "xristian əzabkeşi" kimi təsvir etməsinə əsla mane olmur. Həm də illər keçdikcə ermənilərin və Rusiyada, eləcə də xaricdəki kütləvi informasiya vasitələrinin daim istifadə etdikləri yalan və böhtan metodları əsla dəyişmir, dəyişən bir şey varsa da, son illər qəzet və jurnal səhifələrində, radio və televiziya da pantürkçülük əvəzinə indi canfəşanlıqla "islam fundamentalizmi"nin hallandırılmasıdır.

Əsas mövzuya qayudaraq, bir daha qeyd etmək lazım gəlir ki, 1947-1953-cü illərə aid deportasiya və sonrakı deportasiyalar Azərbaycan xalqı üçün geniş miqyaslı faciə idi. Bu gün bu faciə haqqında ucadan danışmaq lazımdır, çünki, yarım əsr ərzində bu məsələ gizlədilmiş, söylə ört-basdır edilmiş, bir növ, yasaq mövzuya çevrilmişdi-mərkəzin və respublika mətbuatında bu faciəli hadisələr haqqında bircə kəlmə də yazılmamışdı. Deportasiyaya aid olan yazışmalar, materiallar "məxfidir" və "tam məxfidir" qurfləri altında gedirdi. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətlərin bu dilsiz şahidləri arxivlərin ən əlçatmaz yerlərində ört-basdır edilmişdi. Hətta sovet imperiyası dağıldıqdan və arxivlərin bir qismi açıldıqdan

sonra da bu faktlar indiyədək tarixçilərimizin ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Ürəkağrısı ilə demək lazım gəlir ki, deportasiya haqqında bütün yazılanlar (ayrı-ayrı məqalələrdə xatırlamaları nəzərə almasaq) Ataxan Paşayevin broşüründən ibarətdir.¹ Bu broşürdə azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsi məsələləri ilə əlaqədar sovet direktiv orqanlarının müxtəlif illərdə qəbul etdikləri qərarların siyahısı və bu normativ aktların mahiyyətinin yığcam şərhi verilmişdir.

Lakin adı çəkilən broşürdə nə arxiv mənbələrinə bir istinad, nə də istifadə olunmuş ədəbiyyat və materialların siyahısı var. Görünür, müəllif özü qarşısında deportasiyanı doğurmuş səbəb və faktorları təhlil etmək vəzifəsini qoymamış, deportasiyanı konkret tarixi hadisələr kontekstində geopolitoloji şəraitlə əlaqələndirmişdir. Azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından köçürülməsi ilə əlaqədar məsələlərdə erməni millətçilərinin, o cümlədən "Daşnaksütyun"un oynadıqları məşum rol da müəllifin diqqətindən kənar qalmışdır.

Hazırda Azərbaycan, nəhayət ki, əsl müstəqillik qazandıqdan sonra biz heç bir tərəfə boylanmadan, heç kəsə əylmədən öz tariximizin, ələlxüsus, ən yeni tariximizin bütün problemləri, boş buraxılmış səhifələri haqqında cəsarətlə danışa bilirik. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev də bu barədə geniş söhbət açaraq qətiyyətlə bildirmişdir ki, hazırkı vaxtda Azərbaycan tarixi yenidən yazılmalıdır və bu fikir ilk növbədə ən yeni tarixə aiddir. 1947-1953-cü və sonrakı illərdə azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan Azərbaycana deportasiyasına gəldikdə isə, "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Azərbaycan respublikası prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı, necə deyərlər, hər şeyi öz yerinə qoymuşdur. Fərmanda bilavasitə göstərilmişdir: "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir".

Deportasiyanın hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə fərmanla, Azərbaycan Respublikası prezidenti H.Ə.Əliyevin sədrliyi ilə görkəmli alimlərdən, rəsmi vəzifəli şəxslərdən və ictimai xadimlərdən ibarət Komissiya yaradılmışdır.²

Heç şübhəsiz ki, bu fərman tarixi ədalətin bərpa olunması və Azərbaycan xalqının bu növbəti genosidində, bu faciədə günahı olanların hamısının adbaad xalqa tanıtılması prosesinə təkan verəcəkdir. Biz burada "növbəti genosid" ifadəsini heç də təsadüfən, yaxud gəlişi gözəl söz xatirinə işlətmirik, belə ki, bizim qəti inamımıza görə Azərbaycan xalqı ermənilər tərəfindən dəfələrlə, o cümlədən, 1905-1906, 1914-1915, 1918-1920-ci illərdə genosidə məruz qalmışdır ki, bu barədə sözü gedən əsərdə kifayət qədər geniş danışılmışdır (Вах: Бахтияр Наджафов. Лицо врага, 1-ci və 2-ci hissələr). Azərbaycanlıların indiki soyqırımı-Qarabağın və digər Azərbaycan ərazilərinin işğalı ilə əlaqədar genosidi bəzilərinin düşündüyü kimi, heç də birinci, yaxud ikinci deyil, ermənilərin rusiyalı himayədarların köməyiylə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri çoxsaylı genosidlərdən biridir. On minlərlə insan həyatının məhvində səbəb olmuş və genosidlər daşnakların soyuqcanlıqla düşünüldü, söylə işlənilib hazırlanmış mənfur planının-ermənilər üçün yaşayış məkanını genişləndirmək və son nəticədə mifik "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" yaratmaq planının mərhələləri, tərkib hissələridir. Erməni millətçilərinin xəstə beynində doğulmuş, insana nifrətdən yoxrulan bu sərsəm planların qurbanı ilk növbədə sadə zəhmətkeşlər, azərbaycanlı kəndlilər oldu. Onların bütün təqsiri bundan ibarət idi ki, öz ulu əcdadlarının yüz-yüz illər boyu təri və göz yaşlarından yoxrulan doğma torpaqlarında yaşayıb zəhmət çəkirdilər.

Bizim fikrimizcə, bu gün hər bir Azərbaycan tarixçisinin ümdə borcu və vəzifəsi bu günün ən mühüm məsələlərlə, ələlxüsus, bu və ya digər səbəblər üzündən hələ də hərtərəfli elmi baxışın obyektinə ola bilməmiş məsələlərlə sıx əlaqədə olan problemlərin öyrənilməsində fəal iştirak etməkdir. Azərbaycanlı əhalinin 1947-1953-cü illərin deportasiyası və sonrakı deportasiyaları, şübhəsiz ki, zamanın özü tərəfindən gündəliyə qoyulmuş belə məsələlərdən biridir.

Bizim qəti inamımıza görə, azərbaycanlı əhalinin göstərilən illərdə və sonrakı illərdəki deportasiyası ilə əlaqədar ortaya çıxan suallar kompleksinin təcavüzkar erməni millətçiliyi və onun lideri "Daşnaksütyun"un on illər boyu Azərbaycan xalqına qarşı apardığı "elan edilməmiş" müharibənin kontekstində nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Bu baxımdan 1947-1953-cü illər deportasiyası heç də fərdi akt, Stalin rejiminin iradi qərarı deyildi, bu deportasiya - Ermənistan "sovet" (oxu - "daşnak") rəhbərliyi ilə "Daşnaksütyun" partiyasının xaricdəki mərkəzlərinin birgə şəkildə həyata keçirdikləri təcavüzlər, provokasiyalar, böhtanlar və siyasi şantajlar silsiləsindəki növbəti qanunauyğun halqa idi. Bu fikrin fərziyyə deyil, əsl həqiqət olduğunu bilmək üçün sənədləri - "Daşnaksütyun"un XIV konqresinin direktivini (iyun, 1947-ci il) və bundan az sonra azərbaycanlıların Ermənistana köçürülməsi haqqındakı sovet direktiv orqanlarının qərarlarını xronoloji baxımdan müqayisə etmək kifayətdir.

Mən, qarşınızdakı kitabın qələmə alınması prosesində arxivlərdən böyük çətinliklə də olsa, köçürülmə "epopeyasına" aid çoxsaylı sənədləri aşkara çıxarıb təhlil edə bildim. Bu sənədlər on illər boyu müxtəlif məxfi fondların seyfələrində tozlana-tozlana qalmış və yalnız indi Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra işıq üzünə çıxmışdı. Bunlar məcmu halında, 1947-1953-cü illərdə baş vermiş faciənin tam, həqiqi, başlıcası isə sənədlərlə təsdiqlənən mənzərəsini yenidən canlandırmağa imkan verir.

Materialları, özü də əsasən ilk dəfə elmi "dövriyyəyə" buraxılan və buna görə incədən-incəyə, xüsusi təhlil tələb edən materialların çoxluğu səbəbindən müəllif mövcud kitabda deportasiyanın bir konkret dövrünü (1947-1953-cü illər) araşdırmaqla kifayətlənməyi qərara almışdır.

Müəllif belə hesab edir ki, Azərbaycan tarixçilərinin ümdə borcu və vəzifəsi Prezidentin 18 dekabr 1997-ci il Fərmanı ilə yaradılmış Komissiyanın rəsmi rəyini gözləmədən mövcud problemin hərtərəfli işıqlandırılmasına öz gücü və imkanı

¹ A.Paşayev. Köçürülmə. Bakı, 1995.

² "Azərbaycan" qəzeti, 19 dekabr 1997-ci il.

daxilində kömək etməli, bu problemi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsinin təmin olunması və erməni təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması məsələləri ilə uzlaşdırmağı bacarmalıdır.

Müəllif iş prosesində ona dəyərli köməklik göstərmiş arxiv işçilərinə öz dərin minnətdarlığını bildirir.

Bəxtiyar Nəcəfov

I FƏSİL

AVANTÜRİST NİYYƏTLƏRİ HƏYATA KEÇİRMƏK ÜÇÜN GENİŞ MEYDAN

Mövcud monoqrafiya müəllif niyyətinə görə "Düşmənin iç üzü. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada erməni millətçiliyinin tarixi" kitablarında qaldırılmış magistr al məvzunun qanunauyğun davamı və inkişafı olduğundan, burada toxunulan başlıca məsələnin - 1947-1953-cü illərdə azərbaycanlı əhalənin Ermənistandan kütləvi deportasiyası məsələsinin şərhı, təbii ki, erməni millətçilərinin, ilk növbədə də "Daşnaksütyun" partiyasının fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilən bu "səlib yürüşü" həmişəki kimi bayağı və gülünc məqsəd: nəyin bahasına olursa-olsun, hər hansı yolla (zorakılıq, hiylə, şantaj, böhtan və iftira, "kövrək əcnəbi qəlbinə" hesablanmış vay-şivən və s. və i.a.) Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirərək, "dədə-baba erməni torpağı" elan etmək və beləliklə "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" mifini gerçəkləşdirmək məqsədini güdüdü.

Əgər biz 1924-cü ildən başlayaraq (yəni əvvəlki monoqrafiyalarda gəlib çatdığımız dövrdən) xaricdəki erməni millətçi təşkilatlarının fəaliyyətinə retrospektivi nəzər salsaq, o zaman bu fəaliyyətin 20-ci əsrin əvvəllərində Ermənistanda daşnak qiyamının darmadağın edilməsi və orada Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra işlənilmiş prinsiplər əsasında həyata keçirildiyini görmüş olarıq. Əslində bu prinsiplərdə elə bir dərinlik və mürəkkəblik yox idi, əsas məqsəd Sovet hakimiyyətinin hökmü altında yeni şəraitə uyğunlaşmaq, mümkün qədər kök atmaq, "başı salamat saxlayıb" yaşamaq və əvvəlki bədnam ideyaları altdan-altdan həyata keçirmək idi.

Daşnaklar hətta avtoritar Stalin rejimi şəraitində də kök sala bildilər, belə ki, daşnak ideyaları (yəni milli eqoizm və təcavüzkar millətçilik) artıq erməni xalqının böyük əksəriyyətinin "ruhuna" yerimiş, bir növ erməni mentalitetinin ayrılmaz "əzasına" çevrilmişdi. Tehrandə çıxan "Alik" adlı (erməni ədəbıazlığı bu adda da özünü büruzə verir) daşnak qəzetinin şərhçisinin mahiyyətə düzgün, ifadə tərzinə görə naşıcasına söylədiyi kimi, erməni xalqı daşnakları öz ideyaları obrazında yaratdı. Bu gün (söhbət 1948-ci ildən gedir B.N.) o, ("Daşnaksütyun" partiyası-B.N.) fəal, canbərk təşkilatdır və bilmək istəyirsinizsə, o, bizim milli instinktımızdır" (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi (ARDSPİHA), f.1, siy. 221, iş 78, vər. 44). Daşnaklar və erməni xalqından pafosla dəm vuran bu materialda diqqətimizi iki mühüm cəhət (buna həqiqət də demək olar): "Daşnaksütyun" partiyasının canbərqliyi (istər-istəməz, it canının bərqliyi ilə bağlı saysız-hesabsız məsələlərimiz yada düşür) və onun millətçi ideyalarını erməni xalqının şüuruna işləyərək bir növ "milli instinktə" çevirməsi fikri cəlb edir.

Həqiqətən də daşnakların qeyri-adi "canbərqliyi" hər kəsi heyrətə gətirə bilər. Axı necə də gətirməsin. Onlar dəfələrlə ifşa və rüsvay olunmuş, qanundan kənar edilərək, təqiblərə məruz qalmışlar;³ onları Türkiyədən türk hakimiyyəti, Rusiya imperiyasından çar məmurları, Sovet Ermənistanından Stalin repressiyası qovub çıxarmışlar. Hətta Sovetlər imperiyası dağıldıqdan və digər Sovet respublikaları kimi Ermənistan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra da daşnakların "bəxti" gətirməyib. "Yeni" Ermənistanın prezidenti L.Ter-Petrosyan adı bütün dünyada bədnam olmuş daşnakların yeni fitnəkarlıqlar törədəcəyindən ehtiyat edərək bu partiyanın fəaliyyətinə qadağan qoyulması barədə fərman verməyə məcbur olmuşlar. Bu isə faktiki onların ölkədən qovulması demək idi. Bütün bu təqiblərə, iflas və ifşalara, sonu görünməyən uğursuzluqlara baxmayaraq, daşnaklar başlarını salamat saxlaya bilir və hər dəfə siyasi səhnəyə qayıtdıqda öz ənənəvi, hamının zəhləsin tökmüş milli pyeslərini (məzhəkə janrında olan bu pyeslər hər dəfə başqa xalqlar üçün faciəyə çevrilir) eyni bir ssenari üzrə oynamağa başlayırlar.

Bəs daşnakların bu ağılasıgma "canbərqliyinin" səbəbləri nədədir? Burada üç əsas fakt ətrafında fikir yürütmək mümkündür. Birincisi, artıq yuxarıda göstərdiyimiz kimi, onların milli ideya-miflərinin ("Böyük Ermənistan", "1915-ci il erməni genosidi", "erməni xalqının əzabkeşliyi" və s. miflər) əksər ermənilərin, bəlkə də bütün erməni xalqının (biz bunu hansısa ittihamlardan çəkinməyərək söyləyirik) şüurunda kök salıb rüşə atmasıdır. Bu miflər ermənilərə məxsus hər şeyin fanatcasına şişirdilib mədhi, "qeyri-ermənilərin" nailiyyətlərinin isə qəti inkar edilməsi, guya erməni xalqının bütün bədbəxtliklərinə bais olmuş qonşulara nifrət oyadılması yolu ilə hər bir erməninin beyninə yeridildi. Ermənilərin guya qeyri-adi, seçmə xalq (ən ağıllı, ən hiyləgər və fəndgir, bütün işlərdə ən səriştəli) olmasına inanc ana südüylə hər bir erməninin canına, qanına hopdurulur və o, boya-başa çatdıqdan sonra sərsəm daşnak ideyalarının çilgün müdafiəçisi və ifaçısına çevrilirdi.

Daşnakların "canbərqliyi"nin ikinci amili, bizim fikrimizcə, onların tam və mütləq prinsipsizliyi və bir sıra dövlətlərin bu prinsipsizlikdən yeri gəldikcə "bəhrələnməsiylə" əlaqədardır. Əlbəttə, belə bir nəticə dünya birliklərinə, o cümlədən Şərqi və Qərbi aparıcı dövlətlərinin liderlərinə heç də şərəf gətirmir, lakin bu, faktıdır, özü də dönə-dönə təkrarlanan bir faktıdır. Nəzərdən keçirdiyimiz və tarix üçün çox qısa sayıla biləcək dövr ərzində daşnaklar çar hökuməti ilə, sonralar Müvəqqəti hökumətlə, sosial-demokratlarla, eserlərlə, bolşeviklərlə (daha fəal surətdə) əməkdaşlıq etmiş, Denikinə, Beçeraxova öz "atəşin sevgilərini" bildirmiş, Qərb dövlətləri-İngiltərə, Fransa, ABŞ qarşısında quyruq bulamış, türklərlə, Kayzer Almaniyası ilə sövdələşməyə cəhdlər etmiş, İranda merantil məqsədlərlə Səttarxan hərəkətinə gizli köməklik göstərmişlər və s. və i.a. elə bir

³ Bu barədə ətraflı bax: Бахтияр Наджафов. "Лицо врага", 2-сі hissə, səh. 313-314.

partiya, hökumət, ölkə yaxud siyasi hərəkət olmamışdır ki, ermənilər sonradan ona xəyanət etməsinlər, onu lənətləyib "erməni məsələsinin" düşməni elan etməsinlər. Bununla belə, onların xidmətlərinə həmişə ehtiyac olmuşdur. Daşnakların hər dəfə yeni "sifarişçi" tapa bilməsi, "siyasət - bütün hallarda çirkli işdir, bu işi ağ əlcəkdə görmürlər" aforizminin həqiqətə nə qədər yaxın olduğuna dələlət edir.

Daşnakların qeyri-adi "canibərqliyinə" şərait yaradan üçüncü amil, heç şübhəsiz ki, xaricdəki güclü erməni diasporunun daimi köməyidir. Qədim yunan mifologiyasına əsasən Antey anası Yerdən güc aldığına görə məğlubedilməz idi. Hər bir normal xalq haqqında bunu söyləmək olar: xalqın həyat gücü ana torpaqla, bu torpağın təbiəti, tarixi, adət-ənənələriylə sıx bağlıdır. Bu baxımdan ermənilərdə hər şey tərsinədir. Zaqafqaziyaya başqa yerdən köçüb gələn, öz dədə-baba ərazisi, öz mədəniyyət mərkəzləri, öz yerli ənənələri olmayan ermənilər digər xalqlar arasında həmişə səpəli şəkildə yaşamış, adətən, sənətkarlıq, ticarət və vasitəçiliklə məşğul olaraq heç yerdə, hətta kompakt yaşadıqları yerlərdə də əhalinin əksəriyyətini təşkil etməmişlər (nə bir türk vilayətində, nə də çar Rusiyasının hər hansı bir uyezdində).

Vətən torpağı deyil, məhz diasporun fəal yardımı ermənilərin gücünün və mövcudluğunun mənbəyi olmuşdur. Maraqlıdır ki, ən ifrat, ən təcavüzkar ideya və fikirləri Ermənistanda yaşayan ermənilər deyil, məhz erməni diasporunun nümayəndələri söyləyiblər və söyləməkdədirlər. Təsədüfi deyil ki, ermənilərin millətçi təmayüllü mühüm siyasi partiyaları ermənilərin "tarixi vətən" qismində iddiasında olduqları Qərbi Zaqafqaziyada deyil, Qərbi Avropa ölkələrində (Fransa, İsveçrə və s.) yaranmışdır. Öz vətənlərindən qoparaq uzaq və fırvan əcnəbi ölkələrində rahat yaşayan erməni diasporu ən ifrat millətçi fikirləri təbliğ etməklə, qonşu xalqlara qarşı düşmənçilik və nifrəti qızıqdırmaqla özlərini heç bir real təhlükə altına qoymurlar. Onlara "qol-qanad", "cəsarət" verən də bu təhlükəsizlik hissidir. Burada Napoleonun məşhur Kələminə yada salmaq yerinə düşərdi: "Hər bir dövlətin mənə qarşı cəsarəti, hədyanlarının azgınlığı onun məndən nə qədər uzaqda olması ilə düz mütənəsbdir".

Mühüm faktorların biri də diasporun böyük maddi imkanlara malik olmasıdır. Fransa, İngiltərə, xüsusən ABŞ erməniləri, habelə İranda, Yaxın və Orta Şərqi digər ölkələrində kök salıb yaşayan ermənilər uzun illər ərzində xeyli var-dövlət toplaya bilmişlər. "Daşnaksütyun" və onun xaricdəki mərkəzləri bu kapitallar üzərində nəzarəti təmin etmək üçün çox səy göstərmiş və istəklərinə demək olar ki, nail olmuşdular. Erməni diasporu nümayəndələri "qeyri-vətənpərvər" görünməkdən, ən çox da daşnak terrorçularının "əliuzunluğundan" ehtiyatlanaraq, "Daşnaksütyun"un "qara kasasına" böyük məbləğdə pul köçürüblər. Bu səbəbdən daşnaklar heç vaxt ciddi maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməyiblər: çətin məqamlarda diaspor nağıllardakı "qızıl balıq" kimi onların köməyinə çatır.

Beləliklə, bu üç faktor: erməni mentaliteti, siyasətdə prinsipsizlik və əcnəbi diasporun köməyi 1920-1930-cu illərdə, ağır bir şəraitdə, bir çox partiya və siyasi hərəkətlərin iflasına uğradığı, mənəvi və iqtisadi dəyərlərə yeni gözlə baxıldığı, dünyanın bir sıra qlobal problemlərlə üzəüzə qaldığı bir zamanda "Daşnaksütyun"un bütün bu sarsıntılardan "sağ-salamat" çıxmasını təmin edə bilmişdir.

1920-1930-cu illərdə Azərbaycanda yaranmış vəziyyəti qısaca da olsa xarakterizə etməyə ehtiyac duyulur. Monoqrafiyanın çap edilmiş birinci hissəsində biz öz inkişafını 1920-ci illərin əvvəllərində respublikada, xüsusilə Bakıda tapmış proseslərin təhlili üzərində ətraflı dayanmış və bu prosesləri müxtəsərlik xatirinə "sovet hakimiyyətinin erməniləşdirilməsi" kimi qeyd etmişdik.⁴

Sonrakı dövrlərdə də gah ləng, gah da sürətlə getməkdə olan bu proseslər ictimai-siyasi vəziyyətə öz əsaslı təsirini (neqativ təsirini) göstərməkdə davam etmişdir.

Bu vaxt artıq Kremləndən idarə olunan və öz xalqına qarşı yönəldilmiş kütləvi terror geniş vüsət almağa başlamışdır. Otuzuncu illərin əvvəlləri "ziyankarlar" - əsasən, mühəndis-texniki intelligensiyanın nümayəndələri üzərində hay-küylü məhkəmə prosesləri ("şaxtinski işi" və s.) ilə qalmışdır. Bunların ardınca Kirovun təşkil edilmiş qətli yeni, daha geniş miqyaslı repressiyalara təkan verərək, on minlərlə günahsız adamın məhvinə, yüz minlərlə vətəndaşın sürgün edilməsinə səbəb və bəhanə olmuş, nəhayət, 1937-1939-cu illərdə terror tarixdə analoqu olmayan total xarakter almış, güllələnənlərin və həbs düşərgələrinə göndirilənlərin sayı artıq milyonlarla hesablanmağa başlamışdır.

Özəyi mərkəzdə olan bu terror dalğası az bir zamanda sovetlər imperiyasını qoynuna alaraq, müttəfiq respublikaları da bürüdü. Özü də yerlərdəki kommunist rəhbərləri öz Kreml ağalarına yalmanaraq, öz "sayıqlıqları"nu nümayiş etdirmək üçün ikiqat səy göstərir və nəticədə on minlərlə günahsız adam bu canfəşanlıqın, repressiyaların qurbanı olurdu. Azərbaycanda da belə idi. Həmin illərdə respublikada ağalığ edən, Stalinin sadıq "canişini", qəlbi kimi keçmiş də qaranlıq olan Mir Cəfər Bağırov misilsiz bir qəddarlıqla tüğyan edirdi. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, həmin kütləvi terror illərində "çəşməkli cəlladın" ən yaxın köməkçisi və əlaltısı iki erməni idi- Azərbaycan Daxili İşlər Komissarlığının başçıları Qriqoryan və Markaryan idi.

Azərbaycan xalqının məhv edilməsi üzrə daşnak siyasətini yeridən bu şəxslər Azərbaycan Daxili İşlər Komissarlığının (NKVD) erməniləşdirilmiş aparatının köməyiylə 30-cu illərdə yüz minlərlə günahsız adamı, ilk növbədə də azərbaycanlıları kütləvi qırğına vermişlər. Səciyyəvi haldır ki, həmin dövrdə ermənilər nəinki Daxili İşlər Komissarlığının mərkəzi aparatında, həm də DİK-nin rayon şöbələrində də rəhbər vəzifələri tutmuşdular.

Belə bir vəziyyət heç də təsadüfi deyildi. Ölkəni adi üsullarla idarə edə bilməyən Kreml rəhbərliyi təkcə müxalifəti deyil, hətta potensial cəhatdən müxalifət ola biləcək adamları da cismən məhv etməyə çalışırdı. Kütləvi terror üçün xüsusi repressiya aparatı-"NKVD" yaradılmışdı və adamlarda bircə öz adı ilə vahimə oyadan bu qurum faktiki olaraq partiya, sovet və dövlət aparatının da üzərində bərqərar olmuşdu, yəni öz hərəkətlərinə görə Stalindən başqa heç bir qurum qarşısında hesabat vermirdi. "NKVD"-nin bu məşum rolu və əhəmiyyətini lazımcına dərk edən ermənilər "NKVD" generalları Qriqoryan və Markaryanın köməyiylə bu orqanlara soxulmağa, özlərinə yer eləməyə çalışır və buna nail olar-olmaz əcnəbi daşnak taktikası

⁴ Вах: Бахтияр Наджафов. "Лицо врага", II hissə.

üzrə hərəkət edirdilər: pantürkizm və panislamizmlə mübarizə bayrağı altında azərbaycanlıları, ilk növbədə də öz xalqının əsl vətənpərvərlərini, intelligensiyanın qabaqcıl kadrlarını məhv etməyə can atırdılar. Onlar öz istəklərinə xeyli dərəcədə nail ola bilmişdilər. Minlərlə azərbaycanlı pedaqoq, həkim, mühəndis, yazıçı və s. sahələrin ağıllı, bilikli, yüksək mədəni səviyyəyə malik mütəxəssisi həmin illər "xalq düşməni" adı ilə güllələnmiş, sürgünə göndərilmiş, həbs düşərgələrində məhv edilmişdilər. Azərbaycanlının məhv edilməsi üçün onun heç də mütləq "türkpərəst", yaxud "islamçı" olmağı vacib deyildi, onun sosial mənşəyi, deyək ki, bəy zümrəsindən olması artıq cinayət kimi, ölüm hökmü kimi səslənirdi.

Və orqanlarda "səngər qurmuş" ermənilər yaranmış vəziyyətdən ustalıqla istifadə edərək, məqsədyönlü şəkildə iş görür, milli Azərbaycan ziyalılarını-həm inqilabdan əvvəlki sağ qalmış köhnə ziyalıları, həm də yaranmaqda olan yeni kadrları məhv etməklə, Azərbaycan xalqının mənəvi dayaqlarını sarsıtmağa, adamları "türk", "milli", "millət" sözlərindən oddan qorxan kimi qorxmağa alişdırmağa, xalqı savadsız, hürkək, kütbeyin bir kütləyə çevirməyə çalışırdılar. Heç də təsadüfi deyildir ki, 40-cı illərdə deportasiya başlananda azərbaycanlıların milli mənafeyinə müdafiəsinə bircə nəfər belə qalxmadı, bircə etiraz səsi belə eşidilmədi. Çünki etiraz səsinə qaldırmağa cəsarət edə biləcək bütün adamları məhv etmiş, sürgünə göndərmiş, kökünü kəşmişdilər. Ölümdən qurtulanlar isə yalnız sağ qalmaqla "məşğul" idilər.

Bir sözlə, 30-cu illər daşnakların Azərbaycandakı "beşinci kolonnası" üçün müəyyən uğurlar gətirmişdi və erməni millətçiləri sonrakı dövrdə-40-cı illərdə artıq ikinci Dünya müharibəsindən sonra bu müvəffəqiyyətlərini inkişaf etdirməyə çalışdılar.

Aydın məsələdir ki, belə bir dövrdə daşnaklar öz millətçi iddiaları ilə açıq şəkildə meydana atıla bilməzdilər. Stalin rejimi bu cür aksiyanı birmənalı-erməni millətçiliyinin çox təhlükəli təzahürü kimi qiymətləndirər və hökmən müvafiq tədbirlərə əl atardı ki, bu da ermənilər üçün yeni repressiyalardan başqa heç nə vəd etmirdi.

Xaricdə çıxan daşnak qəzeti şərhçisinin yazdığı kimi, "daşnakların kommunistlərlə ümumi dil tapmaq istəmədiyini desək... yalan söyləmiş olarıq. Əsl həqiqət bundadır ki, Moskvanın özü daşnaklarla ümumi dil tapmaq istəmədi..."⁵

Həqiqətən də həmin illər qəddar repressiyaların köməyi ilə öz mütləq hakimiyətini təsdiqləyən kommunistlərin kiminlə olursa-olsun əməkdaşlıq etməyə, xüsusən də, bir çox cinayətlərlə ləkələnmiş "Daşnaksütyun" kimi bədnam bir partiya ilə "ümumi dil tapmağa" nə ehtiyacı var idi?! Beləliklə, ikinci Dünya müharibəsi ərəfəsində nə Sovet İttifaqında, nə Qərbi Avropada daşnakların öz ərazi və digər iddialarını yeritməsi üçün heç bir münbit zəmin və şərait yox idi. Bu elə bir dövr idi ki, bir neçə günün ərzində Avropa xəritəsindən bütöv dövlətlər silinir, keçmiş əlaqələr və birliklər dağılırdı və təbii ki, əksər ölkələrin hökumətlərini yalnız öz şəxsi taleləri düşündürürdü. Belə bir şəraitdə heç bir dövlət növbəti erməni şikayətləri və iddialarını dinləməyi lazım bilməzdi.

Okeanın o tayında, ABŞ-da da analogi vəziyyət yaranmışdı. Prezident Franklin Ruzvelt əmək və kapital arasında, o zamana qədər dəf edilməz görünən ziddiyyətləri müəyyən qədər "hamarlamağa" nail olsa da, 30-cu illərin axırları və 40-cı illərin əvvəllərində Amerika ictimaiyyəti tale yüklü bir dilemma qarşısında qalmışdı: müharibəyə qoşulmaq, ya qoşulmamaq? F.Ruzvelt faşizmin darmadağın edilməsi naminə öz ölkəsinin Avropa işlərinə fəal müdaxilə etməsinin tərəfdarı idi. Lakin o, öz siyasətində Almaniya sənayesi ilə sıx əlaqədə olan və ABŞ-ın neytral müşahidəçi rolunda qalmaqla ikinci Dünya müharibəsinin nəticələrindən daha çox faydalana biləcəyini düşünən nüfuzlu maliyyə dairələrinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşırdı. Beləcə, daşnakların Amerikada da geniş "manevr meydanı" yox idi.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-ın müəyyən dairələrində erməni təbliğatı öz işini görməkdə idi. Bu təbliğat əvvəlki kimi üç əsas dayağa söykənirdi: 1) "qədim", "müdrük", "yüksək mədəniyyətə malik", lakin vəhşi müsəlmanların əhatəsində yaşamağa məcbur olan erməni xalqının "əzabkeşliyi" ideyası; 2) erməni xalqının inkişafı naminə yaşayış ərazisinin genişləndirilməsi ideyası ki, buraya qonşulara olan ərazi iddiaları da daxil idi. Ermənilər yorulub-usanmadan, magistral bir şövqlə, Qərbi Zaqafqaziyanın, habelə Türkiyənin şərq vilayətlərinin onların "dədə-baba torpaqları" olduğunu təkrarlamaqla ümid edirdilər ki, döən-döənə söylənilən yalanlar beyinlərə işləyərək əvvəl-axır həqiqət kimi görünməyə başlayacaq; 3) erməni təbliğatı "1915-ci il erməni genosidi" mövzusunun təkidlə davam etdirməkdə idi, özü də onların hikkəsi illər keçdikcə azalmaqdansa, məntiqin ziddinə olaraq daha da artırdı. 30-cu illərin axırları və 40-cı illərin əvvəllərində bu "genosidətrafi" təbliğat yeni bir ideya: "erməni məhkəməsi" ideyasını irəli sürdü. Erməni təbliğatının xüsusi təmtəraqla təqdim etdiyi bu sərəmsəm ideyaya görə, 1915-ci il genosidində dolayı, yaxud bilavasitə günahı olanların, habelə bu genosidi tanımaq istəməyənlərin hamısından ermənilərin "qanuni surətdə" intiqam almaq hüququ vardır!

Görün bir, erməni millətçilərinin cari siyasəti "erməni məhkəməsi" ideyası təmsalında necə nəzərdən keçirilirdi: "Siyasət dünyasında daimi dostluq olmadığı kimi, daimi düşmənçilik də yoxdur. Yalnız müvəqqəti mənafehlərin müqayisəsi mövcuddur. Bu belə olduğu üçün biz öz məhkəməmizi qürurla icra etmək üçün ilk növbədə öz qüvvəmizə arxalanmalıyıq... biz məhkəməmizi dəstəkləyənlərin və əməli siyasi mənafehlərinin bizim siyasi mənafehimizə uyğun olanların hamısına arxalanmalıyıq".⁶

Öz məkrliyi ilə yadda qalan bu mülahizədə "erməni məhkəməsi" ideyası ilə yanaşı erməni millətçilərinin hər cür əxlaqı istisna edərək, xəyanəti və mənafeyi (siyasi mənafe) ön plana çəkən siyasi xətti də öz dəqiq ifadəsini tapmışdır.

Bütövlükdə götürüldükdə isə, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, erməni millətçilərinin, ilk növbədə də onların lideri "Daşnaksütyun"un 20-30-cu illərin ikinci yarısında öz avantürist niyyətlərini həyata keçirmək üçün geniş meydanı olmamışdır. Buna görə daşnak liderləri belə şəraitdə yeganə məqbul taktikani gözləmə taktikasını seçdilər. Onlar isə pusub gözləməyi bacarırdılar və bu sahədə böyük təcrübə toplanmışdılar. Arxalarında elə bir real güc duymayan, hər şeydə bu və ya digər nəhəng dövlətin mövqeyindən asılı olan, Avropa siyasəti kursunun cüzi dəyişikliyinə dərhal reaksiya vermək məcburiyyətində qalan daşnaklar onilliklər ərzində özlərində qeyri-adi siyasi duyum qabiliyyəti (buna iyilmə qabiliyyəti də demək olar) tərbiyə edə

⁵ ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş. 78, vər. 43.

⁶ ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş. 78, vər. 46.

bilməşdilər. Bu dəfə də həmin duyum onlara xilaf çıxmadı - daşnaklar ağır zamanlarda partiyanı və onun elektoratını qoruyub saxlamağa çalışaraq əlverişli məqam güdməyə başladılar.

Belə bir şərait ikinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan dərhal sonra yarandı, müharibənin axırına yaxın "ox dövlətlərinin" iflası daha heç kəsdə şübhə doğurmurdu. Onlarla yanaşı Hitler Almaniyasının satellit-müttəfiqləri-Finlandiya, Macarıstan, Rumıniya və başqalarının taleyi də həll edilməli idi. Müharibə illərində almanlarla fəal əməkdaşlıq etmiş dövlətlər sırasında İspaniya və Türkiyə də var idi, baxmayaraq ki, bu ölkələr bitərəf hesab olunurdular. Hətta İspaniya İkinci Dünya müharibəsi illərində Şərqi cəbhəsinə "Mavi diviziya" adı ilə tanınan qoşun birləşməsi göndərmişdi (yeri gəlmişkən, bu diviziya darmadağın edilmiş, heyətinin demək olar ki, yarısı əsir alınmışdı). Türkiyəyə gəldikdə isə, bu məsələ daha mürəkkəb və dolaşqı idi. 30-cu illərdə Türkiyə rəhbərliyi Almaniya və İtaliyaya qarşı duran İngiltərə və Fransa arasında ittifaq meyində idi və hətta 1939-cu il oktyabrın 19-da bir tərəfdən Türkiyə, digər tərəfdən İngiltərə və Fransa arasında ittifaq müqaviləsi bağlanmışdı. Lakin 1940-cı ilin mayında Fransa reyx qoşunları tərəfindən darmadağın edildikdən və təslim olduqdan sonra Türkiyənin hakim dairələri siyasi kursu kəskin surətdə dəyişdirib qaliblərə yaxınlaşmaq qərarına gəldilər. 1941-ci il iyunun 18-də (yəni Sovet İttifaqına hücumdan cəmi 4 gün əvvəl) Türkiyə və Almaniya arasında "Dostluq və hücum etməmək haqqında" müqavilə bağlandı.

1941-ci il iyunun 22-dən sonra Türkiyə formal şəkildə öz bitərəfliyini elan etsə də, əsl həqiqətdə Almaniya müəyyən köməkliklər göstərirdi. Məsələn, onu strateji xammalla-yüksək davamlı polad istehsalı üçün zəruri olan xrom filizi ilə təchiz edirdi. Bundan əlavə, 1925-ci il sovet-türk müqaviləsinin şərtlərini pozmaqla, Qara dəniz boğazlarından alman və italyan gəmilərinin maneəsiz olaraq keçib getməsinə icazə verirdi ki, bu amil də 1941-1942-ci illərdə almanların Odessadan Novorossiyskə qədər bütün Qara dəniz sahilini işğal etməsində əhəmiyyətli rol oynamışdı.

Beləliklə, müharibənin sonlarına yaxın Türkiyə Sovet İttifaqının öz iddialarını (faşist Almaniyasının əlbiri qismində) irəli sürdüyü ölkələr sırasında idi. 1944-cü ilin avqustunda, müharibənin son nəticəsi artıq bəlli olan bir zamanda Sovet rəhbərliyi 1925-ci il sovet-türk müqaviləsinin birtərəfli qaydada dekonsasiyası haqqında bəyanat verdi. Müqavilə "yeni şəraitə uyğun gəlməyən və ciddi təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan" akt kimi ləğv edilmişdi. Artıq bu vaxt Sovet qoşunlarının Rumıniya və Bolqarıstana girdiyini nəzərə alsaq, bu aksiyanın ciddi xəbərdarlıq və hətta açıq-aşkar hədə olduğunu görürük. Bu hədəni bütün ciddiliyi ilə dərk edən Türkiyə hökuməti sovet işğalından yaxa qurtarmaq üçün siyasi demarş nümayiş etdirərək 1944-cü ilin avqustunda Almaniya ilə diplomatik əlaqələri kəsdi, 1945-ci ilin fevralında isə Almaniya, habelə onun müttəfiqi Yaponiyaya müharibə elan etdi.

Bu "türk manevri", əlbəttə Kİ, heç kəsi aldada bilməzdi, onun məcburi xarakterini göz qabağında idi. Lakin məhz bu manevrin sayəsində Türkiyə işğal olunmadı və İkinci Dünya müharibəsində Kİ qələbədən hər-tərəfli bəhrələnməyə, o cümlədən Qara dəniz boğazları üzərində nəzarəti ələ keçirməyə can atan sovet diplomatiyasının güclü təzyiqinə baxmayaraq öz ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlaya bildi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlər, yəni dünənki müttəfiqlər arasında yaranmış qarşıdurma nəinki Türkiyəyə öz müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünü qorumasına kömək etdi, həm də türk xarici siyasətinin Qərbi dövlətlərinə meylini gücləndirdi. Türkiyənin hakim dairələri haqlı olaraq ABŞ, İngiltərə və Fransa arasında sovet təcavüzü və iddialarının qarşısında dayanıb biləcək yeganə gücü görürdülər. Təhlükə isə real idi.

Sovet diplomatiyası Türkiyəyə təzyiq göstərmək və hədə-qorxu yolu ilə ABŞ və onun müttəfiqlərindən Şərqi Avropa ölkələri barədə müxtəlif güzəştlər əldə etməyə çalışırdı. Türkiyəni hədələyən sovet təhlükəsi gerçək görünsün deyərək müvafiq fəndlərə əl atılırdı (qoşunların yenidən qruplaşdırılması, bunların Türkiyə ilə sərhəddə, o cümlədən Qərbi Zaqafqaziyada cəmləşdirilməsi). Sovet diplomatiyasının illər uzununu sovet-türk münasibətlərində gərginlik yaradan bu manevrləri, təbii ki, erməni millətçilərinin, ilk növbədə də, daşnak partiyası liderlərinin diqqətindən yayınma bilməzdi.

Müharibə başa çatdıqdan cəmi bir neçə ay sonra məhz bu səbəblər Ermənistanı Dağlıq Qarabağla əlaqədar yeni çıxışa, qəsdə ruhlandırırdı.

Rəsmi məxfi sənədlər də əyani göstərir ki, daşnak millətçilərinin bu çıxış həmləsi sözdə kommunist və proletar beynəlmillətçiliyindən dəm vuran, əslində isə bu prinsipləri hər bir an daşnak ideyalarına" yaşayış məkanının genişləndirilməsi", "Böyük Ermənistan" və s. bu kimi xəyali ideyalara qurban verməyə hazır olan Sovet Ermənistanı rəhbərliyinin fəal köməyi ilə həyata keçirilmişdir. Erməni millətçilərinin özləri də bunu etiraf etməkdən çəkinməmişlər: "Tərəddüdsüz-filansız bəyan etmək lazımdır ki, bugünkü Sovet Ermənistanında və məhdud Sovet İttifaqındakı hər bir erməni vətəndaşı və adi erməni adamı məhz inqilabi erməni ittifaqının ("Daşnaksütyun") düşündüyü kimi düşünür. Nə üçün? Çünki başqa cür düşünmək təkcə erməni adına deyil, hətta insanlıq adına da yaraşmayan hərəkət olardı..."⁷

Elə həmin müəllif "ölkə" (yəni Sovet Ermənistanı) ermənilərinin mövqeyindən danışarkən belə hesab edir ki, burada iki rəy mövcuddur: "birincisi, rəsmi-məcburi, ikincisi isə "doğruçu-məkrli" rəy."⁸

Xaricdə yaşayan ermənilərin bu planları Qarabağın özündəki erməni əhalisinin, ilk növbədə də daşnakçılıq ideyalarına yoluxmuş ziyalıların böyük əksəriyyətinin fikir və ideyaları ilə həmahəng səsləşirdi.

Məxfi fondlarda saxlanılan sənədlərdən aşkar görünür ki, Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ ermənilərinin hansı iddia və planlarla yaşadığını, hansı səmtə göz dikdiyini yaxşı bilirdi.

Belə ki, Yazıçılar İttifaqının Dağlıq Qarabağ filialının məsul katibi B.Canyan utarıb-çəkinmədən deyirdi: "Əgər DQMV Ermənistanın tərkibinə daxil olsaydı, o zaman bizim mədəniyyətimiz yenidən inkişaf edib çiçəkləyirdi. Biz erməni mədəniyyətindən geridə qalmışıq, erməni operasına və ümumiyyətlə, nailiyyətləri üzünə həsrətlik. Biz Ermənistanla üzvi surətdə birləşməliyik".⁹

⁷ ARDSPİHA, f. 1., siy. 221, iş. 78, vər. 41.

⁸ Yenə orada, vər. 40.

⁹ Yenə orada, f. 1, siy. 232, iş. 70, v. 14.

Bəs bir görün, Stepanakert Pedaqoji İnstitutunun dosenti Sarkis Voskeryan öz tələbələrinə necə açıqdan-açığa millətçilik dərsi keçirdi: "Heç bir xalq bizim xalq qədər əzablara dözməzdi, biz məhz bu dözümlə sayəsində qalib gəldik. Ancaq bu necə qələbədir ki, İngiltərə erməni məsələsini qəti həll etməyə icazə vermir, o, istəmir ki, SSRİ ərazisi Bosfora yaxın olsun. Bütün günahlar Qarabağın keçmiş rəhbərlərindədir, onların təqsiri üzündən indi DQMV Ermənistanın tərkibində deyildir. Belə olsaydı heç Türkiyə də bizə gərək deyildi. Şuşanı bərpa edərdik və ermənilər rahatca yaşayardılar orda".

Stepanakert rayonunun sakini, Yerevan dövlət universitetinin tələbəsi Hayk Xaçaturyan da öz "müəlliminə" züf tutur: "Ermənistanda da Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsi¹⁰ qoyulmuşdur. Biz tələbələr də bu məsələni qoymuşuq və tələb edirik ki, Qarabağın nə üçün Ermənistana birləşdirilmədikləri barədə bizə hesabat versinlər" (Yenə orada).

Bu da Stepanakert rayonu torpaq şöbəsinin baş aqronomu Xeçoyanın "kəlamı": "Biz miskin xalqıq, halbuki nə vaxtsa böyük mədəniyyətin nümayəndələri olmuşuq. Gəlin onun gələcəyi naminə bədə qaldıra qədər arzu edək ki, o, miqdar və mədəniyyətcə böyük bir ailə olsun" (Yenə orada, vər. 15).

Bu ənənəvi ikiüzlü siyasəti 1945-ci ilin payızında, Türkiyənin müqəddəratı məsələsi üzrə Sovet hökumətinin Qərblə gərgin danışıqlarının ən qızğın çağında ermənilərin Dağlıq Qarabağla bağlı çıxışı zamanı bütün aydınlığı ilə aşkara çıxdı.

Əlimizdə olan sənədlər bizə həmin hadisələri mərhələ-mərhələ izləməyə imkan verir.

Bu sənədlər sırasında birincisi Ermənistan K(b)P MK-nın və Xalq Komissarları Sovetinin ÜİK(b)P MK-ya və İttifaq hökumətinə (Stalinin adına) müraciət etdiyi vəsatətdir. Vəsatətdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətinin Qarabağ vilayəti qismində Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılması xahiş olunurdu. Bu vəsatətin mətni məlum səbəblərə görə əlimizdə yoxdur, lakin ÜİK(b)P MK-nın Katibi Malenkovun imzası ilə Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova ünvanlanmış teleqramın məzmunu da bu məsələnin məğzini kifayət qədər anlamağa imkan verir.¹¹

Moskvadan 28.XI.1945-ci il, Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi, Bağirov yoldaşa

Ermənistan K(b)P MK-nın katibi Arutinov yoldaş hazırda Azərbaycan SSR-in tərkibində olan Dağlıq Qarabağ vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılması haqqında təklifi ÜİK(b)P MK-nın müzakirəsinə təqdim edib.

Arutinov yoldaş öz məktubunda bu barədə aşağıdakıları yazır:

"Ermənistana bitişik olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti 1923-cü ildən Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxildir. Bu vilayətin əhalisi əsasən ermənilərdən ibarətdir. 153 minlik əhalinin 137 mini ermənidir. Dağlıq Qarabağın Kənd təsərrüfatı Ermənistanın dağlıq hissəsindəki təsərrüfatla eyniyyət təşkil edir. Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi onun inkişafına xeyli köməklik göstərir və təsərrüfatın inkişafını xeyli yaxşılaşdırardı. Ermənistan respublika orqanlarının rəhbərliyi əhaliyə ana dilində mədəni-kütləvi və siyasi xidmətin göstərilməsi işini gücləndirərdi.

Dağlıq Qarabağ vilayətinin Ermənistanın tərkibinə qatılması yerli kadrlara Ermənistanın ali məktəblərində öz təhsillərini ana dilində davam etdirməsinə imkan yaradardı.

Eyni zamanda Ermənistan Respublikası üçün Dağlıq Qarabağdan olan ixtisaslı kadrlara tələbatı təmin etmiş olardıq.

Bundan və Dağlıq Qarabağ əhalisinin arzusundan çıxış edərək, Ermənistan Mərkəzi Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ vilayətinin Qarabağ vilayəti qismində Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi təklifini ÜİK(b)P MK-nın və İttifaq hökumətinin sərəncamına təqdim edir.

Bu məsələnin müsbət həlli halında Ermənistanın MK-sı və Xalq Komissarları Şurası Qarabağın Keçmiş mərkəzi olan və Sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində dağıdılmış Şuşa şəhərini bərpa etmək təklifi ilə hökumətə müraciət edəcəkdir".

Ermənistan K(b)P MK-nın təklifi ilə əlaqədar sizin rəyinizi bilmək istərdik.

ÜİK(b)P MK Katibi (Malenkov) NR 17.

Hətta bu kiçik mətnə də "qalaq-qalaq" erməni yalanını aşkar etmək olar. Belə ki, Ermənistan K(b)P MK-nın birinci Katibi Arutyunyanın (mətnə o, nədənsə Arutyunov kimi göstərilmişdir) imzaladığı bu vəsatət-məktubda iddia edilir ki, "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ermənistan ərazisinə bitişikdir". Bunun ağ yalan olduğunu bilmək üçün xəritəyə ötəri nəzər salmaq da kifayətdir. DQMV Ermənistana bitişik deyildir və heç vaxt da bitişik olmamışdır.

Daha sonra iddia edilir ki, vilayəti 153 minlik əhalisinin 137 mini, yəni az qala 90 faizi milliyətcə ermənidir. Əslində isə göstərilən dövrdə, bütövlükdə DQMV üzrə ermənilərin payı 40-45 faizdən çox deyildi, bir sıra rayonlarda isə (Şuşa və b.) azərbaycanlı əhali sayca üstünlük təşkil edirdi.

Teleqramın mətnindən görüldüyü kimi vəsatətdə iddia olunur ki, Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı "Ermənistanın dağlıq hissəsinin təsərrüfatının eynidir". Və belə bir nəticə çıxarılır ki, "Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil olması onun inkişafına müsbət təsir göstərir və kənd təsərrüfatına rəhbərliyi xeyli yaxşılaşdırardı."¹²

Şəraitin eyniliyindən danışmaq lazım gələrsə, vəsatətdəkinin əksini söyləmək düzgün olardı: Ermənistanın dağlıq rayonlarının kənd təsərrüfatı (yeri gəlmişkən, o dövrdə bu rayonlarda əsasən azərbaycanlılar məskunlaşmışdılar) Dağlıq Qarabağın təsərrüfatının eynidir. Buna görə Ermənistanın əsasən azərbaycanlıların məskunlaşdığı dağlıq rayonların Azərbaycana birləşdirilməsi məsələsini ortaya atmaq məntiqə daha düzgün olardı. (Yazının gedişində o dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyinin erməni həmləsinə cavab olaraq digər dəlillər sırasında bu dəlildən də istifadə etdiyini görə biləyik).

Daha sonra oxuyuruq: "Ermənistan respublika orqanlarının rəhbərliyi əhaliyə ana dilində mədəni-kütləvi və siyasi xidmətin göstərilməsi işini gücləndirərdi". "Ana dili" ifadəsi altında aydın məsələdir ki, erməni dili nəzərdə tutulurdu. Bəs onda DQMV-nin azərbaycanlı əhalisi necə olsun? Bu barədə bircə söz də deyilmir, sanki belə bir əhali yoxdur və ümumiyyətlə, olmamışdır.

"Yerli kadrların Ermənistanın ali məktəblərində öz təhsillərini ana dilində davam etdirməsinə imkan yaratması" da eyni məntiqsizliklə təsvir olunur, guya vahid İttifaq şəraitində buna hansısa maneçilik varmış.

¹⁰ Sitat verilmiş sənəd 1946-cı ilə aiddir, belə ki, çox güman söhbət ermənilərin 1945-ci ildəki baş tutmamış Qarabağ sui-qəsindən gedir.

¹¹ ARDSPAHA, f. 1, siy. 169, iş. 249, vər 7.

¹² Burada və bundan sonrakı mətnlər arxiv sənədlərində olduğu kimi, üslub və yazı qaydalarını saxlamaqla göstərilir.

Bu da səciyyəvidir ki, sənəddə söhbət "muxtar" sözü buraxılmaqla yalnız və yalnız Dağlıq Qarabağ vilayətindən gedir. Dağlıq Qarabağın artıq muxtariyyət qazanması və o vaxtki Azərbaycan SSR Konstitusiyasına əsasən muxtar vilayətə verilən bütün səlahiyyət və güzəştlərə malik olması barədə mətnə heç nə deyilmir. Yəqin deyilə də bilməzdi, çünki bu halda erməni "dəlilləri" (ana dilində təhsil və s.) məntiqsiz və gülünc görünərdi.

Və nəhayət, Malenkova ünvanlanmış teleqramın sonunda göstərilirdi ki, "məsələnin müsbət həlli" halında ermənilər "Sovet hökumətinin qurulması ərəfəsində dağıdılmış Şuşanın-Qarabağın keçmiş mərkəzinin bərpa edilməsi məsələsini ortaya qoymaq niyyətindədirlər".

Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun imzası ilə G.M.Malenkovun adına ünvanlanmış 10 dekabr 1945-ci il tarixli cavab bir çox cəhətdən maraqlıdır. Burada əsas məsələ ilə yanaşı Stalin epoxasının təcrübəli "saray oyanlarının" istifadə etdikləri ənənəvi üslub və diplomatik fəndlər də öz əksini tapmışdır. (ARDSPIHA, f. 1, siy. 169, ed. iş. 249, vər.8-12).

Tam məxfidir Malenkov yoldaşa

Ermənistan kommunist (bolşeviklər) Partiyası MK-nın katibi Arutinov yoldaşın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında təklifi ilə əlaqədar sizin teleqramınıza cavab olaraq məlumat verirəm:

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi qədim zamanlardan, mərkəzi 1747-ci ildə Qarabağlı Pənah xan tərəfindən qala kimi tikdirilmiş Pənahabad şəhəri olan Qarabağ xanlığının tərkibində olmuşdur.

1826-cı ildə Qarabağ çar Rusiyasına birləşdirilmişdir. Sonralar indiki Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi Yelizavetpol quberniyasının Şuşa, Cavanşir, Qaryagin və Qubadlı qəzalarının tərkibində olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə müsavətlərin Azərbaycanı və daşnakların Ermənistanı ağıqlığı dövründə müsavət hökuməti tərəfindən mərkəzi Şuşa (keçmiş Pənahabad) şəhəri olan general-qubernatorluq təşkil etmişdir. Müsavətlər və daşnaklar tərəfindən təşkil olunmuş millətlərarası qırğının nəticəsində Azərbaycanın və Ermənistanın bir çox şəhərləri kimi Şuşa da dağıdılmış və xarabalığa çevrilmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk dövrlərdə bütün Qarabağın təsərrüfat-siyasi həyatına rəhbərlik vahid Vilayət İnkilab Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi.

1923-cü ildə Qarabağın əsasən ermənilərin məskunlaşdıqları dağlıq hissəsinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsi qaldırıldı. Lakin bu ərazinin Ermənistan SSR ilə ümumi sərhədlərinin olmaması və Ermənistandan yalnız azərbaycanlıların yaşadığı Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Dəstəfur rayonları ilə ayrılması səbəbindən, partiya orqanlarının göstərişi əsasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə mərkəzi Xankəndi, indi Stepanakert adlanan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-ə bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağda vilayətin təsərrüfat-siyasi və mədəni inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu inkişafın ən parlaq nümunələrindən biri-DQMV-nin hazırkı mərkəzi Stepanakert şəhərinin başlıbaşına buraxılmış və dağıdılmış bir kənddən Azərbaycanın ən gözəl, abad və mədəni şəhərlərindən birinə çevrilməsidir.

Azərbaycan SSR-in bütün ali təhsil məktəbləri və texnikumları tələbələrinin 20,5%-ni, əksəriyyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən olan ermənilər təşkil edir.

Respublikanın partiya, sovet, təsərrüfat rəhbərləri - Azərbaycan K(b)P MK-nın katibləri, müavinləri, xalq komissarları, xalq komissarları müavinləri və s. arasında Dağlıq Qarabağdan olan yoldaşlar da az deyildir.

Bununla belə, biz Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılmasına etiraz etmirik, lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, hazırda da əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa rayonunun Ermənistan SSR-ə verilməsinə razı deyilik.

Şuşa şəhəri bina edildiyi gündən Qarabağın inzibati-siyasi və mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda İran işğalçıları ilə apardığı mübarizədə müstəsna rol oynamışdır.

Ən qanıqlı fəthlərdən biri, Zaqafqaziya xalqlarının cəlladı Ağa Məhəmməd şah Qacar məhz Şuşada öldürülmüşdür.

Azərbaycan xalqının zəngin musiqi mədəniyyəti bu şəhərdə formalaşmışdır. İbrahim xan, Vaqif, Natəvan və digər bu kimi görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimlərinin adları onunla bağlıdır.

Eyni zamanda, ÜİK(b)P MK-nın nəzərinə çatdıracağı zəruri hesab edirik ki, DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılarkən, Ermənistan SSR-nin Azərbaycan respublikasına bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vedi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Bu rayonların mədəni və iqtisadi cəhətdən son dərəcə geridə qalmasını nəzərə almaqla, bunların Azərbaycana verilməsi əhalinin maddi-məişət şəraitini və ona mədəni-siyasi xidmət işini yaxşılaşdırmağa imkan yaradard.

ÜİK(b)P MK-dan yuxarıda göstərilənlərdən əlavə aşağıdakı məsələlərə baxılmasını xahiş edirik:

Gürcüstanlı yoldaşlar Azərbaycan SSR-in Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Gürcüstan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsini qoyurlar.

Göstərilən rayonlarda əhalinin ümumi sayı 79.000 nəfər olduğu halda cəmi 9.000 gürcü-inqiloyun yaşamasına baxmayaraq, biz bu məsələyə baxılmasına etiraz etmirik, lakin bu məsələ ilə bir zamanda, Gürcüstan SSR-in demək olar yalnız azərbaycanlıların yaşadığı və bilavasitə Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Borçalı rayonunun Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Və nəhayət, biz, Dağıstan SSR-in keçmişdə Azərbaycanın bir hissəsi kimi Bakı quberniyası tərkibinə daxil olan və hazırda Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Dərbənd və Qasmikənd rayonları ərazilərinin Azərbaycan SSR-i tərkibinə qatılması məsələsini nəzərdən keçirməyinizi xahiş edirik. Bu rayonların əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir, özü də maldarlıqla məşğul olan bu əhalinin yarıdan çoxu ilin 9 ayını Azərbaycan ərazisində keçirir.

Qaldırılmış bütün məsələlər üzrə təkliflərin hazırlanması üçün tərkibinə marağı olan hər bir respublikadan nümayəndələr daxil edilməklə ÜİK(b)P MK Komissiyasının yaradılmasını məqsədə uyğun hesab edirik.

Azərbaycan K(b)P MK Katibi (M.C.Bağirov), 10 dekabr 1945-ci il M 330, Bam şəhəri.

Gördüyümüz kimi, o zamankı Azərbaycan rəhbərliyi heç də DQMV-ni ermənilərə vermək fikrində deyildi. Lakin burada sənədin quruluş tərzində də, dəlillər də, cavabın ikinci hissəsində, rəqibin planlarını qarışdırmaq məqsədi güdən gözlənilməz əks-hücum da diqqəti cəlb etməyə bilməz. Əvvəlcə erməni dəlilləri sözbəsöz təhlil edilir, göstərilir ki, DQMV-nin Ermənistanla ümumi sərhədləri yoxdur, Ermənistandan əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olan rayonlarla ayrılıb (məhz elə bununla əlaqədar onun muxtariyyəti məsələsi ortaya çıxıb), daha sonra DQMV, o cümlədən Şuşa haqqında tarixi arayış verilir, onların Azərbaycan tarixindəki rolundan danışılır. Sovet hakimiyyəti illərində DQMV-nin Azərbaycanın tərkibində əldə etdiyi nailiyyətlər, onun iqtisadiyyatı və mədəniyyətinin inkişafı barədə göstəricilər təqdim olunur.

Sonra gözlənilməz "gediş" edilir: bildirilir ki, yuxarıda göstərilənlərə baxmayaraq, Azərbaycan rəhbərliyi Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri və əhalisi demək olar ki, başdan-başa azərbaycanlılardan ibarət olan Şuşa istisna edilməklə DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi məsələsinin müzakirə olunmasına etiraz etmir! Lakin eyni zamanda, Ermənistanın Azərbaycana bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların məskunlaşdığı Əzizbəyov, Vedi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinin də müzakirəyə qoyulması zəruridir. Elə oradaca Ermənistan rəhbərliyinə qarşı gizli, "pərdələnmiş" bir "həmlə" edilir: "Bu rayonların mədəni və iqtisadi cəhətdən müstəsna dərəcədə geriliyini nəzərə alaraq, onların Azərbaycana verilməsi oradakı əhalinin maddi-məişət şəraitini və onlara göstərilən siyasi-mədəni xidməti yaxşılaşdırmağa imkan verir". Yəni eyhamla anladılır ki, göstərilmiş rayonlarda kompakt şəkildə yaşayan azərbaycanlıların Ermənistanda necə bir diskriminasiyaya məruz qalmaları Azərbaycan rəhbərliyinə yaxşı məlumdur.

M.C.Bağirov bununla kifayətlənməyərək, göstərilənlərlə yanaşı, ÜİK(b)P MK-dan Gürcüstan SSR-in bilavasitə Azərbaycana bitişik olan və demək olar ki, başdan-başa azərbaycanlıların məskunlaşdığı Borçalı rayonunun Azərbaycan SSR-in tərkibinə qatılmasını xahiş edir ("Gürcüstandan olan yoldaşların" Azərbaycan SSR-in Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Gürcüstan SSR-in tərkibinə daxil etmək xahişinə cavab olaraq).

Və nəhayət, Dağıstanın keçmişdə Azərbaycanın bir hissəsi və Bam quberniyasının tərkibində olan Dərbənd və Qasımkənd rayonları ərazilərinin Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılması zərurəti qeyd olunur. Göstərilir ki, bu rayonların əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir, "özü də onların yarından çoxu-maldarlıqla məşğul olanları ilin 9 ayını Azərbaycan ərazisində keçirir".

Məktubun sonunda isə bütün bu məsələlərin həlli üçün xüsusi komissiya yaradılması və onun tərkibinə marağı olan respublikalardan nümayəndələr daxil edilməsi təklif olunurdu.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Azərbaycan tərəfinin cavabında zahiri loyallığa və qoyulmuş məsələləri müzakirə etmək razılığına baxmayaraq, qonşulara qarşı birtərəfli ərazi tələblərinin irəli sürülməsinin necə bir zəncirvari reaksiya doğuracağı, gələcəkdə yeni-yeni qarşılıqlı ərazi iddialarının meydana çıxmasına səbəb ola biləcəyi aydın surətdə nəzərə çatdırılırdı. Belə bir təhlükəli ssenari Kreml ağalarının planlarına zidd idi və onlarda heç bir rəğbət doğura bilməzdi. Buna görə əsla təəccüblü deyildir ki, heç bir komissiya-filan (Azərbaycanın təklif etdiyi) yaradılmadı və ermənilərin vəsatəti arxivlərdə etibarlı surətdə "dəfn edildi".

İlk baxışda belə görünə bilər ki, yaranmış vəziyyətə realistsəsinə yanaşıldı və ermənilər məğlub oldu. Lakin əsl həqiqətdə bu belədirmi? Bəlkə ermənilərin 1945-ci il-dəki "həmləsi" saxta hücum, qələbə çalmaq üçün deyil, sonrakı həlledici həmlə zamanı qələbəni asanlaşdırmaq üçün bir növ kəşfiyyət döyüşü idi? Keçmiş Sov. İKP MK-nın və Ermənistan KP MK-nın arxivlərinə nəzər salmadan bu suala birmənalı cavab vermək çətinidir. Qeyd edək ki, bir sıra hallarda hətta sənədlər də həqiqi vəziyyəti tam şəkildə yenidən canlandırmağa imkan vermir. Axı "şəxsiyyətə pərəstis" dövründə bir çox mühüm məsələlər pərdə arxasında, telefon danışqları vasitəsilə, yaxud gecələr Stalinin bağ evindəki məclis söhbəti əsnasında "xozeynin" (diktatorun əshabələri onu öz aralarında bu cür adlandırırdılar) asta səslə söylədiyi bircə kəlmə ilə həll edilirdi. Buna görə belə bir variantı da istisna etmək olmaz ki, ermənilərin Kremldəki havadarları (ilk növbədə Mikoyan) ermənilərin repatriasiyasını və bununla bağlı problemləri irəlicədən görməklə, hələ 1945-ci ildə çoxgedişli Kombinasiya işləyib hazırlamışdılar. Bu məqsədlə də ermənilər tərəfindən Qarabağ barədə uğursuzluğu irəlicədən bilinən diplomatik fənd işlədilmişdi. 1945-ci ildə ermənilərə rədd cavabı verən Moskva "obyektivliyini" nümayiş etdirməklə, iki il sonra, yəni 1947-ci ildə köçürülmə məsələsində erməniləri dəstəkləmək imkanı əldə etdi. Ola bilsin ki, bu oyunun iştirakçıları səhnədəki hadisələri pərdə arxasından kimlərin idarə etdiyini qismən bilir, qismən də fəhmlə duyurdular. Lakin belə hallarda nə etiraz etmək, nə də inadkarlıq göstərmək olmazdı: oyunun qaydası belə idi. Maraqlıdır ki, 1945-ci ildəki "erməni həmləsi" xaricdəki erməni mətbuatında azərbaycanlılara, türklərə və ümumiyyətlə, müsəlmanlara qarşı yönəldilmiş millətçilik və azğın yalan kompaniyası ilə bir vaxta düşdü. Ermənistanın özündə də onlara dəmtutanlar var idi. Yalançı erməni "vətənpərvərlərinin" (əsasən ziyalı nümayəndələrinin) yerli millətçilər və onların xaricili ağalarının qarşısında öz "həqiqi erməni simasını" nümayiş etdirmək istəyi o qədər böyük idi ki, hətta Stalin senzurasının qəddarlığı da onları bu işdən çəkindirə bilməmişdi.

Bu da diqqəti cəlb edir ki, 1945-ci il "erməni çıxışı" ilə bir vaxta salınmış millətçi təbliğatın qaldırdığı bu hay-küy 1947-ci ilədək, yəni qarşınızdakı kitaba başlıca mövzu olmuş hadisələrin cərəyan etməyə başladığı məqama qədər səngimədi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanına əsasən xaricdə yaşayan ermənilərini repatriasiyası məsələsi ehtirasları daha da coşdurdu.

Həmin dövrdə erməni millətçilərinin, ilk növbədə də onların öncül, zərbəçi dəstəsi olan "Daşnaksütyun"un fəaliyyəti daşnakların 1947-ci ilin iyununda keçirilmiş və "Daşnakların on dördüncü konqresinin "Daşnaksütyun" partiyasının siyasi platforması haqqındakı direktivi" adı altında proqram sənədi qəbul etmiş XIV konqresinin qərarları ilə istiqamətləndirilirdi. Bu konqresdə daşnakların xaricdəki bütün əsas mərkəzlərinin nümayəndələri iştirak edirdilər. Bunlar aşağıdakılar idi: Amerika mərkəzi komitəsi (ABŞ), Ovasis (İrak) Mərkəzi komitəsi, Fransa Mərkəzi komitəsi, Lənavayr (Suriya) Mərkəzi komitəsi,

Qrvandana (Livan) Mərkəzi komitəsi, Cənubi Amerikanın Əlahiddə komitəsi, Misir Mərkəzi komitəsi, Tsovka (Yunanıstan) Mərkəzi komitəsi, karpatların və Balkanların Mərkəzi komitəsi (Mətnə belədir-B.N.), İranda Mərkəzi Tehran (Mrhast), Təbriz (Bahin), Abadan (Voskanakat) və İsfahan (Kamurqa) Əlahiddə komitələrini özündə birləşdirən təşkilat və s. (ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş. 78, vər. 32-36).

Daşnakların XIV konqresi direktivinin "Gələcək siyasi fəaliyyət xətti" adlı preambulasında daşnakların "müharibədən sonrakı şəraitdə" fəaliyyət prinsipləri formalaşdırılmışdı. Elə birinci maddədə deyilirdi: "Daşnaksütyun"un başlıca məqsədi olaraq qalan vahid, müstəqil Ermənistan yaradılması tələbi üzərində möhkəm dayanmaq". (Yenə orada, vər. 17).

Buradan belə nəticə hasil olur ki, daşnaklar ümumiyyətlə. Sovet Ermənistanının vahid, müstəqil və azad hesab etmirdilər. Erməni millətçilərinin "vahid Ermənistan" dedikdə nəyi nəzərdə tutduqları 3-cü maddədən bəlli olur: "Sevr sazişinin Vilson sərhədlərində həyata keçirilməsini tələb və əldə etmək". Haqqında bundan əvvəlki monoqrafiyamızda ətraflı danışılmış "Vilson sərhədləri"nin nə demək olduğunu oxuculara xatırladaraq¹³, 1920-ci ildə Sevr müqaviləsi imzalanarkən, böyük dövlətlərdən qonşuların hesabına geniş ərazi artmaları və təzminatlar tələb edən erməni nümayəndələrinin acgözlüyü və inadkarlığı səbəbindən Ermənistan sərhədləri haqqındakı məsələ həll edilməmiş qalmışdı. Nəhayət, qaliblər - Antanta dövlətləri belə bir "müdrük" qərara gəldilər ki, bu sərhədləri həll etməyi şəxsən ABŞ prezidenti Vudro Vilsona həvalə edib, onun hər hansı bir qərarı ilə bəri başdan razı olduqlarını bildirdilər. Əslində konqres nümayəndələrini başa düşmək də olar: ermənilər hamının zəhləsini elə tökmüşdülər ki, İngiltərə və Fransa onların cəncəl problemləri və mənasız iddialarından hansı yolla olursa-olsun yaxa qurturmağa çalışırdılar.. Vilsona gəldikdə isə sümüyünə-iliyinədək ermənipərəst olan bu adam azacıq tərəddüddən sonra ən məsuliyyətsiz yolu seçdi: irəlisini-gerisini düşünmədən ermənilərin bütün tələblərini istisna olmadan təmin etdi. Vilsonun niyyətinə görə bütün Şərqi Anadolu (Trapezund, Qars, Ərzurum və b.), Türkiyənin Aralıq dənizi əraziləri (Kilikiya) və Şərqi Zaqafqaziya (Naxçıvan, Qarabağ, Göyçə gölü ətrafındakı ərazi, Zəngəzur, Gəncə mahalı), Mesopotamiya ərazisinin bir hissəsi və s. Ermənistanına verilməli idi.

Lakin ermənilərə verilən bu "padşah ənamı" yalnız kağız üzərində qaldı. Prezident Vilson öz bədnam qərarını elan edən gün (8 oktyabr 1920-ci il) darmadağın edilib diz çökdürülmüş daşnak Ermənistanı Türkiyədən istənilən şərtlərlə barışıq dilədi, noyabrın əvvəllərində isə sovetləşdirilərək öz mövcudluğuna son qoydu.

"Vilson sərhədləri", elə Sevr sazişinin özü də yeni siyasi gerçəklik önündə adi bir fiksiyaya çevrilmişdi. Bu, hələ o vaxt, 1920-ci ildə aydın idi. Daşnakların XIV konqresinin keçirildiyi 1967-ci ilə gəldikdə isə Sevr müqaviləsi və "Vilson qərarları" artıq o vaxt siyasi anaxronizmə çevrilmişdi və bunlardan olsa-olsa, yalnız mütəxəssis-tarixçilərin xəbəri vardı. Buna baxmayaraq, daşnaklar qəribə bir inadla Sevr müqaviləsinə arxalanmaqda davam edir və gündə (90-cı illərin axırlarında) "erməni məsələsinin ədalətli həllindən" danışanda bu müqaviləni xatırlayırlar, niyə də xatırlamasınlar, axı məhz üzdənirəq "Vilson qərarları"nda ermənilər üçün indiyədək heç bir beynəlxalq müqavilədə rast gəlinməyən aqlasığmaz imtiyazlar, güzəştlər və ərazi "peşkəşləri" nəzərdə tutulmuşdu.

Daşnakların Sevr müqaviləsi və "Vilson qərarları" haqqındakı tezislərə necə ciddi əhəmiyyət verdiyini Direktivin 4-cü maddəsindən də görmək olar. Orada deyilir: "Daşnaksütyun" bu məsələyə münasibətdə barışmaz mövqe tutan qüvvələri erməni xalqının düşməni hesab edəcək və onlara qarşı mübarizə aparacaqdır, eyni zamanda, bu məsələnin həyata keçirilməsinə yardım göstərənlərlə əməkdaşlıq edəcəkdir". (Yenə orada, v. 17-18).

Yəni, onların fikrincə, Sevr müqaviləsi və "Vilson sərhədləri" haqqındakı məsələ kimlərin erməni xalqının dostu, kimlərin isə düşməni olduğunu müəyyən edən tərəzi idi. Faktiki olaraq söhbət sərsəm "Böyük Ermənistan" ideyasının tanınması, yaxud tanınmamasından gedirdi, belə ki, üfürülmə "Vilson sərhədləri" mifik "Böyük Ermənistan"¹⁴ sərhədlərinə demək olar uyğun gəlirdi.

Direktivin "Böyük məmləkətlərə münasibətdə bizim mövqeyimiz" adlanan sonrakı hissəsi erməni məsələsinə hər hansı bir, hətta ən cüzi aidiyyəti olan bütün dövlətlərə ünvanlanmış saysız-hesabsız məzəmmət, giley-güzar və ittihamlardan ibarətdir. Burada bildirilir ki, "birinci böyük (dünya) müharibədən sonrakı bütün vədlərin və öhdəliklərin ziddinə olaraq erməni xalqı necə aldadılmışsa, eləcə də Atlantika Xartiyası və Birləşmiş Millətlərin nizamnaməsinin və digər beynəlxalq öhdəliklərin ziddinə olaraq aldadıldı və bu gün də aldadılmaqdadır". Sovet İttifaqı bunda ittiham olunurdu ki: 1) "Silah gücü ilə gəlib ana vətənin müstəqilliyini boğdu";

2) Hətta erməni torpaqlarının birləşdirilməsi üçün birçə addım belə atmadı;

3) Ermənistanın Zaqafqaziya daxilindəki sərhədlərini birləşdirmək istəmədi.

Burada görünür müəyyən şərhlə ehtiyac duyulur. İkinci maddədə nəzərdə tutulur ki, Sovet İttifaqı Türkiyənin şərqi vilayətlərinin Ermənistanına verilməsinə nail olmamışdır (erməni millətçiləri "erməni torpaqlarının birləşdirilməsi" deyəndə məhz bunu nəzərdə tuturlar). Üçüncü maddəyə-Sovet İttifaqının "Ermənistanın Zaqafqaziya daxilindəki sərhədlərini birləşdirmək istəməməsinə" gəldikdə isə burada, heç şübhəsiz ki, DQMV və Nax.MSSR-in Ermənistanına birləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Direktivdə Qərb ölkələrinin, ilk növbədə, İngiltərə və Amerikanın ünvanına da az məzəmmət söylənilmədi.

Erməni millətçiləri onları hər şeydən əvvəl bunda ittiham etdilər ki, "onlar erməni məsələsinə həll etmək üçün nəinki heç bir təklif irəli sürmədilər, hətta, əksinə, türk torpaqlarının bütövlüyünün müdafiəsinə qalxaraq, faktiki olaraq erməni məsələsindən yan keçdilər. (Yenə orada, vər. 19).

Bütün bunlara baxmayaraq, daşnaklar Qərb ölkələrinin himayəsinə sığınmaq qərarına gəldilər, belə ki, hələ də onların köməyinə ümid edirdilər. 2-ci maddənin qərar hissəsində göstərilirdi: "Bütün xarici ölkələrdə erməni məsələsinin nəfinə olaraq Sovet İttifaqına qarşı geniş mübarizə aparılmalıdır".

¹³ Вах: Бахтияр Наджафов. «Лицо врага». История армянского национализма в Закавказье. II hissə, səh. 206, 208, 254.

¹⁴ Erməni millətçi tarixçilərinin sayı ilə yaradılmış və əslində heç vaxt mövcud olmamış dövlət. Вах: Салах бей, «Армянство». Баку, 1994, səh. 197-222.

"Aparıcı demokratik ölkələrə"-İngiltərə, Fransa və ABŞ-a gəldikdə isə, 3-cü maddədə göstərilirdi ki, bu üç ölkədən vahid, müstəqil və azad Ermənistanın qurulması nəfinə ümumi rəy əldə etmək məqsədini qarşımıza qoyaraq, hakim dairələr, siyasi cərəyanlar, sosialist internasionalı və digər aparıcı qüvvələrlə proqramlı və ardıcıl iş aparmalıyıq. (Yenə orada, vər.19).

"Proqramlı və ardıcıl iş" praktikada "erməni məsələsinin" xeyrinə təbliğat üçün xaricdəki bütün erməni qüvvələrinin səfərbər edilməsi, növbəti "tuman tökdü məclisi"nin dünya səhnəsinə çıxarılması demək idi. Direktivin ayrıca bölməsi Sovet Ermənistanına münasibətə həsr olunmuşdu.

Daşnaklar sovet quruluşu ilə "barışmaz mübarizə" mövqeyində qaldıqları barədə bəyanat versələr də, dərhal bunu da əlavə edirdilər ki, "erməni xalqının cismən qorunub saxlanması zərurətindən çıxış edərək, habelə erməni məsələsinin qeyri-müəyyən vəziyyətdə olduğunu nəzərə alaraq, "Daşnaksütyun" ölkənin daxilində (Sovet Ermənistanı nəzərdə tutulur-B.N.) hər hansı çıxışları (təkilləri) təqdir etmir".

Erməni xalqının "cismən qorunub saxlanılmasından" danışan erməni millətçiləri, elə oradaca, Ermənistanla sərhəd olan müsəlman ölkələri-Türkiyə və Azərbaycan tərəfindən guya onları hədələyən-"erməni xalqının cismən məhv edilməsi təhlükəsi"ni yada salırlar. Ötən əsrlərin axırlarından başlayaraq dönə-dönə, ən ağılasığmaz variantlarda təkrar olunan bu mifik "təhlükə" qulaqları döyənək etsə də, daşnakların özünü usandırmayıb. Daşnaklar "Böyük Ermənistan" uğrunda mübarizənin növbəti raunduna başlayan vaxt həmişə bu barədə daha ucadan bağırıb vay-şivən salıblar.

Göstərilən 3-cü paraqrafın "q" bəndi də xüsusi diqqət doğurur. Orada deyilir: "Həm sovet dövlət quruluşu, həm də kommunist hərəkatı ilə mübarizə aparan "Daşnaksütyun" xarici ermənilərin vətənin gücünün artmasına və rifah halının yaxşılaşdırılmasına həqiqətən xidmət edə biləcək tədbirlərinə geniş köməyi bütün mümkün vasitələrlə təmin etməyə çalışmalıdır". (Yenə orada, vər. 20-21).

Türkiyəyə münasibətə həsr olunmuş bölmədə deyilir ki, guya Türkiyə erməni torpaqlarını öz hakimiyyəti altında saxlamaqda davam edir və yalnız erməni xalqının ideallarını deyil, həm də onun fiziki mövcudluğunu hədələyir. Buna görə bölmənin qərar hissəsində aşağıdakı vəzifə qarşıya qoyulur: "Türkiyə erməni xalqının hüquqlarını tanımayan qədər bütün sahələrdə ona qarşı mübarizə davam etdirilməlidir". (Yenə orada, vər. 21-22).

Tədqiqatımızın mövzusu ilə bilavasitə bağlı olduğundan, bizim üçün ən böyük marağı "Repatriasiya" bölməsi doğurur. Həm də 1947-1953-cü illərdə Ermənistandan azərbaycanlı əhalinin kütləvi surətdə kökürülməsi ilə bilavasitə bağlı olan hadisələrin başlanğıcına məhz daşnakların XIV konqresinin qərarlarından sonra təkan verilmişdir.

Bu bölmənin yekun hissəsində qeyd edilmişdir ki, "Daşnaksütyun" repatriasiyasını mühüm və müsbət bir iş kimi qiymətləndirir, lakin belə hesab edir ki, repatriasiya erməni məsələsinin digər tərəflərinin, o cümlədən erməni torpaqlarının azad olunması və Ermənistan sərhədlərinin genişləndirilməsi məsələsinin həll edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. (Yenə orada, vər. 22).

Qeyd edilmişdir ki, daşnaklar tarixin onlara verdiyi dərsləri yaxşı mənimsəyə bilmişdilər. Onların öz sərhədlərini Azərbaycan (türk) torpaqları hesabına genişləndirmək cəhdləri zamanı aldıkları başlıca dərs isə bundan ibarət idi: nə qədər ki ermənilərin iddia etdikləri torpaqda başqa millətin nümayəndələri məskunlaşsınlar, bu torpağı ələ keçirmək mümkün olmayacaq. Həqiqətən, 90-cı illərin axırlarında Türkiyədə də, 1905-1906-cı illərdə "erməni-müsəlman qırğını" zamanı da, 1918-1929-cu illər müharibə və inqilablar dövründə də ermənilərin bu yöndəki cəhdləri iflasa uğramışdı, onların sonuncu cəhdi 1945-ci ildə Qarabağ qəsdinə hələ gözləri qabağından çəkilməmişdi. Azərbaycan tərəfinin göstərdiyi dəlil (M.C.Bağirovun məktubunda) də yaxşı yadlarında idi: əgər Qarabağ məsələsinə baxılmasa lazımdırsa, o zaman bununla birgə Ermənistan SSR-in Azərbaycanla sərhəddə yerləşən və əsasən azərbaycanlıların məskunlaşdığı bir sıra rayonların (Əzizbəyov, Vedi, Qarabağlar) ərazi mənsubluğu məsələsinə də mütləq baxılmalıdır. Beləliklə, Ermənistan SSR-in (yeri gəlmişkən, bu dövlət azərbaycanlıların etnik-tarixi torpaqlarında süni şəkildə yaradılmışdı) ərazisində yaşayan azərbaycanlılar erməni millətçiləri üçün onların təcavüzkar planlarının həyata keçirilməsi yolunda əsaslı bir əngəl idi. Azərbaycanlılardan yaxa qurtarmaq, özü də Sovet hakimiyyəti şəraitində, "dostluq və qardaşlıq maskasını üzəndən götürmədən" leqal yolla yaxa qurtarmaq-"Daşnaksütyun" və onun Ermənistanın özündəki əlaltılarının qarşısında duran ən ümdə problemlərdən biri idi.

Tarixi şərait daşnaklar üçün əlverişli idi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının artan nüfuzu mühacirətdən qayıtmaq ("resmiqrasiya") proseslərini doğurmuşdu. SSRİ-nin, habelə keçmiş Rusiya imperiyasının on minlərlə keçmiş vətəndaşı vətənə qayıtmaq istədiklərini bildirmişdilər. Onların arasında diasporlar üzrə səpələnmiş ermənilər də vardı. Beləliklə, daşnakların XIV konqresinin başlıca məsələsi repatriasiya (görünür, ermənilər mühacirətdən qayıtmanı, yəni reemigrasiyanı bilə-bilə bu cür adlandırdılar ki, heç kəs onları "adi" xalqlarla qarışdırmasın) məsələsi idi. "Daşnaksütyun"u həmin məsələyə aydınlıq gətirməyə tələsdirən bu idi ki, SSRİ Ali Soveti özünün 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanı ilə erməni repatriasiyasını artıq qanuniləşdirmişdi. Maraqlıdır ki, bu fərmanla ermənilər nümayəndələrinin SSRİ-yə qayıtmaq istədiyi digər millətlərdən bir növ fərqləndirmişdi, belə ki, yalnız onlarla əlaqədar "repatriasiya" (vətənə qaytarılma) terminindən istifadə olunurdu. Yəni SSRİ-yə qayıdan hər hansı bir millətin nümayəndəsi sadəcə "emigrant", daha dəqiq desək, "deemigrant" (mühacirətdən qayıdan adam) olduğu halda, yalnız erməni "repatriant", yəni "vətənə qaytarılan" adlanırdı.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirməklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, xaricdə yaşayan ermənilərin 40-cı illərin axırlarında və 50-ci illərin əvvəllərində Ermənistan SSR-ə repatriasiyası bunun yalnız bir halda-"azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqların boşaldılması və Ermənistan sərhədlərinin genişləndirilməsi" halında mümkünlüyü şərtini qoymuş "Daşnaksütyun"un razılığı ilə həyata keçirilmişdir.

Siyasi şərait də daşnakların təcavüzkar niyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək edirdi. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İkinci Dünya müharibəsi Avropanın iki cəbhəyə bölünməsinə gətirib çıxarmışdı. Bu zaman Qərbi ölkələrinə qoşulmuş Türkiyə müharibədən sonrakı ilk illərdə Sovet İttifaqı tərəfindən diplomatik və siyasi təzyiqli daim hiss etməkdə idi. Sovet İttifaqı müxtəlif diplomatik fəndlərdən istifadə edirdi, hətta birbaşa hərbi münaqişə üçün "hazırlıq" da görülürdü. Bu gərginlik 24 oktyabr 1948-ci ildə öz kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Həmin gün SSRİ-nin BMT-dəki nümayəndəsi, eyni zamanda SSRİ

Nazirlər Sovetinin sədr müavini və SSRİ xarici işlər nazirinin müavini olan A.J.Vişinski BMT siyasi komissiyasının iclasında sovet notasını bəyan etdi. Notada Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürülürdü, o cümlədən bildirilirdi ki, Türkiyə şəhərləri Qars və Ardağan öz ətraf əraziləri ilə birgə Sovet İttifaqının, konkret olaraq Gürcüstanın ixtiyarına verilməlidir. Bu tələblərə əsas kimi Türkiyənin müharibə illərində faşist Almaniyasına hərtərəfli köməyi və guya SSRİ-nin Zaqaqaziyadakı cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək zərurəti göstərilirdi.

Bu gün həmin sovet diplomatik demarşını ümumtərxivi kontekstdə nəzərdən keçirməklə belə nəticəyə gəlmək olar ki: 1) Zaqaqaziyadakı sovet sərhədlərini heç bir təhlükə hədələməirdi; 2) Qarsla bağlı sovet iddiaları real hədədən daha çox diplomatik şantajın bir növü idi. O zamanlar Türkiyə SSRİ-yə qarşı hər hansı bir təcavüzü ağılına belə gətirə bilməzdi, əksinə, o özü daim sovet diplomatik təzyiqinə məruz qalır, Sovet İttifaqını qıcıqlandırmamaq üçün özünü son dərəcə təmkinlə aparırdı. Sovet rəhbərliyinə gəldikdə isə, o, çox güman, Türkiyəyə qarşı heç bir hərbi müdaxilə planı hazırlamamışdı. Belə ki, Türkiyə artıq 1947-ci ildə özü üçün Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ kimi güclü müttəfiqlər təmin edə bilmişdi. Lakin "Türkiyə məsələsi" sovet diplomatiyası üçün olduqca əlverişli vasitə idi. Sovet diplomatiyası Türkiyədən (və onun müttəfiqlərindən) yerinə yetiriləsi mümkün olmayan ərazi güzəştləri tələb etmək yolu ilə digər güzəştlərə, özü də real güzəştlərə nail olmağa çalışırdı. Bunu da unutmaq olmaz ki, o zamanlar Avropanın bölüşdürülməsi prosesi gedir, Şərqi Avropanın əksər ölkələri, habelə Balkan dövlətlərinin gələcək taleyi həll edilirdi, bu qarşılıqlı təhdidlər və qarşılıqlı güzəştlərin siyasi oyununda gələcək Avropanın konturları müəyyən olunurdu.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyəyə münasibətdə sovet hədə-qorxusunun real görünməsi üçün Sovet İttifaqında müəyyən hərbi maneələri aparılırdı ki, bunu kənarından müharibəyə hazırlıq kimi də qiymətləndirmək olardı.

Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi və onların "vətənə qaytarılan" ermənilərlə əvəz edilməsi də sovet ssenarisinə tam uyğun gəlirdi. Biz artıq öz əvvəlki monoqrafiyamızda Kremlin həmişə ermənilərə üstünlük verməsinin səbəblərini nəzərdən keçirmişdik.¹⁵ İndi bu səbəblərdən yalnız başlıcalarını qısaca göstərək. İlk əvvəl onu qeyd edək ki, bu təfəkkür tərzini təsvir etdiyimiz hadisələrdən çox-çox əvvəl, Zaqaqaziyaya uğrunda gedən rus-türk müharibələri prosesində formalaşmışdır. Bu müharibələrin gedişində (I Pyotr dövründən başlayaraq) ermənilər Zaqaqaziyada rus qoşunlarının müttəfiqi, Türkiyəyə münasibətdə isə daxildən Osmanlı imperiyasına zərbələr endirən "beşinci kolonna" kimi çıxış edirdilər. Bundan əlavə, erməni təbliğatına aldanan sovet rəhbərliyi azərbaycanlılara (ümumiyyətlə, müsəlmanlara) dini və etnik ümumilik səbəbindən Türkiyəyə meyil göstərən potensial panislamçılar kimi baxırdı. Bu baxımdan, azərbaycanlıların deportasiyası və onların məskunlaşdığı ərazilərdə erməni repatriantlarının yerləşdirilməsi Türkiyəyə qarşı "hərbi hazırlıqlar" planına uyğun gəlir və A.J.Vişinskiyin 24 oktyabr 1947-ci il bəyanatı kimi sovet təhdidlərinə gerçəklik donu geydirirdi. Hadisələri qabaqlayaraq göstərək ki, deportasiya başlayanda, azərbaycanlı əhalisinin çoxu (sadə kəndlilər) əmin idi ki, onları Türkiyə ilə müharibə gözlənilməyinə görə köçürürlər. Ola da bilsin ki, belə şeylər Kremlin direktivinə əməl edən hakim dairələrin, yaxud müvafiq orqanların göstərişi ilə yayımlanırdı. Beləliklə, Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları haqqındakı sovet bəyanatı azərbaycanlıların onların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasını şərtləndirən və sürətləndirən digər hadisələr sırasındakı öz məsum rolunu oynamış oldu.

Daşnakların Qərbdəki mərkəzlərinə və diaspora gəldikdə isə A.J.Vişinskiyin bəyanatı orada bu səbəbdən qəzəb oyatdı ki, o, Qars, Ardağan və digər əraziləri Ermənistana deyil, Gürcüstana mənsub olduğunu elan etmişdi! Daşnak mətbuatı dərhal öz oxucularına izah etməyə tələsdə ki, bəs "Vişinski və Vişinski kimilər bu və ya digər respublikanın adından nə tələb edirlərsə, yalnız öz ağaları, yəni Rusiya üçün tələb edirlər". "Bu və ya digər respublika öz məqsədlərini maskalamaq üçün şirmadır"- "Daşnaksütyun"un Misirdəki orqanı olan "Ucabor" qəzeti özünün 9 dekabr 1947-ci il tarixli baş məqaləsində göstərdiyimiz bəyanatı bu cür mövqedən qiymətləndirirdi (ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş.78, v. 70).

Etiraf edək ki, daşnak mətbuatı müəyyən mənada haqlı idi. Əlbəttə ki, Gürcüstan yalnız şirma, bəhanə idi. Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarını o deyil, Sovet İttifaqı, yəni Rusiya irəli sürmüşdü.

Aydın məsələdir ki, xaricdəki daşnakların bu cür bəyanatları cavabsız qala bilməzdi, birinci olaraq buna erməni kommunist mətbuatı əks reaksiya verdi: "Burjuaziyanın nöqərləri, yəni əks-inqilabçı daşnak partiyasının avantürist rəhbərləri yoldaş Vişinskiyin "türk işğalçılarının Qars və Ardağan torpaqlarını əsl sahiblərinə qaytarması haqqındakı" mütərəqqi və demokratik çıxışına qarşı öz mürtəcə və anti-erməni jurnallarının səhifələrində bərk səs-küy qaldırıblar. Bu cür məqalələr tərəfindən daşnak qəzetləri işğal edilib və nəhayət, "daşnak köpəklərinə" kim icazə verib ki, bizim ərazi məsələləri üzrə işlərimizə öz burunlarını soxsunlar? Bir şey aydındır ki, erməni proletariyatının və qabaqcıl ziyalıların, bu düşmənləri, bu "köpəklər" 1920-ci ildə dövlət aparatı proletariyatın əlinə verildikdən və onlar ölkədən qovulduqdan sonra da xaricdə öz millətçi-şovinist siyasətlərini yeritməkdə davam edirlər və hazırda agent-provokator kimi Amerika imperializminə xidmət edirlər". (Yenə orada, vər. 41).

Qeyd etməyə bilmirik ki, o dövr erməni kommunist mətbuatının daşnaklar haqqındakı bu ənənəvi xarakteristikası bir çox cəhətləri ilə həqiqətə uyğundur.

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan dərhal sonra 1945-1949-cu illərdə ermənilərin başladığı ideoloji hücum eyni bir vaxtda üç məqsəd güdürdü: 1) erməni xalqını "Daşnaksütyun" ideyalarına qəti inandırmaq, habelə istisna olmadan bütün ermənilərə təlqin etmək ki, yalnız "Daşnaksütyun" onların mənafeələrini müdafiə etməyə qadirdir; 2) Hebbels təbliğatının "dövlətlərlə təkrarlanmış yalan həqiqət olur" prinsipindən istifadə etməkdə, beynəlxalq ictimaiyyəti erməni iddialarının ədalətli olmasına inandırmaq; 3) vasitəli yolla sovet rəhbərliyinə təzyiq göstərmək, çünki məlum idi ki, öz xalqının ehtiyac və istəklərinə qarşı kar və kor olan Kreml ağaları onların barəsində "orada", yəni xaricdə nə deyəcəklərinə dərhal reaksiya verirdilər. Bunu bilən ermənilər dəqiq hesablamışdılar ki, onların qaldırdığı hay-küy Kreml rəhbərliyinin rəyinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərə bilər.

¹⁵ Вах: Бахтияр Наджафов. «Лицо врага». II hissə, səh. 281-283.

Daşnaklar daha bir məsələyə: İlk növbədə antidaşnak və kommunist ideyalarının təsirini zərərsizləşdirməklə öz ideyalarını bütün ermənilər üçün yeganə və hakim ideologiyaya çevirmək məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Demək lazımdır ki, həmin illərin sovet əks-təbliğati daşnaklara qarşı fəal çıxış edərək, onları vətən xainləri kimi təqdim edirdi. Xaricdə kommunist təmayüllü elementlər daşnak diasporu "ocaqlarında" "Daşnaksütyun" a qarşı güclü təbliğat aparırdılar. Artıq elan edilmiş repatriasiya ərafəsində bu təbliğat daha da gücləndirilmişdi. Erməni mühacirlərini kütləvi surətdə SSRİ ərazisinə buraxan sovet rəhbərliyi, təbii ki, onların antisovet əhval-ruhiyyəsində deyil, mövcud quruluşa və onun ideologiyasına sədaqətli, ya heç olmasa, loyallıqlarını istədi. Çünki daşnak ideologiyası ilə zəhərlənənlərə heç bir quruluş, heç bir hakimiyyət belə bağlaya bilməzdi, onların xəyanətkar xisləti bütün dünyaya bəlli idi.

Repatriasiya ərafəsində sovet təmayüllü təbliğat və daşnak təbliğati məhz bu sahədə kəllə-kəlləyə gəldilər. Daşnakların XIV konqresinin bəyannaməsində bütün bu məqamlar kifayət qədər dəqiq əks olunmuşdur.

"Xaric" bölməsində daşnak təbliğati məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilmişdir. O cümlədən qeyd edilmişdir ki, erməni koloniyalarında kommunist fəaliyyəti nəticəsində, nəyin bahasına olursa-olsun koloniyalarda rəhbərliyi ələ keçirməyə çalışan "mütərəqqi" cəbhə, yaxud "milli şuralar" adlı orqanların nəzarəti altında olan yeni bir vəziyyət yaranmışdır" (ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş. 78, vər. 23).

Narahatlıqla qeyd olunur ki, "elə həmin o elementlər repatriasiyadan, habelə Vətən adından və vətənpərvərlik hisslərindən sui-istifadə edərək koloniyalardakı təşkilatlara pozğunluq və təfriqə salmağa çalışırlar". Daha sonra deyilir ki, "Kommunist təşkilatına sədaqətli olan orqanlar erməni məsələsinin tam sahibi olmağa və "Daşnaksütyun" u onun təşkilatından, ruhundan və milli fəaliyyətindən təcrid etməyə can atırlar" və "Kommunist dünyagörüşü və onun pozucu fəaliyyəti, hətta yeni nəslin tərbiyəsi işindəki erməni mədəniyyəti üçün təhlükəyə çevrilmişdir". (Yenə orada, v. 24).

Yad edilən "Kommunist təşkilatına sədaqətli olan orqanlar", habelə "mütərəqqi cəbhələr" və "milli şuralar", heç şübhəsiz ki, repatriasiya ərafəsi dövründə erməni diasporu daxilində yaranan və qeyri-daşnak məsləkli erməni vətənpərvərliyinə etiqad edən müxtəlif təşkilatlardır. Bu təşkilatların bir hissəsinə xaricdəki sovet kəşfiyyatı tərəfindən bu və ya digər dərəcədə nəzarət edilirdi. Onlar vətənə qayıdan ermənilərdə belə bir inam yaratmaq istəyirdilər ki, Ermənistan-çirəkənən sovet respublikasıdır və hər bir həqiqi erməni vətənpərvəri onun inkişafına öz payını verməlidir, özü də bunu xaricdə, diasporun üzvü qismində deyil, məhz erməni torpağında, Ermənistan vətəndaşı kimi etməlidir. Daşnakların XIV konqresinin qətnaməsindən götürülmüş yuxarıdakı sitatda dəqiq qeyd olunmuşdur ki, belə təbliğatın gedişində sovet təmayüllü elementlər "Vətən adından və vətənpərvərlik hisslərindən sui-istifadə edirdilər".

Bəs nə üçün Kreml rəhbərliyi və onun siyasətini həyata keçirənlər DTK və xarici kəşfiyyat orqanları ermənilərin repatriasiyasını stimullaşdırmağa çalışırdılar? Bizim fikrimizcə, başlıca səbəblər bunlar idi: 1) ermənilərin kütləvi surətdə qədim Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi Azərbaycanın Zaqafqaziyadakı mövqeyini zəiflədirdi, bu isə antiislam təmayüllü sovet imperiya siyasətinin ümumi məqsədlərinə müvafiq idi; 2) Türkiyəyə qarşı diplomatik təzyiğin kontekstində bu cür addım Zaqafqaziyadakı sovet təcavüzkar planlarının "ciddiliyinə" dəlalət etməli idi; 3) bütün dünyanın gözü qarşısında ermənilərin kütləvi surətdə vətənə qayıtması Stalin milli siyasətinin "müdrikliyi" nümayiş etdirməli və sovet xalqının ikinci Dünya müharibəsindəki tarixi qələbəsinin ümumi təsirini daha da gücləndirməli idi; 4) ermənilərin, əsasən varlı təbəqə nümayəndələrinin öz kapitalları ilə birgə kütləvi surətdə vətənə qayıtması konkret iqtisadi mənfəət vəd edirdi.

Biz bir qədər əvvəl nəzər salsaq, bu təbliğat müharibəsində DTK, xarici kəşfiyyat, habelə kütləvi informasiya vasitələri simasında sovet orqanlarının məğlubluq uğradığının şahidi olarıq. Çünki "Daşnaksütyun" olduqca təcrübəli və səriştəli rəqib idi, üstəlik də erməni diasporu daşnak ideyaları ilə kifayət qədər zəhərlənmişdi, sovet təbliğati bir çox cəhətləriylə onun beyninə batmırdı. Nəticədə daşnakların hazırladığı ssenari həyata keçirilmiş oldu: repatriantların əsas kütləsini daşnak meyilli elementlər təşkil edirdi, onlar üzə Sovet hakimiyyətinə loyallıqlarını bildirsələr də, əslində vətənə, orada da "erməni məsələsi" naminə işi davam etdirmək məqsədilə qayıdırdılar.

Z.M.Bünyadov bu barədə belə yazırdı: "Budur, 1948-ci il gəldi. Kiminsə çox hiyləgər planına əsasən xaricdən minlərlə erməni miqrasiya etməyə başladı, özü də əsasən Ayrikyan, Manuçaryan, yaxud "Daşnaksütyun" MK üzvünün qızı Silva Kaputikyan tipli daşnak kütləsi köçüb gəlirdi".¹⁶

Araşdırdığımız dövrə qayıdaraq qeyd edək ki, "Daşnaksütyun" un bu təbliğat müharibəsindəki qələbəsi öz-özünə olmamışdı, bu, daşnak partiyasının təşkil etdiyi və həyata keçirdiyi planlı, məqsədyönlü, kütləvi təşviqat işinin qanunauyğun nəticəsi idi.

Bu geniş təşviqat fəaliyyətinin əsas prinsipləri "Daşnaksütyun" un XIV qurultayı direktivlərinin artıq nəzərdən keçirdiyimiz sənədlərində əks olunmuşdur. O cümlədən "Xaric" bölməsində qeyd edilirdi: "Müxtəlif "cəbhələrin" və "milli şuralar" ın pozucu tədbirlərinə qarşı mübarizə aparmaqla milli-eparxial təşkilatlarında mövqelərimizi qorumalı və gücləndirməli.

Fəal və sağlam elementlərlə əməkdaşlıq etməli, milli orqanları, habelə kilsəni və ruhaniliyi maskalanmış kommunist təşkilatlarının təsirindən qorumalı, birincilərin qanuni və saf milli-mədəni fəaliyyətini təmin etməli" (Yenə orada, vər. 8-9).

Erməni təbliğat kampaniyasının gedişində söylənilən ayrı-ayrı fikirlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ermənistan rəhbərliyi üzrə daşnakları sovet təbliğati ruhunda itiham edib "imperializmin növləri" adlandırsalar da, əslində onlarla eyni yöndə düşündülər.

O dövrdə xaricdəki daşnak şərhçilərindən biri yazırdı: "Ermənistan kommunistləri bizimlə eyni dərəcədə ölkənin ağır taleyi üçün narahat olurlar (bu, əlbəttə, ayrı-ayrı ağıl gödək şəxslərə aid deyil). Hətta onlar xaricdəki ermənilərdən də çox həyəcan keçirirlər. Doğrusunu bilmək istəyirsinizsə, onlar daha çox qurban verirlər (Yenə orada, vər. 41).

¹⁶ Буятов. З.М. «Почему Сумгаит?» (Ситуационный анализ). В сб. История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку, Элм, 1990, сәһ. 121-148.

Lakin erməni millətçiləri başladıkları təbliğat kampaniyasının gedişində başlıca diqqəti Ermənistanın ərazi iddialarına yönəlmişdilər. Bu da aydındır: erməniləri əhatə edən bütün qonşu torpaqlarının guya əslində ermənilərin "dədə-baba" torpağı olduğu barədəki tezi az-çox ağlabatan şəkildə əsaslandırmaq onlara hava, su kimi lazım idi. Onların dediyinə görə, Ermənistana əlavə ərazilər verilməyi halda repatriasiyanın həyata keçirilməsi də qeyri-mümkündür. Bir görün, yuxarıda yad etdiyimiz şərhçi bu barədə nə yazır: "Sizdən soruşuram: hansı erməni kommunisti razı olar ki, Qarabağın və Gəncənin ermənilər yaşadığı dağlıq hissələri Azərbaycanın tərkibinə daxil olsun?.. Bugünkü Ermənistan xəritəsinə bir diqqət yetirib baxm: Nax. diyarının (Naxçıvan MSSR-B.N.) Azərbaycanla hər hansı bir coğrafi bağlılığı varmı?". (Yenə orada, vər. 42).

Ucdantutma bütün qonşulara ərazi iddiaları sürmək kimi daşnak ənənəsinə sadıq qalan cızmaqaraçı öz sözüə belə davam edir: "Əlbəttə, bu işdə, soyğunçuluqda Gürcüstana da pay çatmışdı. O da öz növbəsində Axalkalaki (Cavaxi) və Borçalını¹⁷ - ermənilərin sayca gürcülərdən bir neçə dəfə çox olduğu rayonları zəbt etmişdi. Biz başa düşürük ki, Türkiyədən ermənilərə məxsus torpaqları geri almaq bir sıra çətinliklərlə bağlıdır, lakin bəs sifə daxili məsələ olan torpaqlar barədə nə üçün sərəncam vermək istəmirlər?" (Yenə orada, vər. 42).

"Nə üçün sərəncam vermək istəmirlər?" ritorik sualı heç şübhəsiz ki, öz vətəndaşlarının ehtiyaclarından daha çox, bu və ya digər məsələyə Qərbin reaksiyasından narahat olan Kreml rəhbərliyinə ünvanlanmışdı.

Məqalə müəllifi öz hədyanlarını belə bir patetik sonluqla bitirir: "Ermənistan türklərin işğal etdikləri torpaqları, habelə Azərbaycana və Gürcüstana hədiyyə verilmiş torpaqları özünə qaytarmalıdır. Erməni kommunistlərinin bunu istəmədiyini söyləmək düzgün olmazdı. İstəyirlər, lakin bacarmırlar. Yenə təkrar edirik ki, bu bizim üçün nə qədər ədalətsiz göründüyü qədər erməni kommunistləri üçün də bir o qədər ədalətsizdir.

Bizim kimi onlar da buna rüsvayçılıq və ədalətsizlik kimi baxırlar. Aramızdakı fərq yalnız bundan ibarətdir ki, biz bu ədalətsizlik və məkrliliyin əleyhinə yaza, danışa və etiraz edə bilirik, onlar isə susmağa məcburdurlar...".

Burada kommunist Ermənistanının hakim dairələrinin həmin illərdəki gizli istəkləri və mövqeyi mahiyyət etibarilə çox düzgün göstərilmişdir. Ermənistan rəhbərliyinin bütün nümayəndələri zahirdə sovet ideologiyası və şüarları ilə pərdələnsələr də, qəlblərinin dərinliyində daşnak idilər, daşnak prinsiplərinə tapınımışdılar və onlar üçün "erməni məsələsi" kommunist ideologiyası və beynəlmilətçilik prinsiplərindən qat-qat əziz və doğma idi. Məhz buna görə repatriasiya məsələsində və bununla əlaqədar azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan köçürülməsi məsələsində Ermənistan MK-sı, respublika rəhbərliyi xarici erməni diasporu ilə birgə hərəkət edirdi ki, elə bu həmrəylik də son nəticədə onlara uğur gətirdi. Daşnakların "repatriasiya" adı altında nəyi başa düşdüklerini digər xarici daşnak şərhçilərinin məqaləsindən bilmək olar: "Hansı erməni istəməz ki, Ermənistanda bir milyon əvəzinə öz torpağına yığılmış 3-4 milyon xalis erməni olsun...".

Kütləvi emiqrasiyanı yalnız o vaxt həyata keçirmək mümkün olar ki, onun tarixi torpaqları, təəssüf ki, hələlik işğalçıların əlində, yaxud qonşu respublikalarda olan torpaqları erməni xalqına qaytarılsın.

Məgər daşnaklar istəmirlərmə ki, onların bir neçə yüz min həmyerlisi-Yerevanın göstərdiyinə görə 400000 erməni yad ölkələrdən öz vətəninə qayıtsın, yalnız öz miniatür sərhədləri hüduqlarında deyil, həm də bu hüduqlardan kənar, ayrı-ayrı rayonlarda məskunlaşsınlar?

Müharibədən sonra bizim sərhədlərimizə, ələlxüsus Ermənistanın müqəddəs daxili sərhədləri (SSRİ-nin daxili sərhədləri nəzərdə tutulur) xeyrinə birçə qarış torpaq belə artırılmayıb.

Moskva xaricdəki ermənilərin yarısını Ermənistana köçürməyi planlaşdırıb, ancaq bu, kağız üzərində qalmaqdadır. Axı Qarabağ, Gəncə, Axalkalaki və Naxçıvan öz əsl sahiblərinə qaytarılmadığı halda, o qədər əhalini harada yerləşdirmək olar?" (Yenə orada, vər. 48, 49).

O dövrdə çıxan daşnak qəzetlərinin birindən götürdüyümüz bu uzun, lakin xarakterik sitat erməni millətçilərinin şüurunda repatriasiya məsələsinin Ermənistanın miniatür" sərhədlərini qonşuların hesabına genişləndirmək ideyası ilə necə sıx bağlı olduğunu əyani surətdə göstərir.

Tanınmış daşnak publisisti Saak Ztçyanın "Naxçıvanın Ermənistan üçün əhəmiyyəti" başlıqlı fitnəkar məqaləsində deyilirdi: "Bu gün Sovet hökuməti 27 illik siyasi intriqaqlardan sonra, nəhayət ki, Türkiyə ilə münasibətlərini kəsib bu müqaviləni (1925-ci il müqaviləsi - B.N.) etibarsız¹⁸ elan etdiyi bir zamanda, əsasında Naxçıvanın Azərbaycana verildiyi sazişi¹⁹ də ləğv etmək və onu Ermənistana qaytarmaq vaxtı çatmışdır".

Naxçıvanın Ermənistana verilməsinin başlıca dəlili qismində bu göstərilirdi ki, "Naxçıvan Ermənistanın tarixi və coğrafi hissəsini təşkil edir, ona qaytarılmalı olan torpaqların bir hissəsidir və İrandan²⁰ öz vətənlərinə qayıdan ermənilər üçün ən yaxşı yaşayış yeri olacaqdır" (Yenə orada, vər. 50).

Daha sonra bütün mümkün mübaligələrlə "pantürkizm" təhlükəsi təsvir olunur, iddia edilir ki, guya məhz türklər "SSRİ-yə qarşı qəzəbli və düşmən panislamçılar və pantürkçülərin 150 160 milyonluq ittifaqını təhrik və təşkil edirlər". Müəllif gülünc bir pafosla bildirir ki, "bu pantürkçü və panislamçı çöllərin və səhraların əhatəsində, Sovet İttifaqının Yerevan yaylasındaki dostu, boğazı kəsilmiş kiçik Ermənistan (Naxçıvan) bir vahə kimi göz oxşayır" (!). (Yenə orada, səh. 51).

Heç bir məntiqə sığmayan bu eybəcər bənzətmə ilə kifayətlənməyən müəllif uydurma "pantürkizm" təhlükəsini az-çox inandırıcı etmək üçün hipotetik sovet-türk müharibəsini təsvir edir və xəstə təxəyyülün məhsulu olan bu müharibə əməliyyatının gedişində türklər "Qendj Melazqird və Karin Malazqird Bəyazid" dəmir yol xətlərini birləşdirirlər. Müharibə təsadüfəndə bir neçə türk topu "Yerevan-Leninakan" dəmir yolu xəttinə son qoya bilər. Bəyazid-Şahbəbatı xətti boyu

¹⁷ Borçalı rayonunda əhalinin böyük əksəriyyətini ermənilərin deyil, gürcülərin deyil, məhz azərbaycanlıların təşkil etməsi nədənsə erməni cızmaqaraçısının heç yadına da düşmür.

¹⁸ 1994-cü ilin martında Sovet hökumətinin 1925-ci il sovet-türk müqaviləsinin etibarsız elan edilməsi haqqında Türkiyə hökumətinə göndərdiyi nota nəzərdə tutulur.

¹⁹ 1921-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış "Moskva-Kars" müqaviləsi nəzərdə tutulur.

²⁰ Məqalə Tehrandə daşnak qəzeti olan "Alik" də çap olunmuşdur.

Naxçıvana, Zəngəzura, Qarabağa və Bakıya gedən yolları, habelə Culfa-Ələt-Bam dəmiryol xətlərini ələ keçirəcək və Sovet İttifaqının hərbi qüvvələrini darmadağın edəcək, Bakının neft sənayesini məhv edəcəklər" (Yenə orada, səh. 51). Bu uydurma dəhşətlərlə oxucuların canına vələvə salmaq istəyən daşnak jurnalisti hər dəfə bunu əlavə edirdi: "Əgər Naxçıvanı dərhal Ermənistanla verməsələr!". Belə çıxırdı ki, Sovet İttifaqının gələcək xoşbəxtliyi, ya bədbəxtliyi Naxçıvanın "dərhal" Ermənistanla verilib-verilməməsindən asılıdır. Doğru deyiblər ki, ayının min oyunu var, bir armudun başında!

Əlbəttə, bütün bu gülünc bəyanatlar, müharibə təsadüfündə türklərin "Sovet İttifaqının qüvvələrini darmadağın edəcəkləri" barədəki cəfəngiyat sağlam düşüncəli adamlarda yalnız gülüş doğura bilərdi, lakin nə qədər qəribə olsa da, "panislamçı", "pantürkçü" təhlükə haqqındakı erməni boşboğazlığı yuxarılarda xeyli ciddi qəbul olunurdu, daha doğrusu, bilə-bilə buna ciddi rəng verirdilər, belə ki, Kreml artıq çoxdan İttifaqın müsəlman respublikaları barədə diskriminasiya siyasəti yürüdükdü və buna görə erməni "nağılları" bu siyasətin ümumi sxeminə tam uyğun gəlirdi.

Erməni millətçiləri sovet rəhbərliyinin zəif damarını tutmaqla dəfələrlə öz məqsədlərinə yetmişdilər. Onlar bu dəfə də geniş təbliğat kampaniyasına başlayaraq, Kreml rəhbərliyini vicdanlı olmağa çağırırlar: "Kor bolşevik rəhbərlərinin gərəklə vicdanı olsun ki, öz buraxdıqları səhvləri düzəltsinlər".

"Naxçıvanın Ermənistan üçün əhəmiyyəti" adlı məqalənin müəllifi yazır: "Bu günlər biz erməni Qarabağı, Gəncə, erməni Borçalısı, erməni Axalkakisi və Axaltsıxı haqda danışmaq niyyətində deyilik, biz bu gün Naxçıvan haqqında danışırıq, çünki o, bizim xalqın mövcudluğunun rəhnidir.

Bizim də, Sovet İttifaqının da mənafeyi tələb edir ki, o, (yəni Naxçıvan – B.N.) mümkün qədər tez bir zamanda Ermənistanla qaytarılsın, çünki sabah gec olacaq". (Yenə orada, səh. 52).

Müəllif "Sovet İttifaqından Naxçıvan torpaqlarını kimin tələb etməli olduğu", yaxud SSRİ üçün kimin "arzu edilən şəxs" olması barədə qəribə bir sinizm və həyasızlıqla mülahizələr yürüdü. Onun fikrincə, bunlar erməni koloniyalarında kök salmış bolşeviklər və onların rəhbər orqanları - Milli Şura, milli cəbhə və analoji adlar altında gizlənən bir sıra digər təşkilatlardır. (Yenə orada, səh. 53).

Qeyd etmək zəruridir ki, milli şuralar və milli cəbhələr-erməni diasporu mərkəzlərindəki bir sıra təşkilatların adlarıdır. Lakin bunlar nə bolşevik, nə də sovet təmayüllü idilər. Sadəcə olaraq, bu millətçi təşkilatlar "Daşnaksütyun"la müqayisədə daha realist mövqə tuturdular. Görünür, "bolşevik" adlandırmaqla daşnak mətbuatı onları bir növ qıvcıqlandırmaq və bədnam erməni məsələsini daha fəal hərəkətlərə sövq etmək niyyəti güdüdü. Belə ki, adı çəkilən məqalədə Amerika milli şurasına "türklərdən erməni torpaqlarını tələb etmək" tövsiyə olunur. Şuranın özü isə "SSRİ-nin erköyün övladı" kimi mülayimcəsinə "SSRİ-yə dost münasibətdə" məzəmmətlənir.

Daşnakların niyyətinə görə Naxçıvan haqqında tələblərin irəli sürülməsi sonrakı ərazi iddiaları silsiləsində ilk halqa olmalı idi: "Naxçıvan məsələsi Türkiyəyə qarşı ərazi tələblərinin həlli üçün də qapıları açar və zərurət halında Avropa ilə daha qətiyyətlə danışmaq imkanı verir". (Yenə orada, səh. 54).

Maraqlıdır ki, hazırda, Levon Ter-Petrosyanın istefasından sonra "Daşnaksütyun" Ermənistanda faktiki olaraq hakimiyyətə "şərik" çıxdıqları bir vaxtda, onun nümayəndələri Naxçıvanla bağlı iddiaları barədə aşkar surətdə bəyanat verməkdən əsla çəkinmirlər. Bu yaxınlarda "Daşnaksütyun" nümayəndələrinin bir qrup azərbaycanlı jurnalistlə görüşündə daşnak Heğam Manukyan bildirmişdir: "Biz, "Sevr müqaviləsi" ilə ermənilərin hüquqlarının təsdiq edildiyi torpaqların iddiasındayıq. Türkiyədə Kars, Ardağan, Van gölünün cənub hissəsi və Ərzurum vilayətləri ilə məhdudlaşdırılmış bu ərazilərdə həmişə erməni əhalisi yaşamış və burada onlara qarşı genosid tətbiq edilmişdir. "Sevr müqaviləsi" sərhədlərinə indiki Naxçıvanın ərazisi də daxildir. Bu ərazi barədə məsələ "erməni məsələsi" çərçivəsində həll olunmalıdır" (k. Ali. "Daşnaksütyun" pretenduet na Naxçıvan". "Zerkalo". 1998 q., 19 sentəbrə, səh. 9). Bu sitat əyani şəkildə bir daha sübut edir ki, erməni millətçilərinin öz qonşularına olan ərazi iddiaları sonsuzdur və heç bir məntiqə, əxlaq çərçivəsinə sığmır, özü də onlar "iştaha diş altında olar" prinsipi ilə hərəkət edirlər, Allah eləməsin, bu gün onlara Naxçıvan verilsə (şər deməsən xeyir gəlməz), sabah onlar heç şübhəsiz ki, Gəncəni, sonra isə Bakını tələb edəcəklər. Onların bədnam "Sevr müqaviləsi" (hansı ki, siçanlar yeməyə də, yəqin çoxdan çürümüş olar) əsasında iddia irəli sürməklərinin bütün gülüncüklüyü, lətifəvariliyi ondadır ki, bu müqavilənin mətnində Naxçıvan barədə heç nə deyilmir. Lakin məlumdur ki, öz saxtakarlığı ilə çoxdan bəri gülüş hədəfinə çevrilmiş "Daşnaksütyun" öz çirkin məqsədlərinə nail olmaq yolunda ən ağılasığmaz yalandan da çəkinmir, necə deyirlər, islanmışın yağışdan nə qorxusu?!

Həmin illərdə daşnakların xarici mətbuat səhifələrində apardıqları təbliğat kampaniyasında Ermənistan daşnak hökumətinin keçmiş baş naziri (1920) S.Vratsyan da fəal iştirak etmişdir. O, bir sıra yazılarla yanaşı, Ermənistan katolikosu Georqun adına SSRİ-yə Türkiyəyə qarşı təhdidlərlə dolu olan və qonşularla əlaqədar hamının zəhləsini tökmüş ərazi iddiaları irəli sürmüşdür. Vratsyan belə hesab edir ki, Stalin hələ Brest-Litovsk danışıqları zaman "Türkiyə Ermənistanını" türklərə güzəştə getmiş, eyni zamanda Naxçıvan və Şəruru Azərbaycana hədiyyə vermişdir; məktubda daha sonra deyilir ki, kiçik Ermənistan darmadağın edilmiş və Lozanna Konfransında "Sovet Rusiyası Kabusuna" qurban verilmişdir.

Vratsyan öz müraciətində guya ermənilərdən ədalətsizcəsinə alınmış torpaqları, o cümlədən Naxçıvanı, Qarabağı, Axalkakini və s. sadalayır və katolikosdan belə bir suala birbaşa cavab tələb edir: Sovet hökuməti əvvəl-axır "ədalətli məlikəmə"ni həyata keçirmək niyyətindədir, ya yox? (Yenə orada, səh. 59)²¹.

Beləliklə, söyləyənlər əsasında belə bir qəti nəticəyə gəlmək olar ki, 40-cı illərin ikinci yarısında xarici ermənilər "Daşnaksütyun"un təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə mətbuatda, guya "dədə-baba erməni torpaqlarının ilk növbədə Naxçıvan və Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məqsədini daşıyan hərtərəfli və geniş kampaniyaya başlamışdır. Erməni millətçilərinin başlıca dəlili onlar tərəfdən hər cür üfürülüb şişirdilən panislamizm təhlükəsi (SSRİ və Türkiyə arasında münasibətlərin

²¹ Fəslin əvvəlində biz qeyd etmişdik ki, "Ədalətli məhkəmə", yaxud "Erməni məhkəməsi" daşnak anlamına görə, Sevr müqaviləsinə və "Wilson sərhədləri" adlanan tezisə əsasən geniş ərazilərin Ermənistanla bildirilməsidir.

kəskinləşməsi fonunda), habelə vətənə qaytarılan ermənilərin yerləşdirilməsi zərurəti idi ki, bunun üçün Ermənistan SSR-in sərhədlərinin Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirilməsi tələb olunurdu.

Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də maksimum tələblər irəli sürürdülər ki, axırda heç olmazsa bir şey qopara bilsinlər. Nəticədə Moskva SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli, 4083 sayılı və 10 mart 1948-ci il tarixli, 754 sayılı qərarlarını müvafiq olaraq, azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası və onların yerlərində repatriat ermənilərin məskunlaşdırılması qərarına gəldikdə, daşnaklar buna "növbəti böyük ədalətsizlik" və "erməni xalqının mənafeələrinə satqınlıq" kimi qiymətləndirilir.

Stalin rəhbərliyinə gəldikdə isə, o, həmişəki kimi "parçala və hökmranlıq et" siyasətinə əməl edərək, gələcəkdə də Zaqafqaziyada etnik gərginliyi saxlamağa imkan verən qərarı qəbul etdi. Həqiqətən də Azərbaycanın regionda mənafeyi daha da pozulur, xarici ermənilərə vətənə, azərbaycanlılardan boşaldılmış torpaqlara qayıtmaq imkanı verilmirdi. Deportasiya həm də Türkiyə qarşısında Moskvanın mübahisəli məsələləri hərbi yolla həll etmək qətiyyətinə nümayiş etdirməli və danışıqlarda onu daha "üzüyola" olmağa məcbur etməli idi. Erməni millətçilərinə də "hədiyyə" verilmişdi, nəticədə yalnız Azərbaycan itkilərə məruz qalmışdı. Respublikanın üzərinə çox ağır bir yük-Ermənistandan deportasiya edilmiş yüz minlərlə köçkünün yerləşdirilməsi, mənzil, iş və s. ilə təmin edilməsi yükü düşmüşdü, özü də onlar daha əlverişli olan və özlərinin istədikləri yerlərdə deyil, qüdrətli "direktiv" orqanların buyurduqları rayonlarda yerləşdirilməliydilər. Z.M.Bünyadovun bu barədə yazdığı kimi, "Mikoyan, Beriya, Dekanozov, armavirli erməni Abakumov²² və s. sərəncamı və Bağirovun razılığı ilə doğma yerlərdən qovulan azərbaycanlıları dağlıq yerlərdə deyil, Azərbaycan SSR-in isti, malyariyalı İmişli, Füzuli və s. rayonlarında yerləşdirildilər, baxmayaraq ki, ideyaya əsasən onlar Qarabağda yerləşdirilməli idi" (Bünyadov Z.M. göst. iş, səh. 36).

Daşnakların təbliğat kampaniyasında "Daşnaksütyun"un XIV konqresinin direktivində nəzərdə tutulduğu kimi, erməni ziyalıları-yazıçılar, alimlər, incəsənət və mədəniyyət xadimləri, pedaqoqlar və b. xüsusi rol oynayırdılar. Direktivin "Xaric" adlı bölməsinin xülasə hissəsində belə bir bənd vardır: j) Bizim mətbuatın və mədəniyyət təşkilatlarımızın erməni ziyalıların birləşdirməli, onun mədəni, ədəbi və s. təşkilatlarını təşkil etməli, erməni milli-mədəni hərəkatı ətrafında normal inkişaf və qarşılıqlı münasibətlər üçün şəraitin yaradılması məqsədilə bizim köməyimizlə vaxtaşırı görüşlər və qurultaylar təşkil etməli (Yenə orada, vər. 25). Burada "Daşnaksütyun"un erməni mədəniyyət xadimlərinə "milli sifarişi" aydın gözə çarpır.

Heç də təsadüfi deyildir ki, məhz həmin illərdə erməni sovet ədəbiyyatında açıq-aşkar millətçi ruhunda olan əsərlər meydana gəlmişdir. Millətçilik şövqü o qədər böyük idi ki, bu bulanıq, üfunətli axının qarşısını hətta Qlavlitin rəsmi qadağanları və beynəlmiləçiliyə əməl edilməsinə dair ciddi sərəncamlar da ala bilməmişdi.

Bu yöndə "ilk qaranquşu"-sovet ədəbiyyatının klassiki" Marietta Şaginyanın "Sovet Zaqafqaziyası" (1946) kitabının nəşri idi. Dağlıq Qarabağı təsvir edən yazıçı hər cür yolla göstərməyə çalışırdı ki, Azərbaycanın tərkibində Qarabağ "baxımsız qalmış, dağıdılmış, dilənçi bir ölkədir". Eyni zamanda o, Qarabağın keçmiş sahibləri-erməni mülklərindən heyranlıqdan boğula-boğula danışır. M.Şaginyanın bu kitabında Qarabağ dönə-dönə "erməni ölkəsi", "Ermənistanın zadəgan torpağı" elan edilir (Yenə orada, vər. 132). Maraqlıdır ki, Qlavlitin milli münafişlər mövzusunda toxunmamaq barədəki ciddi qadağanlarına baxmayaraq, Şaginyan "erməni-Azərbaycan qırğınının" tez-tez yada salır, xarabalıqları və hətta, Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsində, bir para yerlərdə, xəndəklərdə "guya öz gözləri ilə gördüyü" üzərində qurumuş qan olan bir çəngə qadın saçını" təsvir edir (Yenə orada).

Erməniləri hər cür yüksəltmək və azərbaycanlıları alçaltmağa çalışan M.Şaginyan sübuta yetirməyə can atır ki, ölkənin bəsit iqtisadiyyatını məhz ermənilər dirçəltmiş və azərbaycanlıları da "sürətli mədəni inkişafa" qoşmuşlar. Şaginyan Dağlıq Qarabağda pis nə varsa, azərbaycanlıların adına yazmağa çalışır. Məsələn, vilayətdə heyvandarlığın tənəzzülünü bunda görür ki, guya "iranlılarla ticarət sövdasına girən maldar müsəlmanlar İrandan xəstə heyvanları gətirir və bununla da Dağlıq Qarabağa vəba və sair xəstəliklər yayırdılar" (Yenə orada, vər. 133).

M.Şaginyan Azərbaycan xalqını alçaltmaq cəhdində hamıya məlum tarixi faktları açıq-aşkar təhrif etməkdən də çəkinmir. Əgər ona inansaq, guya dahi Füzuli öz əsərlərini yalnız və yalnız ərəb dilində yazıb, Azərbaycan aşığı isə guya Azərbaycan şairlərinin deyil, fars şairlərinin şeirlərini çalıb-oxuyublar. Kitab başdan-başa belə "xoruz səsi eşitməmiş" uydurmalarla doludur. Doğrusu, bu cəfəngiyatı ağılı başında olan adamın yazdığına şübhə oyanır.

Ümumiyyətlə, qonşu xalqların mədəni nailiyyətlərini hər cür vasitələrlə kiçiltmək, az qala heçə endirmək-erməni millətçilərinin çox sevdikləri üsuldur. Bu barədə hələ ötən əsrin sonlarında Çavçavadze də hiddətlə yazmışdı.

Azərbaycan mədəniyyətinə qarşı növbəti hücum üzdənirəq erməni "alimləri" tərəfindən X sinif üçün erməni ədəbiyyatı dərslərində edilmişdi (1948-ci il). Kitabın Ovanes Tumanyan barədəki bəhsində hərfən belə deyilirdi: "Tumanyanın rübailəri dəyərcə (Xəyyamın, Xaqaninin, Hafizin) rübailərinə bərabərdir". Bu, heç də təsadüfi bənzətmə deyildi, belə ki, erməni ədəbiyyatı tarixi proqramının Ovanes Tumanyan haqqındakı bölməsində yazılmışdı: "Tumanyan və böyük İran şairləri (Firdovsi, Xəyyam, Xaqani)". (ARDSPIHA, f. 1, siy. 232, iş.6, vər. 8).

Bu məsələ barədə, hətta Azərbaycan MK Bürosunun xüsusi qərarı qəbul edilmişdi. Qərarda deyilirdi: "Yuxarıda göstərilmiş dərs vəsaitlərinin Azərbaycan SSR-in erməni məktəblərində istifadə olunduğunu və Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin milli mənsubiyyəti haqqında şagirdlərə yanlış məlumat verildiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan K(b)P MK-nın bürosu qərara alır: bu məsələ Ermənistan K(b)P MK-nın diqqətinə çatdırılsın və göstərilmiş dərs vəsaitlərində qeyd edilmiş səhv müddəaların düzəldilməsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi xahiş edilsin" (Yenə orada). Yeri gəlmişkən, ermənilər adətən, Azərbaycan hökumətinin etirazlarını qulaqardına vurur, ən yaxşı halda formal bir bəraət, yaxud dəlillə kifayətlənərək, öz siyasətlərini yeritməkdə davam edirdilər.

²² O dövrdə SSRİ daxili işlər naziri.

M.Şaginyanın çadra haqqındakı mülahizələri xüsusilə təhqiredicidir: "Çadra ehtiras doğuran amil kimi zəruridir... Burada qadını şllaqlamaq və təkidləməklə tələbatı kimi heyvani atavizm qalığı ilə də uzaq əlaqə var, heyvani mülkiyyətçilik hissi ilə də mənimdir, bu bürünmüş, örtülmüş, gizlədilmiş şey mənimdir və o da heyvanidir"...

Bütün müsəlmanlara verilmiş xarakteristika da bu cür təhqiredici və hər cür etikadan, etika bir yana, hətta insanlıq adından da uzaqdır: "Bir halda ki evdə insan ən qiymətli şeydir, deməli müsəlmanın mümkün qədər çox uşağı olmalıdır arvadların sayı bala artımı ilə bağlıdır. Maldar da sürü saxlayanda eynən bu prinsip üzrə hərəkət edir"...

Mariyetta Şaginyanın bu böhtan və təhqir dolu kitabı Azərbaycan ictimaiyyətinin dərin qəzəbinə səbəb oldu. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının o vaxtki katibi Mirzə İbrahimov M.Şaginyana etiraz məktubu göndərdi. Müəllif öz səhvlərini etiraf etməyə məcbur oldu, lakin kitabın nəşri dayandırılmadı (baxmayaraq M.Şaginyan bu barədə Ermənistan KP MK-nın birinci Katibi Arutunyanla danışırdı), yalnız cüzi dəyişikliklər edildi, Şuşa barədəki yazılar olduğu kimi saxlanıldı, əks halda, bütün kitabı təzədən yığmaq lazım gələcəkdi. (Yenə orada, səh. 137). Nəticədə zəhərli erməni böhtanı SSRİ Yazıçılar İttifaqı markası altında çoxminlik tirajla bütün SSRİ-yə yayıldı.

"Sovetski pisatel" nəşriyyatında 1947-ci ildə buraxılmış başqa bir kitab-Georgi Xolopovun (mənsəbə bakılı olan Georgi Konstantinoviç Xolopyan, 1905-ci "erməni-müsəlman" qırğını zamanı öz misilsiz qəddarlığı ilə ad çıxarmış quldur Lalayevin (Lalayanın qohumu) "Körfəzin işıqları" cızmaqarsı eyni bir məqsəd azərbaycanlılara qara yaxıb ləkələmək məqsədini güdürdü. Bu kitabda müəllif tarixi həqiqətləri kobudcasına təhrif edərək, inqilabın ilk illərindəki Bakı həyatının və Kirovun Azərbaycan neft sənayesinin bərpası və inkişafındakı rolunun saxta mənzərəsini çəkir. Bu cızmaqarada Azərbaycan xalqının bir nəfər də olsun nümayəndəsinə rast gəlinmir, öləri olaraq yad edilənlər isə hökmən ziyankar, provokator, fırıldaqçı, bürokratdır. Romanda az qala baş surət kimi Kirovun sürücüsü Tıqran adlı bir erməni təsvir olunmuşdur (həqiqətdə isə Kirovun daimi sürücüsü K.A.Vasilenko idi).

M.Şaginyan kimi G.Xolopyan da senzura qadağanına baxmayaraq, erməni-azərbaycanlı qırğını təsvir edir. Bir görün, romanda bu, necə təqdim olunur: "Hələ gecə ikən şəhərin dağlıq hissəsində şayiə yayılmağa başladı ki, pravoslav Paxsa ərəfəsi gecəsində müsəlmanlar Bakıda yaşayan bütün erməniləri qırmağa hazırlaşblar. Əslində qırğın elə bir yenilik deyildi, hər gün yaşlılar da, uşaqlar da doğranırdı, şəhər küçələri meyitlə dolu idi, hər bir daş qana boyanmışdı, lakin bununla belə yüz min adamın hamiləliklə məhv edilməsinə çoxları inanmadı. Bu cür misli görünməmiş cinayətə inanmaq, doğrudan da, çətin idi. Lakin qırğına hazırlıq gedirdi. Baqqallar, habelə peşəkar quldurlar arasından yığılmış və dişlərinədək silahlanmış başkəsən bandalar məscidlərdə erməniləri məhv etməyə səsləyən mollaların qızırdırıcı moizələrini, lap yaxın vaxtlarda mömin müsəlmanların həyatında yeni eranın başlayacağını, müsəlmanlar üçün yeni "dənizdən dənizədək" dövlət vəd edən müsavətçi və türk provokatorlarının nitqlərini dinləyirdilər".

"Körfəzdə işıqlar" romanına Azərbaycan ictimaiyyətinin kəskin neqativ reaksiyasına baxmayaraq, bir sıra mərkəzi qəzet və jurnallarda bu qızırdırıcı, daşnak kitabına neçə-neçə müsbət resenziya çap edilmiş, M.Rəfilinin tənqidi resenziyası isə "Literaturnaya qazeta" redaksiyasında ən sirlə şəkildə "itirilmişdir". Sonradan 13 iyun 1948-ci ildə "Bakinski raboçi" qəzetində dərc edilmiş "Bir ziyanlı katib haqqında" mənfəi resenziyada (müəlliflər-Ə.Məmmədخانlı, A.Əmirxanyan, M.Arif, J.Fidler) və SSRİ Yazıçılar İttifaqına, habelə ÜİK(b)P MK-nın təbliğat idarəsinə ünvanlanmış müvafiq məktublara baxmayaraq, Leninqrاد Yazıçılar Təşkilatı nədənsə bu böhtançı cızmaqaranı da, onun müəllifini də müdafiə etmək qərarına gəlmişdi. Hətta 31 avqust 1948-ci ildə "Kultura i jizn" qəzetinin tənqid və bibliografiya bölməsində SSRİ Yazıçılar İttifaqı baş katibinin müavini Nikolay Tixonovun imzası ilə "Körfəzin işıqları" adlı məqalə dərc edilmişdir. Məqalədə göstərilirdi ki, Xolopov-Xolopyan "Kirovun təsvirində həqiqətə qarşı günah işlətməyib". Siyasi məqamlara, başlıcası isə Xolopyanın Azərbaycan xalqına böhtan atmasına gəldikdə isə bu məqamların müzakirəsindən "Культура и жизнь" qəzeti redaksiyası da, H.Tixonov da boyun qaçırdılar.

Təəccüb doğurmaya bilməz ki, bütün bu millətçi hücumlara görə nə daşnak təmayüllü kitabların müəllifləri, nə də kitabların nəşir və redaktorları heç bir cəzaya layiq görüləmədilər. Axı şəxsiyyətə pərəstişin sərt illərində bundan qat-qat az günlərə görə təqsirkarlar hər cür repressiyalara məruz qalırdılar. Görünür, Mikoyanın və onun əlaltılarının simasında erməni lobbisi çox böyük hakimiyyətə malik idi - hətta Qlavlitin ideoloji göstərişləri və birbaşa qadağanları da onların qarşısında aciz idi.

40-cı illərin ikinci yarısında bu cür vəziyyət təkcə ədəbiyyat sahəsində yaranmamışdı. Erməni millətçilərinin moizələri, yeri düşdü-düşmədi erməni xalqının "müdrikliyin", "qədimliyinin" vəsf edilməsi, bu xalqın "böyük əzabkeşliyi" barədəki fəryadları elmi xarakterli kitablarda da özünə möhkəm yer tutmuşdu. Bir neçə əyani nümunə göstərək. 40-cı illərdə Yerevanda Sahak Karapetyanın "Sovet Ermənistanı" kitabı nəşr edilmişdir. Resenziyada qeyd edildiyi kimi, bu kitab, əsasən, erməni çarları və knyazlarının ağız dolusu vəsfinə həsr olunmuşdur. Tərif göylərə qaldırılan çarlar sırasında II Tıqrana xüsusi yer ayrılmış və kitabın müəllifi utanıb-çəkinmədən bu müstəbidi "mütərəqqi" hökmdar kimi təqdim etmişdir, halbuki "hətta V əsr erməni tarixçiləri bu despotun azgınlıqları barədə diksinə-diksinə yazırlar".²³

Məqalənin müəllifi A.Karapetyan haqlı olaraq qeyd edir ki, bu savadsız kitab Ermənistanın bir çox dairələrində "direktiv" kimi qəbul edilmiş və bundan sonra təxminən bu ruhda olan bir sıra əsərlər yazılıb çap olunmuşdur. Şair Şiraz Ermənistan dağlarını "Böyük Tıqranın əbədi çadırları" adlandırmış, başqa bir şair-S.Tarontsi "Çarların və knyazların portretləri qalereyasından" ibarət şeirlər toplusunu çap etdirmiş, daha bir şair - H.Daştons şeirlə yazdığı dramını yenə də II Tıqrana həsr etmişdir.

Erməni yazarları nəinki qədim çarları və knyazları, hətta hər hansı bir mənsəb sahibi olan erməniləri tərənnüm etməyə çalışırdılar. Belə ki, tarixçi Elçibanyan çar hökumətinin mürtəce naziri Loris-Melikovu "erməni xalqının qəhrəmanı" kimi təqdim etmişdir. Ədəbiyyatşünas O.Qazaryan ədəbiyyata hər hansı bir dərəcədə dəxli olan erməniləri "qədim salnaməçi

²³Армаис Карапетян. "Против пережитков буржуазного национализма". "Литературная газета", 31 iyul 1948-ci il.

Xorenli Moiseydan tutmuş kommunist şair Akop Akopyana qədər" hamısını ucdan-tutma "mütərəqqi xadimlər" kimi təsvir etmişdir (Yenə orada). "Erməni ədəbiyyatı tarixi" adlı çoxcildli dərslik də erməniyə aid nə varsa, tarifini göylərə qaldırmaq prinsipi əsasında tərtib olunmuşdur (tərtibçilər A.Asatryan, R.Zaryan, Mkrtçyan və b.). Bu kitabda başqa millətlərə qara yaxmaqla "yüksələn" millətçi yazıçılara "əsl vətənpərvər" donu geydirilmişdir.

40-cı illərin axırlarında bir sıra erməni tarixçilərinin müxtəlif dövrlərə aid əsərlərində də bu cür tendensiyanı izləmək mümkündür. Məsələn, V.Çaloyanın "İntibah dövründə erməni fəlsəfəsi tarixi haqqında" əsərində müəllif hər cür ölçü hissini itirərək "qədim Ermənistanı dünyanın ideal mərkəzi" kimi təsvir edir. Daha sonra Çaloyan tam ciddiliklə sübuta yetirməyə çalışır ki, "dünyanın bütün kəndli hərəkətləri erməni mənşəlidir" (!). Bununla kifayətlənməyən müəllif küfr (büdət) təlimlərin mənşəyini də bilavasitə erməni "dühası" ilə bağlayır: "Harada küfr peyda olurdusa, hərəkətin başçıları ermənilər olurdular, hətta qədim Kiyev Rusiyasında da".

Yumor hissənə qapılıaraq Çaloyanın bu son "Kəşfi" ilə hətta razılaşımaq da olur. Çünki onun söylədikləri, həqiqətən də, "küfr" və cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildi. Lakin məsələ burasındadır ki, Çaloyan ilk baxışda göründüyü qədər də axmaq deyildi. Onun yazdığı cəfəngiyat müəyyən ideologiya çərçivəsində məqsədyönlü xarakter daşıyır, gənc erməni beyinlərinə "müstəsnaqlıq" zəhərini yeritmək və onları qatı millətçi kimi "bunlar hamısı mənimdir" iddiasına hazırlamaq məqsədi güdüürdü.

Nə qədər qəribə olsa da, bu cür mövqə Stalin rejimi dövründəki daim sayıq ideologiyanın "vuran əli" tərəfindən lazımı cəzaya layiq görülməyib. Başqa xalqlar üçün qəddar olan bu əl çox vaxt ermənilərin başma sığal çəkib, ən yüksək dövlət tribunalərindən də ermənilərin "böyük əzabkeşliyindən" dəm vurublar. Belə ki, SSRİ Yazıçılar İttifaqı baş katibinin müavini K.Simonov 1948-ci ilin dekabrında SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin XII plenumunda özünün "Ermənistan sovet ədəbiyyatı və klassik irsin məsələləri" məruzəsində demişdir: "Erməni xalqının faciəli həyat halları, XIX və XX əsrlərdə türklər tərəfindən ermənilərin misli görünməmiş miqyaslarda qırılması... bütün bunlar ona gətirib çıxarmışdır ki, bu dövr ərzində az-çox böyük və namuslu erməni ədəbiyyatçıları bu və ya digər dərəcədə öz əsərlərində milli istiqlalçılıq və milli özünəməxsusluq məsələlərini qaldırılmışlar".²⁴

Demə, erməni millətçiliyinin əsas səbəbkarı türklər imiş, belə ki, onlar daim, yorulub usanmadan erməni xalqını "qırılmışlar" və ermənilərin millətçi olmaqdan başqa çarələri yoxmuş. Əslində K.Simonov yeni söz demir, ermənilərin "əzabkeşliyi" barədəki köhnə daşnak nağılımı təkrarlayır. Daha sonra o, öz məruzəsində həmin bu "böyük və namuslu erməni ədəbiyyatçıları" xüsusi qeyd edir. Onların sırasında birinci olaraq Ovanes Tumanyan, Avetik İsaakyan, Ovanes İoannisian, Mikael Nalbandyan (o, "böyük" erməni tənqidçisi və filosofu adlandırılır) kimi qatı millətçilərin adları çəkilir.

Bu cür nümunələrin sayını artırmaq da olar, lakin bu faktlar da cəm halında konkret məntiqi nəticəyə gəlməyə kifayət edir: xaricdə başlanılmış ifrat daşnak kampaniyasına sinxron surətdə Sovet Ermənistanı ziyalıları da qoşuldular, özü də bu millətçilik dalğası beynəlmillətçilik haqqında bütün rəsmi qanunlara və sərəncamlara baxmayaraq, İttifaq rəhbərliyi tərəfindən heç bir reaksiyaya səbəb olmadı. Azərbaycanın o dövrdəki rəhbərliyinə gəldikdə isə bu reaksiya kifayət qədər aydın xarakter daşısa da, heç bir səmərə vermədi: Kremldəki ermənipərəst elementlər kifayət qədər güclü idilər. Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun İ.V.Stalin və A.İ.Mikoyanın adına ünvanladığı məktubların məzmunu da buna dəlalət etməkdədir. Bu məktublarda 25 mart 1949-cu il tarixi göstərilmişdir, yəni bunlar azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasından xeyli müddət sonra, "iş işdən keçəndən" sonra yazılmışdır. Bununla belə, M.C.Bağirov gec də olsa daşnakların xaricdəki antisovet fəaliyyətinin geniş miqyas almasından, onların Sovet Ermənistanı ərazisinin Sovet Azərbaycanı torpaqları (Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan MSSR, Kirovabad və s.) və Sovet Gürcüstanı (Axaltsik, Axalkalaki, Barqalo və s.) hesabına genişləndirmək "tələblərindən" ciddi narahat olduğunu rəsmi surətdə ifadə edə bilmişdir.

Stalinə göndərilən məktuba bir sıra sənədlər (bizim mərkəzi mətbuat orqanlarında - "Literaturnaya qazeta"da, "Oqonyok" jurnalında və b. mətbu orqanlarında yeni, bədxah məqalələr peyda olmuşdur), habelə, M.C.Bağirovun Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVII qurultayında (həmin qurultayda sözü gedən məsələlərə də toxunulmuşdur) söylədiyi yekun nitqinin stenoqramı da əlavə edilmişdi. Məktubun sonunda deyilirdi: "Sizdən başqa heç kəs bizim üçün son dərəcə prinsiplial olan bu vəziyyətdə bizə kömək edə bilməz..." (ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş. 78, vər. 3-4).

M.C.Bağirov təxminən eyni məzmununda və eyni əlavələrlə olan bir məktubu da A.İ.Mikoyanın adına göndərmişdir. Azərbaycanlılar sırasından "Sovet hakimiyyətinin qatı düşmənləri olan millətçiləri, türkpərəstləri və daşnakları" ən tünd boyalarla xarakterizə edən M.C.Bağirov ustalıqla A.İ.Mikoyanı xəbərdar edir ki, "o, kömək üçün Stalin yoldaşa müraciət etməyə... məcbur olmuşdur" (Yenə orada, vər. 65).

Məktubda belə bir cümlə diqqəti cəlb edir: "Amerikalıların və onların daşnak-nökərlərinin, müsavətçilərin və xaricdəki hər cür ağıqvardiyaçıların etdikləri bəlli məsələdir, lakin anlaşılmayan odur ki, son illər bizdə bir sıra oçerklər, romanlar və məqalələr çap olunmuşdur ki, bunların müəllifləri mahiyyətcə bu və ya digər dərəcədə daşnaklarla səs-səsə verərək Sovet Azərbaycanına və sovet xalqına qara yaxmağa çalışıblar". (Yenə orada, vər. 67).

Beləliklə, o dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyi xarici mətbuatın səhifələrində ifrat daşnak kampaniyası ilə bir sıra sovet qəzet və jurnalları səhifələrində erməni yazıçı, tarixçi və mədəniyyət xadimlərinin azərbaycanlıların və ümumiyyətlə müsəlmanların əleyhinə yönəldilmiş böhtançı çıxışları arasındakı əlaqəni aydınca görür və mahiyyətcə düzgün qiymətləndirirdi.

M.C.Bağirov A.İ.Mikoyana göndərdiyi məktubda, eyhamla da olsa, məsələnin "iç üzündən" xəbəri olduğunu anladır. Şübhəsiz ki, M.C.Bağirovun A.İ.Mikoyanın azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş böhtan kampaniyasının "sükançısı" olması və onun daşnaklarla əlaqələri barədə kifayət qədər məlumatı var idi. Düşünürük ki, M.C.Bağirov Mikoyana məktub yazmaqla ikili məqsəd güdüürdü: xəbərdar etmək və özünü "sığortalamaq" - o, eyni zamanda Stalinə də məktub yazmış və Mikoyana

²⁴ "Литературная газета", 18 dekabr 1948-ci il.

məktubunda bunu bildirmişdir, yəni hər şeyi "lazım olduğu" kimi, onun rütbəsində olan partiya xadiminin etməli olduğu kimi etmişdi.

Lakin hər halda bütün detallar ikinci dərəcəli məsələdir, çünki bu partiya-diplomatik yazışma artıq iş-işdən keçdikdən sonra baş vermişdi. Əsas məsələ iki il əvvəl, azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi haqqında qərar qəbul edilərkən həll olunmuşdu. Buna görə biz belə hesab edirik ki, M.C.Bağirovun Kreml rəhbərliyinə ünvanladığı məktublar başqa bir konkret məqsəd: özünü və respublikanı yeni erməni iddialarından "sığortalamaq" məqsədini güdürdü. Ola bilsin ki, İ.V.Stalinə göndərilmiş məktub bu məqsədə yetməyə kömək etmişdi - hər halda ermənilərin "Qarabağa yeni hücumu" artıq İ.V.Stalinin ölümündən sonra, N.S.Xruşşovun hakimiyyəti dövründə baş vermişdir.

40-cı illərin sonlarına aid siyasi şəraitin və arxiv sənədlərinin təhlili göstərir ki, erməni millətçiləri 1945-ci ildə Qarabağa əlaqədar uğursuz qəsd-çıxışdan sonra Azərbaycana qarşı növbəti demarşı 1947-ci ildə həyata keçirməyə cəhd etdilər. O dövrdə siyasi vəziyyət artıq onların xeyrinə idi. SSRİ və Türkiyə arasında münasibətlərin kəskinləşməsi, xaricdə yaşayan ermənilərin repatriasiyası, xarici daşnak mətbuatındakı qışmən "daxildən", sovet mətbuatı səhifələrində dəstəklənən şiddətli və azğın təbliğat kampaniyası-bütün bunlar Kreml rəhbərliyini ermənilərin tərəfini saxlamağa sövq etmiş və deportasiya labüd xarakter almışdır.

Bəs o dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyi erməni planlarının qarşısını hər hansı bir yolla almağa cəhd edirdimi? Əgər edirdisə də bu cəhdin gözə çarpacaq səmərəsi olmamışdı. Lakin çox güman ki, Kreml birçə "işarəsiylə" məsələnin artıq həll edildiyini onlara anladıb susmağa məcbur etmişdi. Belə hallarda etiraz etmək faydasız idi, bu yalnız "xalqlar atasının hökmdar qəzəbini" doğura bilərdi. M.C.Bağirovun və Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi T.A.Arutyunovun imzaları ilə İ.V.Stalinin adına ünvanlanmış 10 dekabr 1947-ci il tarixli məktub da bu fərziyyənin həqiqətə daha çox uyğun olduğuna dəlalət edir. Məhz bu məktubu, SSRİ Nazirlər Sovetinə "Kolxozların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 sayılı, 23 dekabr 1947-ci il tarixli məşhur qərarını çıxarmaq üçün formal "əsas" olmuşdur.

Sözü gedən məktubun əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun mətnini oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

İ.V.Stalin yoldaşa

Son illər Azərbaycan və Ermənistan respublikalarında baş vermiş təsərrüfat dəyişiklikləri nəticəsində meydana çıxmış bir sıra məsələlər üzrə fikir mübadiləsi etdikdən sonra aşağıdakı təkliflərlə Sizə müraciət edirik:

Mingəçevir sisteminin həyata keçirilməsi zamanı suvarılma nəticəsində yeni torpaq sahələrinin meydana gəlməsi və pambıqçılıq rayonlarının mövcud kolxozlarında işçi qüvvəsinin çatışmaması, habelə pambıq məhsuldarlığının yüksəldilməsi vəzifəsi Azərbaycan SSR-in bu rayonlardakı əhalisinin artırılması məsələsini ortaya çıxarır.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin 130 min nəfər miqdarında həmin rayonlara köçürülməsi bu məsələnin real həlli ola bilərdi.

Azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsi xarici ölkələrdən öz vətənlərinə qayıdan ermənilərin qəbul edilməsi və yerləşdirilməsi vəzifəsini xeyli asanlaşdırmış olardı.

Azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi nəticəsində boşalan torpaqlar və mənzillər Ermənistana qayıdan xarici ermənilər sırasından olan kəndlilərin məskunlaşdırılması üçün istifadə oluna bilərdi.

Bu mülahizələrə əsaslanmaqla Sizin sanksiyanızı xahiş edirik:

1) Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in əhalisi az olan pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsinə və boşalmış torpaqları və mənzilləri xarici ölkələrdən Ermənistan SSR-ə qayıdan ermənilərin qəbul edilməsi və yerləşdirilməsi üçün istifadə olunmasına;

2) Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə köçürülmənin və qaydaların işlənilib hazırlanması, habelə köçürülmənin həyata keçirilməsinə rəhbərlik edilməsi üçün birgə komissiyanın yaradılmasına icazə verilməsinə;

3) Bu tədbirlərlə əlaqədar xərclərin İttifaq büdcəsinə götürülməsinə.

Azərbaycan K(b)P MK katibi (M.C.Bağirov) Ermənistan K(b)P MK katibi (G.A.Arutinov) "10" dekabr 1947-ci il.

Gördüyümüz kimi, birgə məktubda deportasiyanın həqiqi səbəbi - ermənilərin deportasiyası yalnız ötəri xatırlanır. Görünür, yuxarıdan belə "məsləhət" görülmüşdü.

Köçürülməsi²⁵ Mingəçevir sisteminin işə salınması və pambıq məhsuldarlığının yüksəldilməsi vəzifəsi ilə əlaqədar Azərbaycanın pambıqçılıq rayonlarında işçi qüvvəsinin çatışmazlığı ilə əsaslandırılırdı. Məktubda köçürülən azərbaycanlıların sayı 130 min göstərilmişdir. Sonuncu maddə (3) bu tədbirlərlə əlaqədar xərclərin "büdcəyə daxil edilməsi" haqqındakı vəsatətdən ibarətdir. Yəni ermənilərə verilən "hədiyyənin" xərcini bütün ölkə müharibədən sonrakı kasıb büdcədən ödəməli idi.

Beləliklə, zərərçəkən tərəfin Azərbaycan xalqı olduğu bu çox pərdəli dramın müqəddiməsinə son nöqtə qoyulmuş oldu. Sonrakı hadisələrin inkişafı artıq bilavasitə deportasiyanın özü ilə onun hüquqi, iqtisadi və s. aspektləriylə bağlıdır.

²⁵ Bundan sonra da bütün sənədlərdə "köçürülmə" sözündən istifadə edilir. Lakin unutmaq ki, söhbət könüllü deyil, məhz məcburi deportasiyasından gedir, özü də ən qəddar müttodlarla həyata keçirilmiş deportasiyadan.

II FƏSİL

KÖÇÜRÜLMƏ-ERMƏNİ ŞOVİNİZMİNİN TƏZAHÜRÜ KİMİ

SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı, deportasiyanın həyata keçirildiyi başlıca sənəd oldu. Üç aydan sonra qəbul edilmiş digər, daha müfəssəl sənəd - İttifaq Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üzrə tədbirlər haqqında" 10 mart 1948-ci il tarixli qərarı "baş" qərara bir sıra düzəlişlər etdi.

Bu iki bədnam sənədin mahiyyətcə, mərkəzi hakimiyyətin sonrakı deportasiyaları nizama salan əsas normativ aktları olduğunu nəzərə alaraq, onların tam mətnini kitabın sonunda veririk (əlavəyə bax).

Göstərilmiş sənədlərin təhlilinə keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazım gəlir ki, formal cəhətdən konstitusiya qanunu baxımından bu aktlar qanuni qüvvəyə malik deyildir, belə ki, yaranmış hüquqi münasibətlər predmetinin özü və bu münasibətlərin xarakteri ali hakimiyyət orqanları vasitəsilə onlann məcburi qaydada tərtib olunmasını tələb edir. Həqiqətən də, qəbul edilmiş qərarlar iki respublikanın böyük əhali kütləsinin (100 min nəfərdən çox) mənafeyinə əsaslı surətdə toxunurdu, belə ki, deportasiya kənd təsərrüfatını, nəqliyyatı, kolxoz quruculuğunu, əsaslı tikintini, maliyyəni və s. özündə birləşdirən geniş tədbirlər kompleksi ilə əlaqədar idi. Nəzərdə tutulmuş deportasiyanın öz siyasi aspekti mövcud idi (əhaliyə ideoloji təsir və təzyiq, əhali arasında təbliğat və s.). Bir sözlə, deportasiya hər iki respublikada böyük miqdarda adamların və təşkilatların mənafevləri və talelərində az qala həlledici rol oynayaraq, üstəlik də mənəvi təbəddülatlar, çaxnaşmalar doğururdu. Aydın məsələdir ki, belə geniş miqyaslı proseslər ən ali qanunvericilik səviyyəsində nizama salınmalı idi. Bunun üçün İttifaq miqyasında qanunverici akt tələb olunurdu. Belə ki, həm Azərbaycana, həm də Ermənistana ayrı-ayrılıqda aid olan mühüm məsələlərə toxunulurdu. Lakin bu konstitusiya tələb Kremlin hakimiyyət dairələri tərəfindən ən kobud surətdə pozuldu: tələyüklü bir məsələ SSRİ Ali Sovetinin, Azərbaycan və Ermənistan Ali sovetlərinin "başı üzərindən", şəxsən Stalinin imzası ilə SSRİ Nazirlər Sovetinin adıyla qərarı ilə həll edildi. Heç şübhəsiz ki, bu, tələsiklik, yaxud unutqanlıq üzündən deyil, bilə-bilə, bəd bir niyyətlə edilmişdi. Birincisi, bu yolla, on minlərlə insanın həyatı mənafeyinə toxunan mühüm siyasi məsələ iş qaydasında həll edilməsi mümkün olan "ikinci dərəcəli". "təsərrüfat" məsələsi səviyyəsinə endirilmişdi. İkincisi, hakimiyyət dairələri "səs salma, millət ayılar" prinsipi ilə hərəkət edirdi.

Qanun mütləq SSRİ Ali Sovetinin xəbərlərində (həm də Azərbaycanın və Ermənistanın müvafiq xəbərlərində) dərc edilməli idi. SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarını isə "qapalı qərar" kimi tərtib etmək mümkün idi. Əhalinin diqqətini deportasiya məsələsinə yönəltmək Kremlə əsla sərf etmirdi, belə ki, o zaman bu aktın rüsvayçı ədalətsizliyi, Azərbaycan xalqının və bütövlükdə respublikanın hüquqlarının necə tapdalandığı bütün dünyaya əyan olardı.

Göstərilmiş qərarın elə birinci bəndi öz məntiqsizliyi və ziddiyyəti ilə diqqəti cəlb edirdi. Orada deyilirdi: "1948-1950-ci illərdə könüllü əsaslar üzrə köçürülsün" və s. Əgər söhbət könüllülükdən gedirsə, o zaman "köçürülsün" sərəncamı olduqca yersiz görünür, yox əgər köçürülmə yuxarıdan məcburi qaydada aparılırsa (faktiki belə də olmuşdu), o zaman "könüllü" sözü rişxənd kimi səslənir, belə ki, "sərəncam" anlayışı könüllülük deyil, məcburiyyətlə bağlıdır.

Köçürülmənin məcburi qaydada aparıldığını Ermənistandan köçürülməli olan azərbaycanlıların (kolxozçuların) sayından da bilmək olar: 1948-ci il - 10 min; 1949-cu il - 40 min; 1950-ci il - 50 min! Aydın məsələdir ki, bu cür planlaşdırma yalnız direktiv, məcburi köçürülmə halında mümkün idi.

Sonrakı səhifələrdə şahidi olacağıq ki, Ermənistanda öz etnik-tarixi ərazisində yaşayan azərbaycanlılardan heç kəs ÖZ doğma torpaqlarını tərk etmək istəmir, onları dədə-baba yurdundan didərgin salanlara ürəklərində lənətlər yağdırırdılar.

Təbii ki, könüllülükdən söhbət belə gedə bilməzdi. Buna görə 2-ci bənddə bəyan edilirdi: "Kolxozçular və digər azərbaycanlı əhali arasında Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülənlərə dövlətin yaratdığı şərait və verdiyi güzəştlər barədə izahetmə işləri təşkil edilməlidir".

"Yeni suvarılan ərazilərin mənimsənilməsi üçün zəruri işçi qüvvəsi" barədəki rəsmi əsaslandırma köçürülənlərdən heç biri zərrəcə də inanmırdı.²⁶ Onların əksəriyyəti bu fikirdə idi ki, "Türkiyə ilə müharibə hazırlandığına" görə onları köçürürlər. Ola bilsin ki, hökumətin özü belə bir şeyə buraxmışdı ki, o vaxtlar sovet diplomatiyasının Türkiyə hökumətinə göstərdiyi təzyiq daha inandırıcı görünsün.

Əlbəttə ki, "zəhəri şirinləşdirmək" cəhdi də edilmişdi, belə ki, qərarın bütün sonrakı mətni guya köçkünlərə veriləcək müxtəlif güzəşt və üstünlüklərə həsr olunmuşdu. Kağız üzərində bu siyahı kifayət qədər şirnikləndirici görünürdü, lakin bu "güzəştlərin" mahiyyətinə o dövrün gerçəkliyi prizmasından diqqət yetirdikdə gözlərimiz qarşısında acınacaqlı mənzərə canlanır.

Birincisi, təzə yerə köçən hər bir insan üçün başlıca məsələ ev problemdir, bunsuz bütün qalan "güzəştlər" elə-belə, gəlişi gözəl sözlər, fiksiyadır. 27 dekabr 1947-ci il tarixli qərarın mətnində mənzil (ev, malikanə) məsələsinə toxunulmur. Yalnız axırıncı bənddə deyilir: "Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaldılmış tikililərini və yaşayış evlərini Ermənistan SSR-ə gələn xaricili ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsin". Buradan aydın olur ki, köçürülən azərbaycanlılara öz şəxsi evlərini, malikanələrini satmağa, yaxud evin materiallarını yeni yerə daşımağa, yaxud hansısa yolla bundan istifadə etməyə icazə verilmirdi.

Tezliklə məhz bu bənd münafiqə və mübahisələrə səbəb oldu. Belə ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistandakı nümayəndəsi M.Məmmədovun Azərbaycan SSR K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova

²⁶ Maraqlıdır ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarında köçürülmənin heç bir səbəbi göstərilməmişdi. Necə deyirlər, kefirmiz istəyib, köçürmüşük! Halbuki bu qərarlarda söhbət on minlərlə insanın taleyindən gedirdi.

ünvanlanmış 12 aprel 1948-ci il tarixli məktubunda deyilirdi: "Onlar (köçürülən azərbaycanlılar-B.N.) İlk növbədə öz daşınmaz əmlaklarını (evlərini) satmaq istərdilər. Bu məsələdə böyük çətinliklərlə üzləşirik... Hər gün bir çox kolxozçular mənə müraciət edib bildirirlər ki, kəndin rəhbər işçiləri (xüsusilə kolxoz sədriləri) kömək etmək əvəzinə, onlara müxtəlif əngəllər törədirlər. Belə ki, məsələn, Artaşen rayonunun Zovaşen və Varteraşen kəndlərində və Zəngibasar rayonunun Koyqunbat kəndində köçkün azərbaycanlılar öz evlərini alıcılara satmaq üçün sövdələşmiş, lakin kolxoz sədri bunu bilən kimi azərbaycanlılara öz evlərini qonşu kəndlərin vətəndaşlarına satmağı qadağan etmişdir (məndə bu kəndlərin sakinləri adından kollektiv ərizələr vardır)".

Daha sonra göstərilirdi ki, bir çox yerevanlı azərbaycanlılar (şəhər kənarındakı Yerevan kolxozunun əməkçiləri) Yerevan şəhərində onların sərəncamında olan mənzilləri Azərbaycan şəhərlərində yaşayan sakinlərlə dəyişdirmək məsələsini qoyurlar: "bu məsələ... azərbaycanlıların köçürülməsi haqqındaki problemin uğurlu həllində həlledici faktordur".

M.Məmmədov Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəsi kimi, heç şübhəsiz ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarının mətni ilə yaxşı tanış idi və bilirdi ki, qərarın 2-ci bəndində köçürülən azərbaycanlı əhalinin tikililərinin və yaşayış evlərinin Ermənistan SSR-ə köçüb gələn xaricdən olan ermənilərin istifadəsinə verilməsi haqqında birbaşa göstəriş vardır. Görünür o, yuxarı instansiyalara müraciət etməklə, hər tərəfdən üstünə yağın sorğu, şikayət və iddia ərizələrindən özünü "sığortalamaq" istəyirdi. Hər necə olsa da, bir şey apaydın idi: insanları küçəyə qovalayıb, öz əlləri ilə tikdikləri, yaxud dədə-babalardan yadigar qalmış evlərini elə-belə, müftəcə ermənilərə verməyə məcbur edirdilər, nə var-nə var ki, onlar erməni idilər! Bu, nə qədər qəribə, inanılmaz səslənsə də, sərt gerçəklik və acısı hələ də qəlblərdən silinməmiş bir həqiqət idi. Köçürülən azərbaycanlılara hər şeyi lap əvvəldən, heç vaxt öz doğma ocaqları olmayıbmiş kimi quruca yerdən başlamaq təklif olunurdu.

Dinc dövrdə bu cür kütləvi və amansız özbaşınalıq, qanunsuzluğa heç nəylə haqq qazandırmaq mümkün deyildi, bunun heç izahı da yox idi. Buna görə deportasiya edilən kəndlilər elliklə belə düşünürdülər ki, onları Türkiyə ilə hazırlanan müharibəyə görə köçürürlər. Müharibə dövrlərində deportasiya kimi tədbirlər bəzi hallarda "arzuolunmaz əcnəbilərə" qarşı tətbiq edilir. Lakin dinc dövrdə öz ölkəsinin vətəndaşlarına qarşı tətbiq edilən bu cür kütləvi deportasiya vəhşi və qəddar özbaşınalıq təsiri bağışlayırdı və əslində də elə belə idi. İndi isə SSRİ Nazirlər Sovetinin göstərdiyimiz qərarına əsasən, köçürülən azərbaycanlılara verilən "güzəştlər" üzərində dayanaq. Qərarın 2-ci bəndində deyilirdi: "Kolxozların köçkün kolxozçularla, onların yola düşməsinə 10 gün qalmasından gec olmayaraq, qazandıqları əmək günlərinin kolxozların istehsalat planları ilə nəzərdə tutulmuş ölçülərdə haqq-hesabı təmin edilsin" (ARDSPİHA, f. 1, siy. 222, iş. 48, vər. 14).

Məlumdur ki, o dövrdə kolxozçuların qazancları cüzi, əmək günləri isə necə deyərək, "dişin dibində qalırdı". Üstəlik də, "kolxozların istehsalat planları ilə nəzərdə tutulmuş ölçülərdə" bəhanəsi yuxarıda vəd edilən cüzi "sədəqəni" də heç endirirdi, belə ki, əgər kolxoz planına müəyyən miqdarda əmək günü qoyulmuşdursa, bu halda israf da mümkün deyildi.

Deportasiyanı labüd və qaçılmaz bir prosesə çevirmək üçün SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının 3-cü bəndində bəyan edilirdi: "Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülən şəxslərin işdən azad edilməsi bir vəzifə olaraq nazirlik və təsisatların, idarə və müəssisələrin rəhbərlərinə tapşırılsın" (ARDS-PIHA, f. 1, siy. 222, iş. 48, vər.14). Bu bəndi erməni məmurları böyük məmnuniyyətlə qarşıladılar. SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının "mürəkkəbi qurumağa" macal tapmamış Ermənistanda azərbaycanlıların kütləvi surətdə işdən azad edilməsi prosesi başlandı. Özü də bir çox yerlərdə erməni rəhbərlər fürsətdən istifadə edərək, deportasiyaya heç bir daxli olmayan azərbaycanlıları da "köçkün" adı ilə işdən çıxarıb, daha doğrusu qovurdular. Yeri gəlmişkən qərarda bu bəndin mövcudluğu köçürülmənin guya könüllülük əsasında həyata keçirilməsi barədə azğın yalanı bir daha ifşa etməyə imkan verir. Əgər işçini məcburi qaydada, özü də hətta idarə müdiriyyətinin təşəbbüsü ilə deyil, SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə işdən azad etdikləri bir halda, hansı könüllülükdən söhbət gedə bilər?

26-cı bəndin özü də xüsusi diqqət və şərh tələb edir: "köçkünlərin şəxsi istifadəsində olan əmlakın, mal-qaranın və quşların daşınması təmin edilsin". Bu məsələ SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 754 sayılı 10 mart 1948-ci il tarixli qərarının 1 və 2-ci bəndlərində daha ətraflı tənzimlənib (Yenə orada, vər. 21).

Artıq məsələnin öz qoyuluşunda bir biclik, kələk var idi. Belə ki, 1-ci bənddə deyilmişdi ki, Ermənistan SSR-dən tam heyətdə Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülən kolxozlara istifadələrində olan istehsal vasitələrini (kənd təsərrüfatı maşınlarını, inventarı, canlı və mexaniki qoşquları, arı ailələrini, mal-qaranı, quşları, nəqliyyat vasitələrini, habelə, natural və digər fondları) özləri ilə aparmağa icazə verilir. Bu maddənin mənasına görə, mövcud güzəştlər və ya imtiyazlar yalnız "tam heyətdə köçən" kolxozlara aid edilirdi. Ayırı-ayrı kolxozçulara gəldikdə isə onlar üçün belə imtiyazlar nəzərdə tutulmamışdı, sanki köçürülən onlar deyil, başqa adamlardı. Yeri gəlmişkən, hətta rəsmi qaydada kolxozlar üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlər realizə edilməmiş, kağız üzərində qalmışdı. Əslində buna heç imkan da yox idi, yəni həlli real olan məsələ deyildi. Axı, həqiqətən də, kənd təsərrüfatı heyvanlarını yüz kilometrə aralıdakı qat-qat ağır şəraiti olan yerlərə necə köçürmək olar? Mal-qara üçün bu gedər-gəlməz səfər idi. Real gerçəklik də bunu təsdiq elədi. Ən bədgümanlar düz çıxdı, köçürülmə zamanı ən çox ziyan məhz mal-qara sarıdan oldu. Ermənistandan köçürülən azərbaycanlı kəndlilərin illər boyu min bir əziyyətlə bəslədikləri davar, sürü-sürü mal-qara elə yollarda, sahiblərinin gözü qabağındaca tələf olur, ya "su qiymətinə" satılır, ya da lüzumsuz yerə kəsilib yeyilirdi. Bunu sənədlər də təsdiq edib Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini Abdullayevin imzası ilə Azərbaycan kənd təsərrüfatı nazir - Mustafayevə və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürülmə üzrə idarənin rəisi Allahverdiyevə ünvanlanmış 205/116 sayılı 26 yanvar 1949-cu il tarixli məktubdan da aydın olur ki, köçkünlərin mal-qarasının böyük hissəsi təyinat yerinə gedib çıxmamışdır. Belə ki köçürülmə ərəfəsində köçkün kolxozçuların ixtiyarında olan 1816 baş iri buynuzlu mal-qaranın yalnız 1369 başı yeni məskunlaşma yerinə çatdırılmış, qalanı yoxa çıxmışdı. Kiçik buynuzlu heyvanlar və digər kənd təsərrüfatı heyvanları ilə əlaqədar da eyni mənzərə müşahidə olunurdu. Məsələn, deportasiya ərəfəsində 500 baş öküzdən cəmi 123-ü sağ qalmışdı və s. (ARDSPİHA, f. 411, siy. 9, iş. 73, v. 30).

Sözü gedən məktubda bu faktlar nəzarətin olmaması, israfçılıq və oğurluqla izah edilirdi, məktubun qətnamə hissəsində isə adətən olduğu kimi bütün bəndlər "dərhal təşkil edilsin", "səbəbləri aydınlaşdırın", "təmin edilsin" və s. bu kimi gurultulu, lakin mənasız sərəncamlarla başlanırdı (Yenə orada, vər. 31).

Bizim fikrimizcə, məsələ heç də təkə israfçılıqda, talamada və ya uçotun aparılmamasında deyildi. Deportasiya edilən kəndlilərin özləri mal-qaranı satmağa çalışır, bu da mümkün olmadıqda ürək ağrısı ilə də olsa kəsir, heç olmasa ətini və dərisini realizə etməyə çalışırdılar, çünki birincisi, mal-qaranın təyinat yerinə bütövlükdə gedib çıxacağına, ikincisi isə orada, qeyri-münasib şəraitdə sağ qalacağına ümid etmirdilər, biz hələ o dövrdə respublikada kəskin şəkil almış yem problemini demirik.

Belə ki, hətta tam heyətdə köçən kolxozlar da yeni yaşayış yerinə süd və qoşqu heyvanı olmadan gəlirdilər. Hətta yeni məskunlaşma məntəqələrinə öz mal-qarası, ev quşları ilə gedib çıxanlar da tezliklə gördülər ki, kənd təsərrüfatı heyvanları qızmar və quraqlıq rayonların ağır şəraitinə heç cür alışa bilmir. Az sonra mal-qara arasında kütləvi tələfat başladı, mal-qaranın daşınması ilə bağlı bütün əzab-əziyyət boşa çıxmış oldu.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il qərarında xüsusi qeyd edilmişdi ki, yuxarıda sadalanmış, köçən kolxozların payına düşən bütün daşınar əmlakı Ermənistan SSR kolxozları köçkünlərə verir. Lakin onlar bu əmlakdan demək olar ki, heç nə ala bilmədilər. Ala bildikləri də daşınar əmlakın ən pisi idi: sınıq-salxaq inventar, yararsız kənd təsərrüfatı heyvanları və s.

SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının 2-ci bəndində həmçinin nəzərdə tutulmuşdu ki, aparılmalı olmayan daşınmaz əmlakın (çoxillik əkmələr, dəyirmanlar və s. təsərrüfat və məişət tikililəri) dəyərini Ermənistan SSR-in kolxozları "köçürülmə yerlərindəki" kolxozların hesabına keçirsinlər. Lakin bu maddəyə də yerlərdə əhəmiyyət verən olmadı. Ermənistanın hakimiyyət dairələri isə bu özbaşnalığa göz yumdular. Doğrudur, gözdən pərdə asmaq üçün müəyyən məbləğdə pul köçürülmüşdü, lakin bu daha çox rəmzi xarakter daşıyırdı, əhalinin yeni yaşayış yerində məskunlaşması üçün bu cüzi məbləğlərin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bir də ki, nağdsız haqq-hesab üzrə köçürülmüş bu vəsait təyinat yerinə çatsa belə, məskunlaşma yerlərindəki kolxoz sədriləri, təbii ki, bu vəsaiti öz çoxsaylı ehtiyacları üçün sərf etməyə çalışırdılar, köçkünlər barədə isə düşünən yox idi.

Həmin qərarın 3-cü bəndində deyilirdi: Azərbaycan Nazirlər Sovetinə və Ermənistan Nazirlər Sovetinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçən kolxozlar, kolxozçular və digər azərbaycanlı əhali ilə, onların Ermənistan SSR-də qoyduqları daşınmaz əmlaka görə bir ay müddətində haqq-hesab etsinlər" (Yenə orada, vər. 22).

Qeyd edək ki, bu məsələ üzrə sonralar bir çox izahedici qərarlar, əmrlər, təlimatlar dərc edilsə də, bunun heç bir sərəncamı olmamışdı. Daşınmaz əmlakın yalnız cüzi hissəsi, o da ən aşağı qiymətlərlə ödənməmişdi.

Bu gün siyasətçilər və politoloqlar deyirdilər: "İcranı təmin edən mexanizm yox idi" və s. 1948-1953-cü illərdə belə terminlər hələ dəbə minməmişdi. Həmin fikri daha sadə ifadə etmək olar: heç kəs heç nəyə görə konkret cavab vermir, köçürülən azərbaycanlı kolxozçuların hüquqlarının pozulmasına görə heç kəs cavabdehlik daşıyırdı. Başqa cür ola da bilməzdi - M.C.Bağirov başda olmaqla o dövrdəki Azərbaycan hökuməti üçün köçkün kəndlilər böyük siyasətin başağrından təzahürlərindən başqa şey deyildi. Heç kəs onlar üçün narahat olmur, onlara real kömək göstərmək barədə düşünmürdü. Bu məsələni "qaynatmış" Moskva da, müti və sözbəxım aşağı instansiyalar da yalnız bir şeydə maraqlı idilər: raport vermək və unutmaq! Kökü ilə birgə doğma mühitədən qoparılmış, alışmadıqları, özlərini yad, gərəksiz hiss etdikləri yerlərdə zor gücünə məskunlaşdırılan insanların bugünü, gələcəyi isə onları qətiyyətlə maraqlandırmırdı.

Digər güzəşt və "imtiyazlar" da bu cür fiktiv xarakter daşıyırdı. Məsələn, 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarın 4-cü bəndində bəyan edilirdi: "Köçmə zamanı köçkünlərin ailələrinə qaytarılmamaq şərti ilə ailə başçısına 1.000 manat və ailənin hər bir üzvünə 300 manat məbləğində müavinət verilsin" (ARDSPİHA, f. 1, siy. 222, iş 48, v.15).

Müharibədən sonrakı bərbadlıq, ümumi inflyasiya və bahalıq şəraitinə bu cüzi məbləğ köməkdən çox ələ salmağa, gözdən pərdə asmağa oxşayırdı. Yaxud həmin qərarın 4-cü bəndinə nəzər salaq: "Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülmüş ailələrin məskunlaşdığı yerlərdə, ailə başçısına - 1.5 sentner və ailənin hər bir üzvünə - 0.5 sentner buğda satılsın". "Ayrılınsın", yaxud "verilsin" yox, məhz "satılınsın"! Bəs hansı qiymətə? Məlum deyil. Əgər bu hissədə güzəştlər nəzərdə tutulsa, bu, mütləq qərar qeyd edilərdi. Deməli, qiymətdə güzəşt edilmədən satılmalı idi, belə qiymətə isə hər adamın gücü çatmazdı. Başlıcası isə müharibədən sonrakı kolxozlarda bu artıq buğdanı necə və haradan tapacaqdılar? Axı dörd bir tərəfdə, yerli əhali arasında da, köçkünlər arasında da aclıq hökm sürürdü, kolxoz təsərrüfatı yarıdağınq halda idi.

Göstərilən qərarın 5-ci bəndindəki sərəncam da bu cür qeyri-real, saxta xarakter daşıyırdı: "Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhaliyə, məskunlaşacağı yerlərdə mübadilə qəbzə əsasında həmin miqdarda məhsul və mal-qara almaq hüququnu saxlaması ilə, tərək etdikləri evlərdə tədarük təşkilatlarına kənd təsərrüfatı məhsullarını (taxıl, kartof), habelə karantin şərtlərinə görə daşınması qadağan edilmiş mal-qaranı təhvil verməsinə icazə verilsin".

Birincisi, deportasiya edilən azərbaycanlı kolxozçular taxılı, kartofu, mal-qaranı yerli erməni rəhbərlərinə təhvil verməli idilər. Onlar isə köçürülənlərin taleyi üçün heç bir məsuliyyət daşımadıqlarını bildiklərindən təhvil verilən kənd təsərrüfatı məhsullarının və mal-qaranın qiymətini bilib-bilə, müxtəlif üsullarla aşağı salırdılar. Çıxılmaz vəziyyətə düşmüş, heç yerdən kömək görməyən kəndlilər öz ağır zəhmətlərinin bəhrəsini qəpik-quruşa satmalı olurdular, onları düşünməyə, götür-qoy etməyə imkan vermir, hər cür yolla tələsdirir, köçməyə vadar edirdilər.

İkincisi, köçürülən kəndlilər "tərək etdikləri yerlərdə" təhvil verdikləri kənd təsərrüfatı məhsulları və mal-qara əvəzinə mübadilə qəbzə ala bilsəydilər belə, "məskunlaşma yerlərində" bu qəbzə əsasında eyni miqdarda məhsul və mal-qara almaq qeyri-mümkün idi. Bütün bu tədbirlər üçün ayrılan pullar bir qayda olaraq kolxozlara gedib çatmırdı, çatanda da rayon rəhbərləri bu vəsaiti öz ehtiyaclarına sərf edir, köçkünlərin payına heç nə düşmürdü və nəticədə onlar bir daha özlərini çağrılmamış, "arzuolunmaz" qonaq qismində hiss edirdilər.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarının 6-cı bəndində köçkünlər üçün ssudalar: evin və təsərrüfat tikilisinin inşası üçün kredit alındıqdan sonra üçüncü ildən başlayaraq 10 il ərzində ödənilməklə, 20 min manata qədər ölçüdə kredit, həmçinin mal-qara almaq üçün, kredit alındıqdan sonra üçüncü ildən başlayaraq 5 il ərzində ödənilməklə 3 min manat ölçüdə ssuda nəzərdə tutulmuşdu.

Demək artıqdır ki, partiya və hökumətin bu "atalıq qayğısı" da yalnız kağız üzərində qaldı. Sonrakı səhifələrdə görəcəyimiz kimi, ayrılmış pulların köçürülməsi və mənimsənilməsi məsələsində tam bir xaos hökm sürürdü: deportasiyanın gedişində bir-birinə zidd qərarlar, sərəncamlar və təlimatlar qəbul edilir, ünvançılar tez-tez dəyişdirilirdi. Bunu göstərmək kifayətdir ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli qərarına əsasən, "Azkəçməinşaati" kontor bazasında, Kür-Araz ovalığındakı suvarma torpaqlarının mənimsənilməsi üzrə idarəyə tabeçiliyi ilə "Azkəçməinşaati" trestinin təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu (b. 7). Elə həmin bənddə, göstərilmiş trestin nəzdində, Salyan, Əli Bayramlı, Sabirabad və Puşkin məntəqələrində tikinti-quraşdırma kontorlarının təşkil edilməsi planlaşdırılmışdı (Yenə orada, səh. 22-23). Bundan əlavə, göstərilmiş məsələləri rayon hakimiyyəti və Dövlət Bankının rayon şöbələri ilə də dönə-dönə razılaşdırmaq lazım gəlirdi. Deportasiya haqqında məsələ üzrə bürokratik yazışmanın miqyasları və dolaşılıqlığına belə bir fakt da əyani sübut ola bilər ki, 1948 - 1953-cü illər ərzində, Azərbaycan Nazirlər Sovetinin bu barədə 12 (!) qapalı qərarı qəbul edilmişdir.²⁷

Vəsaitin, özü də tam həcmdə olmayan və xeyli yubanma ilə ayrılan vəsaitin bu cür dolaşmaq kanalları ilə hərəkəti çox vaxt öz məqsədinə çatmırdı. Deportasiya olunmuş ailələr onlar üçün nəzərdə tutulmuş ssudaları aylarla, bəzən isə illərlə ala bilmir, rayon icraiyyə komitələrinə, kənd təsərrüfatı banklarına, dövlət banklarının rayon şöbələrinə müraciət etmək məcburiyyətində qalır, çoxsaylı şikayət ərizələri yazır və bir qayda olaraq, bu əzab-əziyyətin heç bir səmərəsini görmürdülər.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli qərarında köçürülmə məsələləri ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul olan təşkilatlar dairəsinə daxil edilmiş bir sıra nazirlik və təsisatlar sadalanmışdır (ARDSPİHA, vər. 22-25).

Yuxarıda deyildiyi kimi, bu qərar ilə Azərbaycan Nazirlər Soveti nəzdində, əvvəllər mövcud olan - Azərbaycan Nazirlər Soveti yanında, əhalinin təxliyyəsi və kolxoz təsərrüfatlarının köçürülməsi üzrə şöbənin bazası əsasında köçmə idarəsinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu (b.5). Kür-Araz ovalığındakı suvarma torpaqlarının mənimsənilməsi üzrə idarənin öhdəsinə mühüm vəzifələr qoyulmuşdu (b. 6, 7). Bunu başa düşmək olardı, belə ki, göstərilən idarə o zamanlar, "yerləşdirmə zonası"nda, yəni Ermənistan köçürülən azərbaycanlı kolxozçuların yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş rayonlarda birinci dərəcəli rol oynayan ən güclü təşkilat idi. O cümlədən, 1948-ci ildə bina-qurğuların və yardımçı müəssisələrin tikintisi məhz bu idarənin üzərinə qoyulmuşdu (b. 9a)²⁸. "Köçmə tikintisinin, kənd təsərrüfatı bankı ilə razılaşdırılmış smeta-maliyyə haqq-hesabı üzrə daha da genişləndirilməsi üçün hazırlıq tədbirlərinin aparılması" da bu idarənin öhdəsinə düşürdü.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli qərarında qeyri-real bəndlər də var idi. Buna misal olaraq, 9 "b" bəndini göstərmək olar: "1948-50-ci illərdə Molotov vilayətindəki meşə sənayesi təsərrüfatının istehsalat gücü ildə 100 min kubmetr işlək taxta həcmində artırılın".

SSRİ Meşə Təsərrüfatı Nazirliyinə, Molotov vilayətinin üçüncü qrup meşələrindəki meşə-xammal bazasını müvafiq olaraq Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığındakı suvarma torpaqlarının mənimsənilməsi üzrə idarəyə təhkim etmək vəzifəsi tapşırılsın (Yenə orada, vər. 24).

Qərarın 13-cü bəndi də eyni ruhda tərtib edilmişdi: "SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə, 1948-ci ildə Azərbaycan SSR-in meşə tədarükü təşkilatlarına satmaq üçün atçılıq zavodlarındakı yararsız sayılmış atlar sırasından 50 at ayırmaq icazəsi verilsin" (Yenə orada, vər. 25).

Aydın məsələdir ki, bu gurultulu sərəncam və göstərişlər də yalnız kağız üzərində qaldı. Başqa cür ola da bilməzdi, həqiqətən də müharibədən sonrakı dağınıqlıq və ümumi bürokratiya şəraitində bu cür geniş miqyaslı tədbirləri həyata keçirməyə heç bir instansiyanın gücü çatmazdı. Bunu qərarı çıxaranlar yaxşı bilirdilər, onu da bilirdilər ki, bütün bu çoxsaylı sərəncamlar, göstərişlər, əmrlər gözə küllü üfürməkdən başqa şey deyil və bilə-bilə də bu cür riyakarlığa gedirdilər. Bu, doğma ocağından didərgin salınmış on minlərlə insanı yalnız aldatmaq deyil, həm də onlara bir daha olmazın işgəncələr vermək idi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli qərarının heç bir səmərə verməyən deklarativ xarakter daşdığı 10-cu bəndin məzmunundan da görmək mümkündür. Burada, köçürülən kolxozçuların məişət və təsərrüfatlarının qaydaya salınması üçün suvarma torpaqlarının mənimsənilməsi üzrə idarəyə guya kömək etməli olan İttifaq təşkilatları sadalanır. Bu siyahıya daxil idi: SSRİ Dövlət Təchizat İdarəsi, Avtomaşın və Traktor Sənayesi Nazirliyi, Maşınqayırma və Cihazqayırma Nazirliyi, Elektrik Sənayesi Nazirliyi, Ət və Süd Sənayesi Nazirliyi, İnşaat Materialları Sənayesi Nazirliyi, Kimya Sənayesi Nazirliyi, Yeyinti Sənayesi Nazirliyi (b. 11) və s.

Lakin sadalanan "qüdrətli" nazirliklərin fərz edilən köməyi boş gurultudan başqa bir şey deyildi. Bütün bu "haray-həşir" nəticəsində köçkünlərin payına düşən cüzi "sədəqə"- "dağ siçan doğdu" məsələni yada salırdı. Köçkünlərin həyat və məişətinin qurulması, qaydaya salınması üzrə bütün tədbirlərin məsuliyyətini daşıyan "Kür-Arazsutikintisi" yalnız respublika miqyasında güclü təşkilat sayıla bilərdi, lakin geniş miqyaslı tədbirləri həyata keçirməkdə, İttifaq nazirlikləri kimi inzibati-təsərrüfat nəhənglərinə (maşınqayırma və cihazqayırma, elektrik sənayesi) təsir göstərməkdə büsbütün aciz idi. Ona görə təəccüblü deyil ki, köçürülən azərbaycanlı kəndlilərin vəziyyətini təsvir edən çoxsaylı sənədlərdə, guya uğurla keçirilmiş tədbirlər barədəki təntənəli raportlar fonunda daim eyni sözlər işlədilir, "vaxtında alınmamış", "çatdırılmamış", "köçürülməmiş" vəsaitlərdən danışılır.

Lakin SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarında, xeyli konkret məzmunla malik bəndlər də mövcuddur ki, həm Azərbaycan, həm də Ermənistan hökumətinin bütün diqqəti məhz bu bəndlərdəki sərəncamların yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdi. Söhbət, deportasiyanın özünə, yəni azərbaycanlı kolxozçuların Ermənistandan yeni məskunlaşma yerlərinə köçürülməsi, daha dəqiq desək, sürülməsinə aid olan sərəncamlardan gedir. Məhz

²⁷ A.Paşayev. Bakı, 1995, səh 12-28.

²⁸ Yaşayış binaları deyil, təsərrüfat-ictimai təyinatlı binalar nəzərdə tutulurdu. Yaşayış binalarını köçkünlərin özləri tikməli idilər.

bu bəndlər öz konkretliyi, dəqiqliyi və təfəsilatı ilə fərqlənirlər. Məsələn, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarının 7-ci bəndində bəyan edilirdi: "Nəqliyyat Nazirliyinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın: a) "Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sifarişləri əsasında, azərbaycanlı əhalinin, onların əmlakı və mal-qarasının təchiz və dezinfeksiya edilmiş vaqonlarda xüsusi təşkil edilmiş eşelonlarla Azərbaycan SSR-ə daşınmasını təmin etsin" (ARDSPİHA, f. 1, siy. 222, iş. 48, v.16).

Gördüyümüz kimi, dəmir yolu vaqonları üçün sifarişləri vermək vəzifəsi Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin üzərinə qoyulmuşdu. Təbii ki, azərbaycanlıları etnik-tarixi torpaqlarından mümkün qədər tez qovmaq, deportasiya etməkdə bilavasitə maraqlı olan ermənilər bu bəndin "sözsüz və vaxtında" yerinə yetirilməsi üçün bütün qüvvə, bacarıq və enerjilərini əsirgəmədilər. Lakin buna və deportasiya edilən azərbaycanlıların daşınması prosesinin hərtərəfli tənzimlənməsinə baxmayaraq, bir sıra obyektiv səbəblər üzündən, nəzərdə tutulmuş qrafiklərə əməl edilmirdi. Məsələn, həmin qərarın 7 (b) bəndində nəzərdə tutulmuşdu ki, əsasında dəmir-yol idarəsinin qatarları təşkil etməli olduğu qrafik Nəqliyyat Nazirliyi, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Ermənistan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən təsdiq edilməli, azərbaycanlı əhalinin daşınmasına görə pul haqq-hesabı isə mərkəzləşdirilmiş qaydada dəmiryol idarəsinin təqdim etdiyi hesablar üzrə ödənilməli idi. Belə mürəkkəb bürokratik prosedür praktikada özünü doğrultmurdu, deportasiyanın gedişində kağız üzərindəki plan və qrafiklərə həyat daim öz düzəlişlərini edirdi.

Deportasiya olunan azərbaycanlı əhalinin daşınması məsələləri SSRİ Nazirlər Sovetinin 754 sayılı 10 mart 1948-ci il tarixli qərarında daha müfəssəl nizamə salınmışdı.

Belə ki, qərarın 12-ci bəndində bəyan edilirdi: "Nəqliyyat Nazirliyinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, 1948-ci ildə Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığının suvarma torpaqları üzrə idarəsi üçün Azərbaycan SSR-in Lənkəran, Salyan, Saracalar, Saatlı, Qırmızıkənd, Daykənd, Papanin, Təzə Osmanlı, Daşburun, Ucar və Masallı dəmiryolu stansiyalarında, dəmir yolunun ixtiyarında olan sahələr hüdudlarında, yükboşaltma və rels anbarları üçün, yükləmə-boşaltma meydançalarına tupiklərin çəkilməsi ilə hər biri 600 metr uzunluğunda sahə ayrılmasını təşkil etsin" (Yenə orada, vər. 24-25).

Maraqlıdır ki, bu işlərin görülməsi də "Kür-Araz su tikintisi"nin üzərinə qoyulmuşdu. Lakin artıq yuxarıda deyildiyi kimi, bu təşkilat, onun respublikada həyata keçirdiyi böyük işlərə baxmayaraq, azərbaycanlı halinin nəzərdə tutulmuş deportasiyası planının realizə edilməsi üçün zəruri olan geniş miqyaslı, çoxcəhətli və mürəkkəb işin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkirdi. Buna görə, SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli qərarında, "kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülmə dövrü üçün" Ermənistanda Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti nümayəndəliyinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur (Yenə orada, vər. 23).

Deportasiya məsələləri ilə məşğul olmalı olan təşkilatların heç bir əndazəyə sığmayan çoxluğu təcrübədə hərc-mərclik, uyğunsuzluq, ziddiyyətlər yaradır, sonu görünməyən yazışmalara və idarələrarası münafişlərə gətirib çıxarırdı. Buna baxmayaraq, müvafiq direktiv səlahiyyətlərə malik olan vahid mərkəz yaradılmamışdır, elə bir mərkəz ki, sərəncam qaydasında ümumittifaq nazirlikləri və təsisatlarından, yerli hakimiyyət və maliyyə orqanlarından köçürülən azərbaycanlı kolxozçular üçün müxtəlif güzəşt və tədbirləri nəzərdə tutan bəndlərin dərhal və sözsüz yerinə yetirilməsini tələb edə bilsin. Beləliklə, bir tərəfdən, azərbaycanlıların, onların etnik-tarixi torpaqlarından qovulması böyük enerji və sürətlə həyata keçirilir, digər tərəfdən isə bürokratik maneələr, idarəçilik hərc-mərcliyi, vahid rəhbərliyin olmaması, habelə obyektiv çətinliklər üzündən, azərbaycanlıların yeni yerlərdə məskunlaşması ilə əlaqədar müxtəlif güzəştlərə aid olan bütün bəndlər ya bütünlüklə yerinə yetirilmir, ya da qismən, elə belə, "xala xətrin qalması"-deyə, süründürməçiliklə yerinə yetirilirdi.

Deportasiya kimi geniş miqyaslı əməliyyatı həyata keçirən Kreml rəhbərliyi, əlbəttə ki, öz ideoloji məşinini tam qüvvə ilə işə salmışdı, təbliğat və təşviqatın bütün növlərindən gen-bol istifadə etməklə, azərbaycanlıların Ermənistandan ən amansız metodlarla kütləvi köçürülməsindən doğan acı təəssüratı və sarsıntıyı yumşaltmaq, bu özünəməxsus genosidə az-çox məqbul, "abırlı" don geyindirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı. Bu məqsədlə, Azərbaycan K(b)P MK 13 aprel 1948-ci ildə "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar kütləvi-izahetmə işi haqqında" xüsusi qərar qəbul etmişdi (ARDSPİHA, f. 1, siy. 206, iş. 100, vər. 19-20).

Qərar qəbul edilirdi ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin Azərbaycan K(b)P MK-nın xahişi ilə qəbul edilmiş 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı, guya "böyük siyasi əhəmiyyətə malik olan sənəddir və Azərbaycan SSR və Azərbaycan xalqının gələcək mədəni-iqtisadi inkişafına partiya, hökumət və şəxsən yoldaş Stalinin göstərdiyi qayğının əyani nümunəsidir".

Daha sonra qərar, "Azərbaycan SSR zəhmətkeşlərinə və Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlı əhaliyə yuxarıda göstərilmiş qərarın siyasi əhəmiyyətini izah etmək məqsədilə" partiya, sovet və ictimai təşkilatların təşkil etməli və həyata keçirməli olduqları tədbirlər bənd-bənd şərh edilirdi. Özü də bu zaman, köçkünlərin deportasiyası haqqındakı qərar nəzərdə tutulmuş güzəştlərin izah edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu məqsədlə, "rəhbər partiya, sovet işçilərinin, ən yaxşı mühazirəçi və təbliğatçıların kütləvi-izahat işləri aparmaq, kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin yığıncıqlarında çıxış edərək, onların köçürülməsi üzrə tədbirlərin siyasi və iqtisadi əhəmiyyətini izah etmək üçün Ermənistan SSR-ə göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu" (Yenə orada, vər. 20).

Digər tədbirlər sırasında, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi tərəfindən Ermənistan SSR-də yaşayan kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin uşaqlarının Azərbaycan dilində zəruri dərslər kitabları ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdu, habelə köçkün yerlərdə vaxtında və başdan-başa məktəb təhsili ilə əhatə etmək tapşırılmışdı (b. 6); Azərkitaba və Soyuzpeçata Ermənistan SSR-in azərbaycanlı əhalisi arasında Azərbaycanda çap edilmiş dövrü nəşrləri və ədəbiyyat nümunələrini yaymaq həvalə edilmişdi (b. 7); Azərbaycan dilində çıxan "Sovet Ermənistanı" qəzetində Sovet Azərbaycanının sosializm quruculuğu sahəsindəki nailiyyətləri haqqında silsilə məqalələr çap edilməsi planlaşdırılmışdır (b. 36); Kür-Araz ovalığının suvarma torpaqlarının mənimsənilməsi üzrə İdarəyə Mingəçevir sisteminin inşası ilə əlaqədar olaraq, Kür-Araz ovalığının yeni torpaqlarının kənd təsərrüfatı cəhətdən mənimsənilməsi üzrə perspektivlər və aparılan tədbirlər haqqında kütləvi tirajla broşür buraxmaq vəzifəsi həvalə edilmişdir.

Bu təşviqat kampaniyasında incəsənət xadimlərinin, ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrinin iştirakına xüsusi əhəmiyyət verilir. Qərarın 5-ci maddəsi bəyan edirdi: "Azərbaycan Nazirlər Soveti yanında mədəni-maarif işləri üzrə komitəyə (yol. Rəhimova), Azərbaycan SSR Kinematografiya Nazirliyinə (yol. Rəsul Rzaya), Azərbaycan SSR incəsənət işləri üzrə idarəyə (yol. A.Sultanova), Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqına (yol. Səməd Vurğuna) bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-in azərbaycanlı əhalisinin arasında aparıla biləcək mədəni-maarif xidməti üzrə öz təkliflərini və Ermənistan SSR-ə göndərilən mühazirəçi, yazıçı, şair, aktyor və sairənin fərdi siyahısını beş gün ərzində təqdim etsinlər".

Əlbəttə, Azərbaycan K(b)P MK-nın bu qərarı və ondan doğan tədbirlər bir çox cəhətdən formal xarakter daşıyırdı: planlaşdırmaq, hesabat və raport vermək, sonra "quş" qoymaq, sonra da bütün bu həngamənin bir səmərə verib-vermədiyinin fərqinə varmadan tədbirin özünü belə unutmaq "dövlət əhəmiyyətli" tədbirlərin həyata keçirilməsi adətən belə bir qayda üzrə gedirdi.

Səmərayə gəldikdə isə, bu tədbirlərə respublikanın ən yaxşı təbliğat və mədəniyyət qüvvələrinin cəlb edilməsinə baxmayaraq, əldə edilən fayda, demək olar ki, sifirə bərabər idi. Belə ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üzərindəki aşkar zorakılığı, on minlərlə insanın faciəsini "partiya, hökumət və şəxsən yoldaş Stalinin qayğısının təzahürü" kimi təqdim etmək cəhdi o qədər azğın xarakter daşıyırdı ki, bu ağ yalanları heç bir gəlişi gözəl, bədii sözlərlə pərdələmək, ört-basdır etmək mümkün deyildi. Əksinə, bütün bu gurultulu, təmtəraqlı təbliğat bir çox hallarda mənfi effekt doğururdu. Necə deyərlər, "başına gələn başmaqçı olar". Amansız repressiya illərində başı çox bələlər çəkmiş azərbaycanlı əməkçilər deportasiya prosesində bir daha əmin oldular ki, Sovet hakimiyyətinə inanmaq, etibar etmək olmaz, o, insanlığın, ilk növbədə də müsəlman əhalisinin düşmənidir. Və heç bir mühazirə, şeir, kinofilm bu əqidəni sarsıda bilməzdi. Əksinə, bütün bu hay-küy, təbliğat, tədbirlər sadə kəndlilərdə şübhə oyadırdı, artıq Sovet hakimiyyətinin iç üzünə bələd olmuş əməkçilər bu gurultulu təbliğat kampaniyasının arxasında nəşə pis bir şeyin gizləndiyindən xoşlanırlar və öz xoşlarında əsla yanılmırdılar.

Lakin gerçəklik ən pis gümanlardan da qorxulu oldu...

1948-ci ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi planına əsasən, göstərilmiş ildə köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu: yazda sakinlərinin ümumi sayı 6350 nəfər olan 1.159 təsərrüfat; payızda sakinlərinin sayı 4.884 nəfər olan 1.119 təsərrüfat. Cəmi: 11.244 nəfər və 2.278 təsərrüfat (Yenə orada, vər. 7).

Bu planlar Ermənistan SSR-in aşağıdakı rayonlarını əhatə edirdi: Artaşiqad, Basarkeçər, Eçmiədzin, Noyemberyan, Oktemberyan, Beriya adına rayon, Vedi, Zəngibasar, Koktay və Yerevan şəhəri (Yenə orada, v. 7-10).

Bu plandan göründüyü kimi, azərbaycanlı əhalinin, ilk növbədə, azərbaycanlı və ermənilərin qarışıq yaşadığı rayonlardan köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bunlar əsasən, 1918-1920-ci illərdə ərazisində azərbaycanlı əhalisinin daşnak bandaları və müntəzəm erməni hərbi hissələri tərəfindən amansızcasına qırıldığı rayonlar idi. Bu rayonlarda ermənilərin hansı vəhşilikləri törətdikləri barədə bu məsələyə həsr edilmiş birinci monoqrafiyada həmin qanlı hadisələrin şahidlərinin dilindən və arxiv sənədlərinin köməyiylə müfəssəl danışmışdıq.²⁹ Kitabda o cümlədən, Basarkeçər (səh. 124), Eçmiədzin (səh. 135-136), Vedi (səh. 135-142), Zəngibasar (səh.137) rayonları xatırlanmışdı. Gördüyünüz kimi, hər iki siyahıdakı adlar eynidir.

1918-1920-ci illərdə bu rayonlarda daşnakların azərbaycanlı əhaliyə necə divan tutduqlarını, qısaca da olsa, oxucuların yadına salmaq istərdik:

"Mən bir kəsə qıymadan Basarkeçərin türk əhalisini məhv elədim, - deyər 1920-ci ildə daşnak komandirlərindən biri lovgalanırdı. Bəzən adamın gülləyə heyfə gəlir. Bu köpəkləri qırmağın ən yaxşı üsulu-döyüsdən sonra sağ qalanları yığıb quyuya doldurmaq və daş-qalaq eləməkdə ki, biri də canını qurtara bilməsin, hamısı gəbərsin. Mən beləcə də elədim: bütün kişiləri, arvadları, uşaqları yığıb, quyuya basdım, üstlərinə də ağır daşları tökdüm ki, canları çıxsın".³⁰

Lakin insan adına yaraşmayan bütün vəhşiliklərə, ermənilərin böyük say üstünlüyünə baxmayaraq, bu rayonların azərbaycanlı əhalisi əsl cəsarət, dəyanət, kişilik nümunəsi göstərərək, öz kəndlərini, ailələrini, namuslarını qoruya bildilər, daşnaklar onları bu ərazilərdən, yəni azərbaycanlıların etnik-tarixi torpaqlarından vurub çıxara bilmədilər. Sovet hakimiyyəti dövründə ermənilər istəsələr də, istəməsələr də azərbaycanlı kəndlərinin və ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadığı kəndlərin mövcudluğu ilə barışmalı oldular. Lakin məşum 1948-ci il gəldi və bu ərazilərdə dikbaş, məğrur azərbaycanlılardan həmişəlik yaxa qurtarmaq, özü də əziyyətsiz-filansız, necə deyərlər, "qanuni əsaslar üzrə" yaxa qurtarmaq üçün erməni millətçilərinin əlinə əla girəvə düşdü.

Aydın məsələdir ki, ermənilər azərbaycanlı əhalinin deportasiyası planını qurarkən, heç də inzibati-təsərrüfat mülahizələrini deyil, müstəsna dərəcədə şovinist ideyaları rəhbər tuturdular. Erməni millətçiləri azərbaycanlıların ilk növbədə onların toplum halında, habelə İran və Türkiyədən gəlmiş qaçqın ermənilərlə qarışıq yaşadıkları rayon və kəndlərin köçürülməsini təmin etməyə çalışırdılar. 1948-ci ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsinin ümumi planının təhlili də bunu tamamilə sübut edir. Məsələn, Artaşert rayonu üzrə, orada olan 753 azərbaycanlı təsərrüfatından 505-nin (2923 nəfərdən 2005 nəfərini) köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu; Basarkeçər rayonu üzrə 19805 nəfərdən 1533 nəfərinin; Eçmiədzin rayonu üzrə 180 kəndli təsərrüfatının hamısının (100%); Vedi rayonu üzrə 5527 nəfərdən 500 nəfərinin və s. (Yenə orada, vər. 7-10). Bu planın yalnız bir il-1948-ci ilə aid olduğunu nəzərə alsaq, deportasiyanın hansı miqyaslarda aparıldığını təsəvvür etmək çətin deyil!

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın o dövrdəki kommunist rəhbərliyi azərbaycanlıların Ermənistandakı etnik-tarixi torpaqlarından deportasiyası məsələsində zahiri bir "operativlik" və "işgüzarlıq" nümayiş etdirdilər də, əslində bu fəallıq yalnız "dəftərxana" xarakteri daşıyırdı: bir-birinin ardınca qərarlar çıxarılır, tədbirlər təsdiq olunur və ... yerinə yetirilmirdi, sonra yeni qərar qəbul edilir, "bir vəzifə olaraq tapşırılsın", "əldə edilsin", "yerinə yetirilsin", "həyata keçirilsin" kimi sərəncamlar sarıdan bəl planlar təsdiq olunurdu və s.³¹

²⁹ Б.Наджафов. «Лицо врага». Баку. ЭЛМ, I часть. 1992, Печать. 1993.

³⁰ «История Азербайджана по документам и публикациям». Баку. ЭЛМ, 1990, səh. 100.

³¹ Göstərilmiş ümumi planın bütöv mətni əlavədə verilmişdir.

Qərarlar, sərəncamlar, təlimatlar, tövsiyələr yığılır, bir-birinin üstünə qalanır, lakin bir sərəncam vermirdi. Bir qayda olaraq, sonrakı direktiv göstərişlər məcburi surətdə əvvəlkiləri ya ləğv edir, ya da ona əsaslı düzəlişlər verirdi, lakin bu "təkmilləşdirilmiş" sərəncam da yerinə yetirilmir, ya da ona qismən əməl edilirdi.

Ermənistan rəhbərliyinin bütün canfəşanlıqına, mərkəzin "barmaq silkələməsinə" baxmayaraq, deportasiya prosesi "cəndərdi", planlarda və qrafiklərdə nəzərdə tutulduğundan xeyli ləng gedir, bəzən isə direktiv sənəd müəlliflərinin düşüncələrindən fərqli istiqamətdə hərəkət edirdi.

Bunlar izah edilə bilər:

1. 100 min nəfəri bir respublikadan digərinə köçürmək kimi bir tədbirin böyük miqyasları ilə. Köçürülmədən əvvəl də, sonra da onlarca qərarın, sərəncamın, təlimatın qəbul edilməsinə baxmayaraq, işin gedişində nizama salınmamış və öz həllini tələb edən külli miqdarda gözlənilməz məsələlər, suallar ortalığa çıxırdı. Həmin illərin xalis bürokrat inzibati-amiranəlik rejimi şəraitində isə hətta ən kiçik məsələ də yuxarı instansiyalarla razılaşdırılma tələb edir və bu, bir çox tədbirlərin operativliyini və səmərəsini heçə endirirdi.

2. Deportasiya prosesinin ləngliyinin başqa bir səbəbi haqqında biz artıq yuxarıda danışmışdıq. Bu səbəb ondan ibarət idi ki, bir çox İttifaq və ittifaq-respublika nazirliyinin, müxtəlif təsisat və baş idarələrin cəlb edildiyi deportasiya əməliyyatının nəhəng miqyaslarına baxmayaraq, qəbul edilən qərarların yerinə yetirilməsini real surətdə təmin edə biləcək kifayət qədər nüfuzlu, vahid bir mərkəz yox idi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il qərarında sadalanan nazirlik və təsisatların, demək olar ki, hamısı köçürülmə üzrə tədbirlərin aparılması məsuliyyətini bir-birinin üstünə atır və nəticədə hər şeyin məsuliyyəti Kür-Araz ovalığındakı suvarma torpaqlarının mənimsənilməsi üzrə idarənin üstündə qalırdı. Bu təşkilat isə artıq qeyd etdiyimiz kimi yalnız respublika miqyasında nüfuz malik idi və yeri gəlmişkən, tamam başqa funksiyaları yerinə yetirmək üçün yaradılmışdı.

3. 1948-ci il deportasiyası üzrə planların yerinə yetirilməməsinin üçüncü səbəbi köçürülən əhalinin gizli, lakin inadkar müqavimətindən ibarət idi. Sadə adamlar, kənd əməkçiləri "partiya və hökumətin qayğısı" haqqındakı saxta təminatlarla və guya adamların onların "səadəti naminə" köçürüldükləri barədəki təbliğata baxmayaraq, köçürülmənin əsl mahiyyətini dərhal başa düşüb, ona düzgün qiymət verdilər, əbəs deməyiblər ki, "el gözü, tərəzi gözü". Doğrudur, onlar haqlı olaraq, öz fikirlərini açıq söyləməyə ehtiyat edirdilər, çünki 30-cu illərin amansız repressiyaları hələ də göz qabağından çəkilməmiş, yaddaşlardan silinməmişdi, buna görə hökumət nümayəndələri yanında susmağı üstün tuturdular. Bu mənada bir sənəd xüsusi maraq doğurur. Ermənistan SSR-in daxili işlər naziri general-mayor Qriqoryanın³² imzaladığı "Azərbaycan SSR-ə köçürülmə ilə əlaqədar Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi arasındakı əhvali-ruhiyyə haqqında" arayışda ("tamamilə məxfidir" qrifi ilə) deyilir: "Səciyyəvi haldır ki, kolxozçu yığıncaqlarında qarşıdakı köçürülmə barədə elan edilməsi və bu tədbirin məqsədlərinin izah olunması zamanı, iştirak edənlərin hamısı hökumətin bu qərarını yekdilliklə alqışladıkları və köçməyə hazır olduqlarını bildirdikləri halda, öz aralarındakı şəxsi söhbətlər zamanı bu tədbirdən narazı olduqlarını söyləyirlər" (ARDSPİHA, f. 1, siy. 221, iş. 5, v. 21).

Əslində azərbaycanlıların hamısı, bir nəfər kimi, köçməyin əleyhinə idi, köçürülmələri barədə o dəhşətli xəbəri alandan sonra tez-tez qəbiristanına gedir və "orada öz doğmalarına ağlayır və Allaha yalvarırdılar ki, onları köçürməsinlər" (Yenə orada, vər. 20).

Ermənistan DİN-in məxfi agentlərindən daxil olan məlumatlarda bildirilirdi ki, sakinlərin əksəriyyəti köçürülməni "Türkiyə ilə müharibə təsadüfəndə, Sovet hakimiyyətinin azərbaycanlılara etimadsızlığı aktı kimi qiymətləndirirlər" (Yenə orada).

Sözü gedən arayışda göstərilirdi ki, "Ermənistanın dağlıq rayonlarında yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti, Azərbaycan SSR-in guya onlar üçün əlverişsiz olan iqlimi arın rayonlarına köçmək istəmir" (Yenə orada).

Pərdələnmiş qanıqən-daşnak Qriqoryan burada "guya" sözünü işlədərək, köçürülən azərbaycanlıların onlar üçün yeni və əlverişsiz olan iqlim şəraiti ilə bağlı haqlı narahatlıqlarını bilə-bilə, şıltaqlıq və tərslik əlaməti kimi təqdim etməyə çalışır.

Gerçəklik isə ən bədgümanlardan da pis oldu. Salyan, Muğan, Mil çöllərinin qızmar, quraqlıq iqlimi dağlıq və dağətəyi rayonlarının sakinləri üçün əlverişsiz deyil, öldürücü idi. Köçkünlər təzə yaşayış yerlərində dözülməz istilər, xəstəliklər, antisaniitariya şəraitində tək-tək və ailəlikə qırılırdılar. Eyni sözləri köçkünlərin mal-qarası barədə də söyləmək olar.

Şəxsən M.C.Bağirova ünvanlanmış Ermənistandan zorla köçürülən azərbaycanlıların etirazları haqqındakı məxfi sənədlərdən bir neçəsini sizin diqqətinizə çatdırıram.

Ermənistan SSR Amasiya rayonu üzrə:

"Biz azərbaycanlıların hamısını Ermənistandan köçürürlər, təsərrüfatlarımızı isə xaricili ermənilərə verəcəklər" (Qafar Əhməd, Təpəköy kəndinin sakini).

"Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi SSRİ və Türkiyənin gözlənilən müharibəsi ilə əlaqədardır, hücum edən tərəf Türkiyə olacaqdır" (İsmayılov Yusif Əhməd oğlu, Təpəköy kəndi).

"Deyirlər ki, köçürülmə könüllü əsaslar üzrə olacaqdır. Bu yalandır. Bizim başımıza Axalkalakiyədəki azərbaycanlıların başlarına gətirdikləri oyunu gətirəcəklər: dəmiryol vaqonlarına doldurub Qazaxistana yollayacaqlar (İsmayılov Xan Əhməd, Quzukənd kəndi).

"Bizi tezliklə köçürəcəklər, ancaq nədənsə bunu tez deməyə ehtiyat edirlər. Görünür fikirləşirlər ki, kolxozçular Türkiyəyə çıxıb gedərlər... Heç bilmirəm nə eləyim. Axmağam ki, vaxtında Türkiyəyə çıxıb getmədim, indisə istədiyim yərə yox, buyurduqları yerə köçməlisən" (Çivinli kəndinin sakinləri Məmmədov knyaz, Əliyev Mirzə Qurban, Aşırov Məhəmməd).

³² Bu, M.C. Bağirovun əlaltısı olan həmin o Qriqoryandır ki, 1937-1938- cil illərdə on minlərlə günahsız azərbaycanlının "xalq düşməni" adı ilə məhv etmişdir.

Hətta Amasiya rayonu Çivinli kəndindəki kolxozun sədri Əli Kərimov kolxozçuların yanında demişdir: "Azərbaycanlıların Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsi məsələsi nəhaq qaldırılıb. Kolxozçuların çoxu getmək istəmir (Yenə orada, vər. 22-23).

Məsələ söz-söhbətlə bitmirdi. Deportasiya haqqında xəbər köçürülən azərbaycanlılar arasında kortəbii etirazlara səbəb oldu. Doğrudur, onlar aşkar surətdə etiraz etməyə qorxsalar da, bu misli görünməmiş özbaşınalığa özlərinə məxsus şəkildə-sabotajla cavab verdilər. Adı çəkilən arayışda göstərilirdi ki, "kolxozçuların çöl işlərinə getməməsi, yaşayış evlərini və yardımçı tikililəri sökməsi faktları qeydə alınmışdır"³³ (Yenə orada, vər. 20).

Amasiya rayonunun "İbiş, Daşkərəm və Çivinli kəndlərində kolxozçular Məmmədov Bayram Abdulla oğlu və Məmmədova Cahar Rza qızı, habelə başqaları öz evlərini sökür və materiallarını satırlar" (Yenə orada, vər. 23). Həqiqətən də ədalətsiz qanunla mübarizənin bir səmərə verməyəcəyini başa düşən kəndlilər bu qanunu dolama yolla keçməyə çalışırdılar. Hökumət evlərini satmağı qadağan edib, lakin tikinti materiallarını kərpici yaxud taxta-tuxtanı "bala-bala", müxtəlif şəxslərə satmağı kim qadağan edə bilər?

Zəngibasar rayonunda da eyni mənzərə müşahidə olunurdu. Rayon sakinlərindən birinin dedikləri: "Qaraqışlaq kəndinə getmişdim, orada, yığıncaqda MK-nın nümayəndəsi bildirdi ki, bəs biz azərbaycanlıları Ermənistandan köçürürlər ki, yerimizdə erməni repatriantlarını yerləşdirsinlər" (Namazov Sultan Əli Rəhim, Zəngilər kəndi).

Elə həmin kənddə kolxozçuların çoxu işə çıxmır. Deyirlər: "Bir halda ki ermənilər bizi Ermənistandan köçürürlər, nə üçün və kimin üçün işləməliyik?"

"İstəyirlər ki, bizi başqa yerə köçürüb, əmlakımızı və mal-qaranı erməni repatriantlara versinlər. Bəziləri mal-qarasını satır, ya da kəsirlər. Mən də öz inəyimi satmışam" (Yusubova Güllü Abbas qızı, Bəzlilyar kəndi).

"Biz nəhaq kolxozda işləmişik. Bütün əməyimizin bəhrəsi ermənilərə çatacaq. Ümumiyyətlə, ermənilərlə yaşamaq çox çətin, çünki bizi sıxışdırırlar, hətta kolxozda da bizə babat iş vermirlər" (Rəhimov İsmayıl, Keyhümbət kəndi).

"Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları ona görə köçürürlər ki, onların yerinə erməni repatriantları gətirsinlər, ona görə köçürürlər ki, Türkiyə ilə SSRİ arasında müharibə olacaq, Sovet hakimiyyəti isə bizə etibar eləmir. Budur köçürülmənin əsas səbəbi, çünki müharibə olsa, sərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlıların çoxu Türkiyənin tərəfinə keçəcəkdir" (Mirzəyev Məşədi-Teymur İskəndər oğlu, Xırda-Dəmirçi kəndi).

"1950-ci ilə qədər Ermənistandakı bütün azərbaycanlıları köçürəcəklər. Bunu ona görə eləyirlər ki, Sovet hakimiyyəti türklərin hücum edəcəyindən qorxduğundan Türkiyə ilə sərhəddə yaşayan azərbaycanlılara etibar etmir. Birincisi bu, ikincisi də odur ki, Sovet Ermənistanı istəyir xaricdəki bütün erməniləri bir yerə yığıb Sovet hökumətindən asılı olmayan dövlət yaratsın...

...Ermənistan K(b)P MK-nın keçmiş katibi A.Xancyanın planına görə, dünyanın hər yerindən ermənilər axışıb gəlib, Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə qatmalıydılar, azərbaycanlıların hamısını da Ermənistandan Azərbaycana köçürməliydilər... Budur, indi Xancyanın arzusu çin olur. Bu yaxınlarda eşitdim ki, Ermənistan hökuməti Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirilməsini tələb eləyib, ancaq Azərbaycan hökuməti razı olmayıb" (İbrahim Nəsirov, Rəncilər kəndi).

"Bu harda görünüb ki, ermənilərlə azərbaycanlılar sülh şəraitində yaşasınlar? Tarixən onların arasında həmişə dava olub, indən belə də olacaq. Buna görə ermənilər azərbaycanlıları Ermənistandan köçürmək qərarına gəliblər. Mən şəxsən öz evimi sökmüşəm ki, məndən sonra heç kəsə çatmasın" (Məmmədov Həmid, Şurakənd kəndi).

Arayışda belə bir fant da öz əksini tapmışdır: Şurakənd kolxozunun sədri rayon mərkəzindən qayıtdıqdan sonra kolxoz fermasına gedib, oradakı kolxozçulara aşağıdakıları bildirmişdir: "Azərbaycandan komissiya gəlib, bu günlərdə bütün azərbaycanlıları köçürməlidirlər, ancaq iş bir az əngələ düşüb. Məsələ orasıdır ki, Ermənistan K(b)P MK-nın katibi kolxozun və fermanın əmlakını Azərbaycana vermək istəmir. Əgər buna razı olsaydı, köçürülmə məsələsi çoxdan həll edilərdi". Kolxoz sədrinin bu bəyanatı nəticəsində kolxozçular deyirlər ki: "Əgər biz daha öz əməyimizin ağası deyiliksə, əbəs yerə niyə zəhmət çəkməliyik?"

Elə həmin arayışda qeyd edilir ki, Zəngibasar rayonunun Şurakənd, Zəngilər, Gilanlı, Ağamzalı kəndlərində kolxozçuların işə çıxmaması faktları qeydə alınmış; bu kəndlərdə kolxozçular öz həyatlarını sahələrindəki meyvə ağaclarını dibindən baltayırlar, çoxları vergi vermək istəmir.

"Bizim kolxozçular nəhaq vergi verirlər, onsuz da bizi köçürəcəklər. Sovet hökuməti camaatı çapıb-talayıb, quru yerdə qoyub. Bolşeviklərin siyasəti yalan üzərinə qurulub və mənə elə gəlir ki, bizi Azərbaycana deyil, Sibirə köçürəcəklər, bütün əmlakımız dövlətin nəfinə gedəcək" (Xəlil Abuzər oğlu, Sarıcalar kəndi).

Gördüyümüz kimi, kommunist terroru və repressiyası illərinə baxmayaraq, azərbaycanlı əməkçilər sərt gerçəkliyi incədən-incəyə duyur, dərk edir, baş verən hadisələrə düzgün qiymət verə bilirdilər. Onların hər bir sözünün arxasında heç də sadələşmə deyil, müəyyən bir həyat həqiqəti gizlənmirdi. Həqiqətən də bir vaxtlar ermənilərin təhriki ilə Kreml rəhbərliyi bütün azərbaycanlıları, o cümlədən Azərbaycanın özündəkiləri Sibirə və Qazaxıstana köçürmək, sürgün etmək kimi müdhiş planları daşıyırdı. Xoşbəxtlikdən bu niyyətlər həyata keçmədi ki, bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri vardı və bu mürəkkəb məsələ artıq başqa bir kitabın mövzusuudur.

Ermənistanda, daha doğrusu öz etnik-tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar istisna olmadan, bu fikirdə möhkəmlənmişdilər ki, gec-tez onların hamısı bu ərazidən köçürülməcəklər. Buna görə çoxları növbəti direktiv plan və sərəncamları gözləmədən fərdi qaydada Azərbaycana köçmək qərarına gəlmişdilər. Bu, birincisi, onlara öz şəxsi istəklərinə uyğun yer seçmək (öz qohumlarına, yerlilərinə yaxın; əlverişli təbiəti, iqlimi olan yer) ikincisi, öz əmlakını (o cümlədən evi) ona sərf edən qiymətə satmaq imkanı verirdi; üçüncüsü isə onlara elə gəlirdi ki, fərdi qaydada köçmüş olsalar, hakimiyyətin və

³³ Sənəddə bu cürdür.

"NKVD" orqanlarının zəhlətökən nəzarəti və "himayəsindən" yaxa qurtara bilərlər, belə ki, mütəşəkkil surətdə köçürülən azərbaycanlıların hər birinin üzərində əsl "jandarm" nəzarəti qurulmuşdu.

Hökumətin köçkünlərə vəd etdiyi güzəşt və imtiyazlara gəldikdə isə, azərbaycanlı kəndliləri onlara xas olan sağlam düşüncə ilə anlamışdılar ki, bütün bu vədlər başdan-başa saxtakarlıq, tələ yemi kimi bir şeydir. Azərbaycanlı kəndlilərin gec-tez bu əraziləri tərk etmək məcburiyyətində qalacaqlarına olan inam, həm də Ermənistan hökumətinin, yerli rəhbərlərin azərbaycanlılara açıq-aşkar təzyiqli göstərmələrindən, nəyin bahasına olursa-olsun onları bu yerlərdən sıxışdırıb çıxarmaq cəhdlərindən irəli gəlirdi. Necə deyərlər, bıçaq artıq sümüyə dirənmişdi.

"Daha Ermənistanda yaşamağımıza dəyməz. İşdir, müharibə başlasa, ermənilər kökümüzü kəsəcəklər, buna görə bacardıqca tez Azərbaycana köçmək məsləhətdir" (Süleymanov Seyfulla, Zəngilər kəndi).

Vedi rayonunda da eyni mənzərə müşahidə olunurdu. Arayıdan məlum olur ki, böyük Vedi kəndinin sakinləri Abdullayeva Tərhan, Məmmədova Rübabə, Məhəmmədullah Xuda Baxşı oğlu öz evlərini söküb dağıtmış, Eyvazov Mikayıl, Əkbər Məhəmməd Əli oğlu, Əliyev Bilal, Zeynalov Hüseyn, Dadaşov Oruc, Rza Əli və başqaları isə öz həyatlarını sahələrindəki meyvə ağaclarını kəmişdilər. Bəzi sakinlər, hökumətin sərəncamını gözləmədən özbaşına Naxçıvan MSSR-ə köçmüşdülər (arayıda onların familiyaları göstərilmişdir).

Arayıda qeyd edilmişdir ki, Vedi rayonunda azərbaycanlı əhalinin arasında köçmə əhval-ruhiyyəsi xüsusilə güclü idi. Belə ki, 1948-ci il aprelin 28-dək olan müddətdə plandan əlavə 9.915 nəfərdən Azərbaycana köçməyə icazə verilməsi haqqında ərizə alınmışdı. Halbuki ümumi plana görə 1948-ci il ərzində Vedi rayonundan Azərbaycan SSR-ə cəmi 500 nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Burada biz azərbaycanlıların köçürülmə qrafikini pozan və deməli hakimiyyət orqanlarının niyyətlərini dolaşığa, əngələ salan əsas faktorlardan biri ilə qarşılaşmış oluruq. Hər şeydən əlləri üzülmüş, hakimiyyətə son inamlarını da itirmiş, Ermənistanda daha yaşaya bilməyəcəklərinə əmin olan insanlar özləri kütləvi surətdə vətənə axışmağa başladılar. Onlar mal kimi yük vaqonlarında erməni planı, erməni qrafikləri əsasında Kür-Araz ovalığının qızmar və quraq rayonlarına köçürülmək istəmir, getmək lazımsa, insan kimi öz ayaqları ilə, özləri seçdikləri yerlərə könüllü yollanmağa çalışırdılar. Lakin azərbaycanlılar arasında elələri də vardı ki, dədə-baba yurdunu, öz əcdadlarının əbədilik uyuduğu yerləri tərk etməkdən boyun qaçırır, müxtəlif instansiyalara şikayətlər yazır, "Stalin konstitusiyası əsasında" öz hüquqlarının təmin olunmasını tələb edirdilər.

Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyəti isə bu iki zidd qütb arasında ("təcili köçməli" və "heç yere köçməməli") tərəddüd etməkdə idi. Köçürülmənin başlanğıcında azərbaycanlı əməkçilərin əhval-ruhiyyəsidəki bu kəskin fərqlər Basarkeçər rayonu kolxozçularının söylədikləri və qeydə alınmış rəylərində də görmək olar.

Belə ki, 20 azərbaycanlı ailənin yaşadığı Darqulu kəndində hamısı bir nəfər kimi bildirmişdi: "Başımıza nə gəlsə də, bu kənddən tərpənmə deyilik".

Axund Bozavənd kəndinin azərbaycanlı sakinləri bundan da qətiyyətli söyləmişdilər: "Heç yere gedən deyilik, qoy bizi burada, yerimizdəcə öldürsünlər".

Qafan rayonu Sıznak kəndinin kolxoz sədri Bəşir Tağıyev həmkəndliləri ilə söhbət əsnasında demişdi: "Təzə yere köçməkdənsə, öz doğma kəndində ölmək yaxşıdır".

Sisiyan rayonu Urut kəndinin sakini İsgəndər Salman bildirmişdir ki, bir sovet vətəndaşı kimi onun Sovet İttifaqının istənilən guşəsində yaşamaq hüququ var və buna görə öz mülkiyyətini və vətənini atmaq fikrində deyildir.

Köçürülən azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığındakı rayonların ağır və əlverişsiz iqlim şəraiti barədəki qorxuları artıq bir dəfə bu cür faciənin şahidi olanların söylədikləri ilə təsdiqlənirdi: "... Çoxunuz bilmirsiniz ki, Azərbaycanda necə dəhşətli istilər olur. 1918-1919-cu illərdə biz azərbaycanlılar Ermənistandan Naxçıvana qaçmışdıq. O vaxt 14 nəfərdik, iki ildən sonra cəmi üçümüz qalmışdıq. Qalan 11 nəfər istidən və xəstəlikdən ölmüşdü. Bu, hələ Naxçıvandır, Mingəçevir isə oradan da bətərdir. Ehh, çoxumuz qırılacağıq oralarda".

Digər tərəfdən erməni rəhbərləri daşnakların diktəsi altında var gücləri ilə çalışırdılar ki, Ermənistandan mümkün qədər çox azərbaycanlı köçsün. Bu məqsədlə onlar qorxulu şayiələr buraxır, öz yurdlarını tərk etmək istəməyənlərə hər vasitə ilə təzyiqli göstərir, bezikdirib qaçırtmaq istəyirdilər.

Ermənilərin hazırlanan deportasiya haqqında fikirləri: "Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi şübhə doğurmur. İlk növbədə, Araz və Axuryan çaylarının sahilləri boyu yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək, sonra Yerevandakı azərbaycanlıların köçürülməsi başlanacaq. Sərhəd rayonlarının kəndliləri də azərbaycanlılardan təmizlənəcək, belə ki, onlar sərhədi tez-tez pozurlar, Türkiyə isə onlardan özlərinin casusluq ocaqlarını yaradırlar" (Arakelyan Minas, müəllim).

"Azərbaycanlıları təkə Ermənistandan deyil, eləcə Naxçıvan MSSR-dən də köçürmək və Naxçıvanı Ermənistan ərazisinə birləşdirmək lazımdır" (Mesropyan Yervand, Yerevan).

"Tezliklə Türkiyə, İngiltərə və Amerika SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlayacaqlar. Buna görə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları arxa cəbhəyə... yəni Azərbaycana köçürürlər" (Şura Ordyan, Yerevan).

"Vaxtilə daşnaklar Naxçıvan MSSR-in Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini qaldırmışdılar, ancaq bundan bir şey çıxmamışdı. İndisə bu məsələni qaldırmaq vaxtı çatıb, belə ki, Ermənistanın torpağı azdır" (Yenə orada, vər. 20-30), (Slebat, Leninakan).

Ermənilərin bu fikir və rəyləri bir daha sübut edir ki, azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası həm də bilavasitə daşnakların rəhbərliyi altında uzun illərdən bəri hazırlanan və Kreml rəhbərliyinin əli ilə həyata keçirilən siyasi və millətçi aksiya idi, belə ki, bütün bu söyləmə və mülahizələrdə açıq-aşkar daşnak ideologiyasının "nəfəsi", dəst-xətti duyulmaqdadır.

Azərbaycanlılara gəldikdə isə, onların bir hissəsi, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz obyektiv səbəblərlə əlaqədar, deportasiyanı gözləmədən, özləri öz təşəbbüsləri ilə, Azərbaycanın əlverişli hesab etdikləri yerlərinə köçməyə başladı. Lakin hadisələrin bu cür dönüşü Azərbaycan rəhbərliyi üçün arzuolunmaz idi. Birincisi, təsdiq edilmiş qrafik və planlar pozulur,

rəqəmlərdə dolaşılıq yaranırdı belə bir halda onlar yuxarıda duran instansiyalara necə raport verə bilərdilər?! İkincisi, Ermənistandan kortəbii axınla gələn qaçqınlar kütləsini harada və necə yerləşdirmək böyük problem, rəhbərlik üçün lazımsız baş ağrısı idi. Buna görə hakimiyyət dairələri bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər görməyə cəhd etdilər.

Azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə, plandan kənar, kortəbii şəkildə köçməsi barədə ilk məlumatlar 1948-ci ilin əvvəllərində daxil olmağa başladı.

Artıq 1948-ci ilin mart ayında bütün rayon icraiyyə komitələrinin sədrlərinə və rayon partiya komitələrinin katiblərinə "tam məxfidir" qurifi ilə Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin imzası ilə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərilmişdi:

"Son zamanlar Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ünvanına daxil olan məlumatlara görə, ayrı-ayrı şəxslər və bütöv ailələr Ermənistandan özbaşına köçüb gəlir və sizin rayonun kolxozlarında yerləşirlər. Bu cür qeyri-mütəşəkkil köçürülmə Ermənistandan Azərbaycana köçürülən adamların Kür-Araz ovalığı rayonlarında yerləşdirilməsini nəzərdə tutan hökumət tədbirlərini pozmaq təhlükəsi yaradır. 1948-ci ilin yanvar ayından bəri sizin rayona köçüb gəlmiş ailələrin sayı və onların harada yerləşməsi barədə dərhal məlumat verin. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan KP MK sizə bir vəzifə olaraq tapşırır ki, bundan sonra sizin rayondakı kolxozlara Ermənistandan ayrı-ayrı şəxslərin və ailələrin köçüb gəlməsinə yol verməyəsiz, köçürülmə barədə ilkin danışıqlar aparmaq üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən verilmiş müvafiq sənədləri olmadan oraya gəlmiş nümayəndələri isə Bakıya, Nazirlər Sovetinə göndərsiniz", Azərbaycanın Ali hakimiyyət orqanları bu hədə dolu teleqramla kifayətlənmədi. Bu teleqramdan sonra MK və Nazirlər Soveti aparatının bir sıra məsul işçiləri həmin teleqramda qarşıya qoyulmuş vəzifələri rayon rəhbərlərinin necə yerinə yetirdiklərini yoxlamaq üçün rayonlara ezam edildilər.

Bununla əlaqədar, 1948-ci ilin martında Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin tapşırığı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçmə Şöbəsinin rəisi H.A.Brutens (milliyyətə erməni) Nazirlər Sovetinin azərbaycanlıların Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsi haqqındakı qərarlarının necə yerinə yetirildiyini yoxlamaq üçün Kirovabada yola düşdü. Onun "məxfidir" qurifi ilə tərtib etdiyi arayışdan görünür ki, 1947-ci ilin yanvar-fevral aylarında Ermənistan SSR-dən Kirovabad zonası rayonlarına (Qazax, Ağstafa, Şamxor, Gədəbəy və Kirovabad şəhəri) təxminən 200 ailə köçmüşdür. H.A.Brutens yazır ki, o, bu rayonların icraiyyə komitələrinə köçkün azərbaycanlıların düşdükləri yerləri dəqiqləşdirmək, onları uçota götürmək və bundan sonra Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sanksiyası olmadan heç kəsi qəbul etməmək tapşırığını vermişdir.

Arayışda bu da qeyd olunurdu ki, Kirovabad zonasının bəzi rayonlarının katibləri və icraiyyə komitəsi sədrlərinin müşayiəti keçirilmiş və kolxozlarda Ermənistan SSR-in Basarkeçər rayonundan köçüb gəlməli olan 400 ailənin qəbul edilməsi üçün yaşayış yeri hazırlamaq tapşırılmışdır.

Gördüyümüz kimi, artıq deportasiyanın lap başlanğıcında hökumət bir sıra hallarda köçkünlərə güzəştə getməyə onları, nəzərdə tutulmuş Kür-Araz ovalığında deyil, təbiət-iqlim şəraitinə görə onlara daha doğma olan Kirovabadın dağətəyi və dağlıq rayonlarında yerləşdirmək məcburiyyətinə qalmışdı.

Daha sonra, Azərbaycan K(b)P MK-ya respublika DTN-in xətt ilə xüsusi arayış daxil olmuşdur - "Ermənistan SSR-dən özbaşına gəlmiş və Kirovabad şəhəri ərazisində məskən salmış köçkünlərin miqdarı haqqında" adlandırılan bu arayışda göstərilirdi ki, "1948-49-cu illərdə Ermənistandan, köçmə idarəsinin icazəsi olmadan 56 ailə özbaşına gələrək, Kirovabad şəhərində məskən salmışdır... Yeni Yerevan qəsəbə soveti üzrə 11 ailəyə qeydiyyat düşməkdə rədd cavabı verilmişdir. Buna baxmayaraq, 8 ailə torpaq sahəsi ilə birgə şəxsi ev almışdır" (Yenə orada, vər. 353).

Daha sonra arayışda deyilirdi ki, "1948-49-cu illərdə həmçinin, 12 ailə, hazırda inzibati cəhətdən Kirovabad Şəhər Sovetinin tabeliyində olan Xanlar rayonuna özbaşına gələrək, orada məskən salmışdır. Bu ailələrin heç birinin qeydiyyatı və çoxunun sənədləri yoxdur və onlar ərazini tərk etməkdən boyun qaçırırlar" (Yenə orada).

Bu arayışa Kirovabad şəhər DTS-nin rəisinin imzası ilə, özbaşına köçənlərin siyahısı əlavə edilmişdi.

Azərbaycanlıların onlara düşmən kəsilmiş Ermənistandan Vətənə, öz həmyerlilərinə və qohum-əqrəbalarına yaxın yerə, özbaşına, kortəbii şəkildə köçməsi SSRİ Nazirlər Sovetinin azərbaycanlıların Ermənistandan (öz etnik-tarixi torpaqlarından) köçürülməsi haqqındakı qərarlarına təbii reaksiya idi. Lakin hökumət hadisələrin bu cür dönüşünü, başlıcası isə kortəbii köçmənin miqyasını proqnozlaşdırmamışdı və bu prosesə qətiyyətlə hazır deyildi. Həqiqətən də, özbaşına köçənlərə hansı cəza tədbirlərini tətbiq etmək olardı? Axı, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının heç bir bəndində deyilməmişdir ki, sakinlərin Ermənistandan Azərbaycana, deportasiya ilə nəzərdə tutulduğundan başqa hər hansı bir şəkildə köçməsi qadağandır.

DTN-in arayışında "köçmə idarəsinin icazəsi olmadan" ifadəsi işlədilsə də, əslində, qanunun mənasına görə mövcud halda köçmə idarəsinin heç bir icazəsi tələb olunmurdu. İcazə o vaxt tələb olunardı ki, bu köçkünlər 1948-1949-cu illərin deportasiya planında olub, SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarları ilə nəzərdə tutulmuş güzəştlərə iddia etmiş ola idilər. Burada isə insanlar heç bir güzəşt və imtiyazlara iddia etmədən, sadəcə olaraq bir respublikadan digərinə köçürdülər. Hətta, Stalin dövrünün zalım qanunları da bunu qadağan etmirdi. Buna görə kommunist rəhbərliyi çətin vəziyyətə düşmüşdü: elə bir qanun, qərar, yaxud təlimat yox idi ki, bunlara əsasən, özbaşına köçən adamları məsuliyyətə cəlb etmək mümkün olsun. Faktiki qaçqın sayıla biləcək bu adamlara yalnız onları qeydiyyatdan götürməmək, yeni yaşayış yerində kolxoza qəbul etməmək yolu ilə əngəl törətmək mümkün idi ki, DTN-in arayışından göründüyü kimi, hökumət bu vasitəyə əl atmaqdan çəkinmirdi.

Bu kortəbii miqrasiyanın miqyasları o qədər böyük idi ki, bu məsələ Azərbaycan KP MK bürosunda dəfələrlə müzakirə obyektinə çevrilmişdi. O cümlədən, dövlət təhlükəsizlik naziri müavininin imzası ilə (ermənistandan özbaşına köçmüş şəxslərin siyahısı da əlavə edilməklə) təqdim olunmuş sözü gedən arayış da Azərbaycan KP MK-da müzakirə edilmişdir (13 fevral 1951-ci il). Lakin özbaşına köçənlərə qarşı o dövrdəki qanunun heç bir müddəə heç birinin tətbiq etməyin mümkün olmaması ilə əlaqədar məsələni "dinc yolla" həll etmək qərara alınmış "Ermənistan SSR-dən özbaşına gələnlər haqqında

məsələnin rayon təşkilatlarının iştirakı ilə hərtərəfli müzakirə etmək üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sərəncamına verilməsi təklifi qəbul olunmuşdur" (Yenə orada, vər. 366).

Gələcəkdə özbaşına köçənlərin axınının qarşısını almaq üçün hökumət müəyyən tədbirlərə əl atmağa başlamışdır. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini M.Əliyevin imzası ilə göndərilmiş 29 sentyabr 1948-ci il tarixli məktubda ("məxfidir" qrifi ilə) deyilir: "Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin xəbərdarlığına baxmayaraq, son zamanlar mütəşəkkil qaydada köçürülməsi nəzərdə tutulmuş kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin sizin rayonunuz üzrə özbaşına yerləşdirilməsi halları artmışdır.

Azərbaycan Nazirlər Soveti Sizə, bundan sonra, Ermənistan SSR-dən gəlmiş, köçmə bileti olmayan şəxslərin Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçmə idarəsinin xəbəri olmadan Sizin rayonunuzda yerləşdirilməsinə son qoymağınız təklif olunur" (ARDSPİHA, f. 411, siy. 9, iş 73, vər. 61).

Azərbaycanın bütün rayonlarının icraiyyə komitələri sədrlərinə də bu cür stereotip məktublar, daha doğrusu, bir məktubun nüsxə üzləri (mətnə rayonun adı əvəzinə "siyahı üzrə" göstərilmişdir) göndərilmişdi.

Azərbaycan Nazirlər Sovetinin bu direktivi, hətta, o dövrün repressiya xarakterli qanunvericiliyi baxımdan belə büsbütün qeyri-qanuni idi. Artıq yuxarıda qeyd etmişdik ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarların heç birində (23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlar) göstərilməmişdir ki, sakinlərin Ermənistan SSR-dən Azərbaycana hər hansı bir şəkildə köçməsi üçün köçmə idarəsinin icazəsi olmalıdır. Buna görə yuxarıda göstərilmiş məxfi direktiv xalis qara-qorxu idi, əslində bu iş üzrə heç kəsi məsuliyyətə cəlb etmək olmazdı. Yerli hakimiyyətin gücü çatırsa, edə biləcəyi pislik bundan ibarət idi ki, özbaşına köçənləri yerlərdə qeydiyyata almasınlar, onların məskən salmaqlarına hər cür əngəl törətsinlər, onların bunsuz belə ağır, məşəqqətli həyatlarını "göy əskiyə" büksünlər.

Bunun özü də bizlərdə ikrah və təəccüb doğurmaya bilməz. Nə üçün Azərbaycan hökuməti, onun hakim dairələri, onlarla bir dindən, bir qandan olan həmvətənlərinə bu cür laqeyd, hətta düşmənçəsinə yanaşırdılar? Nə üçün onlar zavallı qaçqınların təzə yerdə məskunlaşmasına, yerbəyer olmasına kömək etmək, onlar üçün az-çox insan şəraiti yaratmaq əvəzinə, hər cür vasitələrlə onlara əngəl törədir, qeydiyyata götürmür, kolxoz qəbul etmir, uzun-uzadı dindirmələr aparır, sənədlərini yoxlayır, bir sözlə, onların həyatını işgəncəyə çevirmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirədilər? Bütün bunlardan, kommunist rejimi şəraitində insanların necə bir mənəvi deqradasiyaya uğradığını, mənəni eybəcərləşdiyini aydın şəkildə görmək olar. Sovet məmurları, partiya funksionerləri, cəza orqanlarının işçiləri üçün bu qırıq taleli, sovet rejiminin qaçqına çevirdiyi insanlar adı "vintekdən" başqa şey deyildi və hər hansı bir vintek məcburi itaət çərçivəsindən çıxmaq istədikdə, onu nizam-intizama dəvət etmək, cəzalandırmaq gərək idi ki, başqalarına dərs olsun, daha heç kəs "öz cızığından" çıxmağa cəhd etməsin. Hər cür vicdan və humanizm hissindən məhrum olan belə mənəvi deformasiya sovet məmurları, xüsusilə "şəxsiyyətə pərəstiş dövrü"nün məmurları üçün səciyyəvi hal idi; zaman o zaman idi ki, ən cüzi rəhmdillik, güzəşt, adi insani rəftar burjuva liberalizmi kimi qiymətləndirirdi.

Azərbaycan hakimiyyət dairələrinin öz həmvətənlərinə bu cür qəddar, qeyri-insani münasibətinə, Yerevan Pedaqoji İnstitutunun ləğv edilmiş Azərbaycan sektorunun (gündüz və qiyabi) müəllim və tələbələrinin Bakı şəhərində qeydiyyata durmaq cəhdləri ilə bağlı məsələ əyani nümunə kimi götürülə bilər. Onlar Bakıya gələndən sonra uzun müddət nə iş girə bilmişdi, nə də uzun müddət təhsillərini davam etdirə bilmişdilər, belə ki, Bakı şəhər milis idarəsi onları qeydiyyata götürməkdən qəti imtina edirdi. Özü də rütbəli milis işçiləri öz rədd cavablarına bəraət qazandırmaq üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistandan köçürülən şəxslərin Bakı şəhərinin yalnız Əzizbəyov və Maştağa rayonlarında məskunlaşmasını nəzərdə tutan 588 sayılı 13 may 1948-ci il tarixli qərarına istinad edirdilər. Yalnız Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini İ.K.Abdullayevin imzası ilə Bakı şəhər milisi rəisinin adına xüsusi məktub göndərildikdən sonra bu məsələ yoluna qoyulmuşdu.³⁴

Məktubda göstərilirdi ki, Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan sektorunun köçürülməsi Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 700 sayılı 1 iyul 1948-ci il tarixli digər xüsusi qərarı ilə nəzərdə tutulmuşdur və buna görə, milis orqanları bu pedaqoji institutun işçilərini qeydiyyata götürməyə borcludurlar (ARDSPİHA, f.411, siy.91, iş.580, vər. 245).

Azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan özbaşına kütləvi surətdə köçməsi (faktiki olaraq qaçması) faktları ilə yanaşı əks xarakterli faktlar da mövcud idi: Ermənistandakı bəzi Azərbaycan kəndlərinin sakinləri bir nəfər kimi köçməkdən qəti imtina edirdilər. Bu mənada Noyemberyan (Allahverdi) rayonunun Ləmbəli kənd sakinlərinin "epopeyası" xüsusi maraq doğurur. Bu kəndin əhalisi hələ 1948-ci ildə Ermənistandan köçürülməli olan azərbaycanlıların ilk siyahılarından birinə düşmüşdülər. SSRİ Nazirlər Sovetinin 14048 sayılı 29 sentyabr 1948-ci il tarixli qərarına əsasən, Ermənistan SSR Nazirlər Soveti Ləmbəli zeytun sovxozu və qonşu Kərkilə kəndində isə subtropik sovxoz yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Bununla əlaqədar olaraq, Ləmbəli və Kərkilə kəndlərinin sakinləri sərəncama əsasən Kür-Araz ovalığına köçürülməli, onların sahibsiz qalan malikanə və torpaqları isə ermənilərə verilməli idi (ARDSPİHA, f. 411, siy. 9, iş. 580, v.152). Bu barədə Ermənistan SSR Nazirlər Soveti "Noyemberyan rayonunun Ləmbəli və Kərkilə kəndlərindəki kolxoz torpaqlarında zeytun sovxozunun təşkil edilməsi ilə əlaqədar kolxoz və kolxozçulara onlara məxsus tikililərin dəyərinin ödənilməsi haqqında" müvafiq qərar qəbul etmişdir. Bu qərarda, Ləmbəli kəndi üzrə ictimai kolxoz tikililərinə görə 225447 manat, kolxozçuların fərdi tikililərinə görə 751625 manat, Kərkilə kəndi üzrə isə müvafiq olaraq 183736 man. və 279871 man. məbləğində kompensasiya nəzərdə tutulmuşdu. Lakin burda Ermənistan hökumətinin (eləcə də Azərbaycan hökumətinin) xoşagəlməz "sürpriz" gözləyirdi. Ləmbəli kəndinin sakinləri axıracan mübarizə aparmaq qərarına gəlib, sərəncama görə deportasiya edilməli olduqları Salyan rayonuna köçməkdən qəti imtina etdilər. Nəticədə, Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyev Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri A.S.Piruzyanın adına ünvanladığı 20 oktyabr 1948-ci il tarixli məktubunda aşağıdakıları qeyd etməyə məcbur olmuşdur: "Ermənistan SSR Noyemberyan rayonu Ləmbəli kəndinin sakinləri adından nəzərdə tutduğumuz 1948-ci ilin köçürülmə

³⁴ Bakı şəhərinin Əzizbəyov və Maştağa rayonlarına (Şüvəlan, Qala, Maştağa, Binə, Zirə, Buzovna, Nardaran kəndləri) köməyə yalnız Yerevanın şəhərkənarı zonasında yerləşən kolxoz və sovxozların üzvləri olmuş azərbaycanlılara icazə verirdi (ARDSPİHA, f. 1 siy. 222, iş. 48, vər, 12-13).

planına müvafiq olaraq Azərbaycan SSR-in Salyan rayonuna köçmək istəmədikləri barədə Azərbaycan K(b)P MK-ya, habelə mərkəzi partiya və sovet orqanlarına şikayətlərin daxil olması ilə əlaqədar, göstərilən kolxozun köçürülməsi məsələsini açıq saxlamağa məcburdu" (Yenə orada, vər. 148).

Digər sənəddə Köçmə idarəsinin rəisi A.Gözəlovun imzası ilə Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin adına göndərilmiş 26 oktyabr 1948-ci il tarixli məktubda bildirilirdi ki, 245 təsərrüfatdan və ya 1192 nəfərdən ibarət olan Ləmbəli kəndinin kolxozçuları köçmək istəməzlər və onlar bu barədə Azərbaycan K(b)P MK-ya və MİK-ə dəfələrlə şikayət etmişlər. Bununla əlaqədar, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Yerevandakı nümayəndəsinə təklif olunurdu ki, şəxsən həmin kolxozda olsun, kolxozçularla söhbət etsin və sonra qəti qərar qəbul etsin (Yenə orada, vər. 149).

Atalar məsələdir, deyirlər, bic quş dimdiyindən tora düşər, mövcud halda da hakimiyyət dairələri öz qurduqları tələyə düşmüşdülər: axı hökumət qərarlarında "kəndüllü", "kəndüllülük əsasında" və s. bu kimi sözlərdən "bol-bol" istifadə edilmişdi və bu "gözəl" yalanları yazanların heç ağlına da gəlməzdi ki, bu "bic" müddəanı kimsə həqiqət kimi qəbul edib bərk-bərk ondan yapışacaq, ona istinad edib öz inadını yeritməyə çalışacaq. Ləmbəlililər hökumətin "dilindən" tutmuşdular və iddia edirdilər ki, madam köçmə kəndüllüdür, biz köçmək istəmirik və qanun bizim tərəfimizdədir. Hədə-qorxulara, şirin vədlərə, gəlişi gözəl sözlərə, həm erməni, həm də Azərbaycan tərəfin nümayəndələrinin söhbətlərinə, nəsihətlərinə baxmayaraq, ləmbəlililər "İki ayaqlarını bir başmağa dirəyib" köçməkdən qəti imtina edirdilər. Məsələ burasındadır ki, Ləmbəlidəki kolxozun köçürülməsi və ləğv edilməsi üçün kolxozçuların ümumi yığıncağının qərarı tələb olunurdu - o dövrün bürokratik proseduru belə idi. Əksər hallarda kolxozçuların ümumi yığıncağının qərarı formal xarakter daşıyır və yekdilliklə qəbul edilirdi. 30-cu illərin Stalin-Bağirov terroru ürəklərə elə vahimə salmışdı ki, heç kəs cıncırını belə çıxarmağa cəsəət etmirdi. Bu dəfə hakimiyyətin gözləmədiyi baş vermədi. Açıq-aşkar itaətsizliklə qarşılaşan hakimiyyət orqanları özlərini itirdilər - axı azərbaycanlı əhalinin deportasiyası üzrə bütün əməliyyat gizlin aparılırdı, bu barədə yazışma məxfi saxlanılırdı, belə ki, hər hansı bir səs - küy, münaqişə, Stalin başda olmaqla Kreml ağalarının qarşısında quyruq bulayan əl tularları üçün olduqca təhlükəli idi, axı bütöv bir kolxozun itaətsizliyi kimi bir faktı yuxarı instansiyalar "yerli hakimiyyətin zəifliyi", "kütlələrlə işləyə bilməməsi" kimi qiymətləndirə bilirdilər. Bundan isə, o dövrdə Azərbaycanı idarə edən kommunist lakeyləri oddan qorxan kimi qorxurdular. Buna görə onlar ləmbəlililərin qanuni və ədalətli tələblərini nəinki dəstəkləmir, əksinə, hər cür vasitə ilə bu işi ört-basdır etməyə çalışırdılar. Ləmbəlililərə gəldikdə isə onların bu itaətsizliyi onlar üçün uzun illər davam edən bir faciəyə çevrildi. Hakimiyyət orqanlarının ləmbəlililərin köçməyə razılığını "qoparmaq" üçün necə hiyləgər və namussuz vasitələrdən istifadə etdiklərini kənd sakini Seyidov Əli Məhəmməd oğlunun Azərbaycan K(b)P MK-ya M.C.Bağirovun adına göndərdiyi məktubdan da görmək olar:

"... Azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsinin kəndüllülük prinsipinə əsaslandığına baxmayaraq, Ermənistandan köçürülmə zorakı yolla aparılır və o cümlədən, bizim kənddə həmin üsul tətbiq edilir. Məsələn, Ləmbəli kəndinin Telman adına kolxozun kolxozçularının ümumi yığıncağında, köçürülmə məsələsinin müzakirəsi zamanı kolxozçulardan heç kəs Azərbaycan SSR-ə köçməyə razılıq vermədi. Bu ilin iyun ayında, kolxozçuların ikinci ümumi yığıncağında Azərbaycan nümayəndəsi də iştirak etməli idi, lakin yığıncaq onun iştirakı olmadan keçdi. Yığıncaq DİN-in təzyiqi altında aparıldı, Rayon İcraiyyə komitəsinin sədri və raykom katibi isə demokratiyanı pozaraq, bizə öz etirazımızı bildirməyə icazə vermədilər.

Bu yığıncağın Moskvaya göndərilmiş protokolu geri qaytarıldı, belə ki, yığıncaqda iştirak etmiş kolxozçuların cəmi 25 faizi, o da ki təzyiq altında öz razılığını vermişdi, qalanları isə köçməyə razı olmamışdılar. Bundan xəbər tutan rayon icraiyyə komitəsinin sədri və raykom katibi rayon kənd sovetinin sədrini və kolxoz sədrini saxta protokol tərtib etməyə məcbur etmişdilər ki, guya bu yığıncaqda iştirak edən kolxozçuların hamısı Azərbaycana köçməyə razılıq vermişdi. Yığıncaqda cəmi 150 adam iştirak etdiyi halda, protokolda 450 nəfərin iştirakı qeyd olunmuşdur.

Hazırda bizim şəhər tipli evlərimiz tamamilə aşağı qiymətdən hesablanır, məsələn, taxta döşəməli, kirəmid damlı daş ev 2000 man. məbləğində qiymətləndirilir.

Yoldaş Bağirov, bizi məsxərəyə qoyurlar. Bizim köçürülmə qayda-qanunundan başımız çıxmır, ancaq bilmək istəyirik ki, köçmə kəndüllüdür, yoxsa məcburi? Onu da bilmirik ki, şəxsi əmlakımız nə təhər olacaq və buna görə biz kolxozçular, Vətən müharibəsi cəbhələrində həlak olanların ailələri və əlillər, yoldaş Bağirov, Sizə müraciət edirik, nəzərə alsınlar ki, biz yüz illərdir öz vətənimizdə yaşayırıq, şəhər tipli yaxşı evlərimiz var və bizim çıxılmaz vəziyyətimizi nəzərə alaraq bu işdə bizə kömək edəsiniz, mövcud ərizənin nəticələri barədə xahiş edirik ki, bizə xəbər versinlər, çünki bizim Moskvaya göndərdiyimiz ərizələrin cavabını bizə vermirlər (ARDA, f. 411, siy. 9, iş. 580, vər. 151).

Son ümid harayı kimi yazılmış bu məktub sadələvh məzmunu və üslubuna baxmayaraq, həmin dövrün durumunu-ermənilərin azğın provokasiyaları və öz həmyerlilərinə kömək əli uzatmaq istəməyən Azərbaycan məmurlarının məlun qorxaqlığını çox dəqiq əks etdirir.

Azərbaycanlı kəndliləri heç kəsin müdafiə etmək istəmədiyini görərməni rəhbərliyi bundan dərhal istifadə edərək, azərbaycanlıların köçürülməsini sürətləndirmək üçün açıq şəkildə zorakı üsullara və saxtakarlığa əl atmağa başladılar. 1949-cu ildə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin keçmiş sədri S.Karapetyan azərbaycanlıların yaşadığı Ləmbəli kəndindəki kolxozun ləğv edilməsi barədə qeyri-qanuni göstəriş verdi. Erməni millətçiləri birbaşa saxtakarlıqdan da çəkinmədilər: kolxozçuların ümumi yığıncağının saxta protokolu tərtib edildi. Protokolda göstərilirdi ki, guya yığıncaqda iştirak edənlərin hamısı Azərbaycana kəndüllü olaraq köçürülməyi xahiş edirlərmiş. Bu saxta sənədlərin əsasında daşnak əlaltısı S.Karapetyanın göstərişi ilə 225 azərbaycanlı ailəsi zor gücünə öz doğma torpağından qovularaq, 1949-cu ilin şaxtalı, qarlı-boranlı dekabr ayında Gürcüstana, əsasən azərbaycanlıların yaşadığı kəndə deportasiya edildi.

Lakin təzə yaşayış yerində də ləmbəlililəri dinc buraxmadılar. Gürcüstan rəhbərliyi onları hər cür təqib edir, onlara təzyiq göstərirdi və nəhayət yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamı ilə ləmbəlililər yenidən Ermənistana qaytarıldılar! Lakin ermənilər onlara əvvəlki yaşayış yerlərinə buraxmadılar. Elə həmin S.Karapetyanın sərəncamı ilə ləmbəlililər üçün Basarkeçər

rayonunda yaşayış yeri müəyyən edildi. Bu vaxt artıq Ləmbəli kəndinə köçən ermənilər deportasiya edilmiş ləmbəlililərin evlərini öz aralarında bölüşdürmüş, bununla kifayətlənməyərək, insan adına yaraşmayan vəhşiliyə əl atmış azərbaycanlıların qəbiristanlığını qarət edərək baş və sinə daşlarından təzə evlərin tikintisində istifadə etmişdilər.

Ləmbəlililər isə nəhayət ki, yeni yerdə - Ermənistan - Gürcüstan sərhədinin keçdiyi ərazidə məskən salmışdılar. Onlar dəhşətli səfalət içində qazmalarda yaşayırdı, lakin öz qismətləri ilə barışmaq istəmirdilər. Stalinin ölümündən sonra onlar yenə Moskvaya üz tutub, SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri, rəhbərlik iyerarxiyasında ən yüksək pilləni tutan G.M.Malenkovun adına saysız-hesabsız şikayət məktubları, ərizə və teleqramlar göndərməyə başladılar. Ləmbəlililər öz əvvəlki yaşayış yerinə qaytarılmaqlarını tələb edir, erməni rəhbərliyi ilə cəsarətlə mübarizə aparır və bir an belə ruhdan düşmür, ümidlərini itirmirdilər. Nəhayət onlar öz istəklərinə çatdılar, mərkəzdən məsələnin xahişçilərin xeyrinə həll edilməsi barədə göstəriş gəldi. Ermənistan K(b)P MK-nın məcburi qəbul etdiyi qərarın əsasında ləmbəlililərə doğma yerlərə qayıtmaq icazəsi verildi. Bu qələbə ləmbəlililərə asan başa gəlmədi. Kəndin bir çox sakinləri bu sərkərdən, məhrumiyyətlərlə dolu həyata dözə bilmədilər, ləmbəlililərin məcburi köç etdikləri yerlərdə neçə-neçə baxımsız məzarı qaldı, bu didərgin zavallılar bir ovuc vətən torpağı həsrətiylə dünyaya göz yumdular, sağ qalıb dədə-baba ocağına qayıdanlar isə öz evlərini, mülklərini, əcdadlarının məzarlarını dağıdılmış, talan edilmiş gördülər (ARDA, f. 411, siy. 36, iş 337, vər. 84-94).

Əlbəttə ki, Ləmbəli kəndi sakinlərinin əhvalatı nadir istisnadır. Ümumiyyətlə isə, deportasiya bir qayda olaraq, "sərgüzəştisiz" keçirdi, özü də erməni millətçiləri bilavasitə sərəncam kağızlarında göstərilmiş sakinlərdən əlavə, hədə-qorxu, müxtəlif təzyiqlər vasitələrinin köməyi ilə mümkün qədər daha çox azərbaycanlının Ermənistandan köçürməyə can atırdılar. Bu məcburi köçkünlərin yalnız cüzi bir hissəsi 1953-cü ildən (Stalinin ölümündən) sonra Ermənistana qayıda bildi. Ümumiyyətlə isə, rəsmi məlumatlara görə, 1948-ci ildə cəm halında 10584 azərbaycanlı Ermənistandan deportasiya edilərək, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında yerləşdirilmişdi (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 734, vər. 71). Lakin bu rəqəm xeyli şərti xarakter daşıyır. Yuxarıda dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistandan köçən azərbaycanlıların sayı bu ərazini özbaşına tərk edənlərin özü də tək-cə kolxozçuların deyil, həm də şəhər əhalisi nümayəndələrinin hesabına rəsmi məlumatlarda göstəriləndən qat-qat çox idi. Lakin indi "planlı" köçürülənlərin və bu ərazini könüllü tərk edənlərin həqiqi sayını müəyyən etmək artıq qeyri-mümkündür.

Deportasiya edilmiş əhalinin və məcburi köçkünlərin Azərbaycanda yerləşdirilməsinə gəldikdə isə bu proses də heç də qərarlarda, sərəncamlarda və təlimatlarda nəzərdə tutulduğu kimi keçmirdi. Təbii ki, köçkünlər təbiət-iqlim və məişət şəraitini nəzərə almaqla, qohumları və həmyerlilərinin yaşadıkları yerlərdə məskunlaşmağa çalışırdılar. Onların bu istəyi o qədər böyük idi ki, bəzi hallarda hakimiyyət orqanları köçkünlərin deportasiya planına əsasən deyil, bu və ya digər səbəblərə görə onlar üçün daha əlverişli olan rayonlarda məskunlaşmaq haqqındakı vəsatətlərini təmin etməli olurdular.

Belə ki, məsələn, Ləmbəli kəndinin sakinləri ilə eyni zamanda Noyemberyan rayonu Aşağı Körpülü kəndinin kolxozçuları da deportasiya edilməli idilər. 70 təsərrüfatdan (370 nəfər) ibarət bu kolxoz da 1948-ci ilin deportasiya planına daxil edilmişdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçmə idarəsi rəisinin imzası ilə verilmiş arayışda göstəriləndiyi kimi, Aşağı Körpülü kəndi kolxozçuları onların Azərbaycan SSR-in Qazax rayonuna köçürülmələrini xahiş edərək, bunu onların bu rayonla qohumluq münasibətlərində olduqları ilə izah edirlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçmə idarəsinin rəisi Allahverdiyevin imzası ilə 24 dekabr 1948-ci il tarixli arayışda birbaşa deyilir: "köçkünlərə qayğıkeş münasibət və onların qəbulunda mehribanlıq duyulmur" (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, vər. 41).

Bundan əlavə, Aşağı Körpülünün heç də bütün sakinləri xahiş etdikləri kimi Qazax rayonuna köçürülmədilər. 16 təsərrüfat Gürcüstan SSR-in Borçalı rayonuna, 6-sı Ermənistan SSR-in Noyemberyan rayonunun Yuxarı Körpülü kəndinə, 2 təsərrüfat isə yaxınlıqda yerləşən Alaverdi filiz mədəsinə köçürüldü (Yenə orada, vər.42).

Zəngibasar rayonu Hacı İlyas kəndi kolxozçularının başına da təxminən belə bir hadisə gəldi. 220 təsərrüfatdan (700 nəfər) ibarət olan bu kolxoz da 1948-ci ilin deportasiya planına daxil edilmişdir. Köçmə idarəsinin yuxarıda qeyd edilmiş məktubunda göstərilir ki, kolxozçular onların Bərdə rayonuna köçürülməsini xahiş edirlər və "Bərdə rayonunun işçi qüvvəsinə ehtiyacı və bu il köçkünləri qəbul etmək imkanı olduğunu nəzərə alaraq, Ermənistan hökumətinin bu kolxozun 1948-ci ildə köçürülməsi barədəki xahişi ilə razılaşmağı zəruri hesab edirik" (Yenə orada, vər. 150).

Hər iki halda "Ermənistan hökumətinin xahişi" həlledici rol oynamışdır. Daşnaklar bu təsərrüfatları ələ keçirməyə çox tələsirdilər və Azərbaycan hökumətinə bircə o qalırdı ki, kolxozçuların köçmək istədikləri rayonlarla əlaqədar vəsatətlərini təmin etsin, üstəlik də həmin rayonların hakimiyyət orqanları da köçkünləri "həvəslə" qəbul edəcəklərinə boyun olurdular. Həmin illərdə bu cür hallara tez-tez təsadüf edilirdi və bunlar bir daha inandırıcı surətdə sübut edir ki, gerçək həyatda hər şey kağız üzərində - plan və qrafiklərdəki kimi birmənalı deyil, daha mürəkkəb şəkildə baş verirdi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il qərarları azərbaycanlı əhalinin böyük kütlələrini hərəkətə gətirdi, onların həyati mənafeyinə toxundu və hakimiyyət orqanları deportasiya ilə nəzərdə tutulmuş çərçivələrdən kənara çıxmış bu prosesləri artıq nəzarət altında saxlaya bilmirdilər.

Lakin respublikada kommunist "canişinlərinə" Mərkəz qarşısında göstərmək vacib idi ki, guya onlar vəziyyətə "nəzarət" edirlər. Lakin ümidverici faktlar az olduğundan, onlar real işi imitasiya ilə əvəz edirdilər: Azərbaycanın ali partiya orqanları qızğın, qaynar fəaliyyəti təsvir edirdilər ki, bu da böyük miqyaslarda cizməqaraçılığa, mənasız yazışmalara gətirib çıxarırdı. Təbii ki, yuxarıda duranlardan aşağı instansiyalar - şəhər və rayon partiya orqanları nümunə götürürdülər. Onların hamısı sovet orqanları, DİN və s. ilə birgə köçürülmə məsələlərini döna-döna müzakirə edir və nəticədə yazışmalar: protokollar, arayışlar, məktublar, qərarlar, sərəncamlar, təlimatlar və sair və ilaxır qar uçuqunu kimi getdikcə artıb çoxalır və öz ağırlığı altında real işləri də "basdırmaq" təhlükəsi doğururdular.

Aydın məsələdir ki, bu işdə hamı üçün nümunə Azərbaycan KP MK idi.

Bütün bu sənədlərdə onların tərtibçiləri "nailiyətlər" haqqında raportlar verməyə çalışsalar da, "sətirlər arasında" onların təşviş və narahatlıqları aydınca hiss olunur: axı ali hakimiyyətin bu cür canfəşanlıqla başladığı deportasiyanın bir çox bəndləri həyata keçirilməmiş, havadan asılı vəziyyətdə qalmışdı.

Faktları olduğu kimi deyil, "bəzək-düzəkli" şəkildə təqdim etmək, partiyanın sərəncamlarının "canla-başla" yerinə yetirilməsi barədə nikbin, "şaşraq səslə" raport vermək meyli o dövrün bir çox sənədlərində aydın şəkildə duyulmaqdadır, özü də tədbirlərin aparıldığı instansiyalar yüksəldikcə, sənədlərin ahəngi də bir o qədər zilə qalxaraq, şən və nikbin "bülbül zənguləsini" xatırlatmağa başlayır. Belə bir "bülbül zənguləsini" nümunə olaraq, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçmə idarəsinin sədri H.Allahverdiyevin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan Nazirlər Soveti yanındakı köçürülmə məsələləri üzrə nümayəndəsi M.Cəfərovun imzaları ilə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevin adına ünvanladığı 11 may 1948-ci il tarixli məktubunu göstərmək olar.

Ünvançıların yüksək rütbəsi müəlliflərdən müvafiq ruh yüksəkliyi, necə deyirlər, "yüksək üslub" tələb edirdi və məktubun müəllifləri "gəlişi" gözəl sözlərə xəsislik etmədən, köçürülənlərin necə böyük, qeyri-adi ruh yüksəkliyi duyduqlarını, köçməyə necə böyük həvəslə can atdıqlarını utanıb-çəkinmədən təsvir edirdilər. Lakin cıdanı çuvalda gizlətmək olmaz, ələlxüsus çuval çürük olanda. Bu məktubun da sonrakı məzmunundan aydın olar ki, bütün bu söz bəzəyi gözə küllüfürməkdən başqa bir şey deyil, köçürülmə prosesi də heç də kağızda nəzərdə tutulduğu kimi hamar keçmir, boğaza yığılmış azərbaycanlı əməkçiləri bütün hədə-qorxulara baxmayaraq etiraz etməyi də bacarırlar; bu da aşkar hiss olunurdu ki, erməni millətçilərinin azgınlığı son həddə çatıb, həll olunmamış problemlər isə gündən-günə artmaqdadır.

Məsələn, evlər məsələsi hələ də həll olunmamış qalmışdı. Köçürülməli oları əhali təkidlə öz evlərini "xirid" eləməyə can atır, ermənilər isə buna hər cür yolla mane olmağa çalışaraq, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il qərarının 2-ci bəndinə isnad edirdilər. Belə ki, həmin bənddə deportasiya olunan azərbaycanlıların evlərinin repatriant ermənilərin sərəncamına keçməli olduğu birbaşa göstərilmişdi.

Ermənilər tərəfi ilə bu məsələ barədə danışıqlar aparıldıqdan sonra belə bir qərara gəldi: "Əgər köçkün çıxma gününə qədər şəxsən ona məxsus olan evi və tikilini sata bilməzsə, bunları realizə edənə qədər bunlar onun sərəncamında saxlanılır, özü də bu tikililərin qorunmasına görə məsuliyyəti müvafiq kənd sovetlərinin rəsmi sənədlə bu tikililərin bütövlüyünə və qorunmasına, bura başqalarının köçürülməməsinə təmin verən sədrləri daşıyırlar" (Yenə orada, vər. 52).

Zahirən və elə ilk baxışda elə görünə bilər ki, bu bəndin məzmunu deportasiya edilən azərbaycanlıların mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına xidmət edir, lakin əsl həqiqətdə bu məktub, müəlliflərin ermənilər qarşısında təslimçilərini örtbasdır etməyə çalışdıqları bir fənd, üzr istəyirəm, abır yerini əncir yarpağı ilə örtməyə çalışmaq kimi bir şey idi. O dövrdəki Azərbaycan rəhbərlərinin bu miskin cəhdləri həm də ona görə gülməyə idi ki, artıq iş-ışdən keçmişdi, ermənilərin hakimiyyət orqanları artıq öz taktikalarını real şəkildə həyata keçirirdilər: azərbaycanlıların öz evlərini satmasına icazə verilmirdi, üstəlik də ərazisindən azərbaycanlıların köçürüldükləri rayonların rəhbərləri ermənilərə qonşu azərbaycanlıların evlərini almağı qəti qadağan etmişdilər. Sual olunur: hələ köçməmişdən öz evlərini heç cür sata bilməyən azərbaycanlılar buradan əlləri üzüləndən və onların əmlakı erməni caynağına keçəndən sonra bu mülkləri necə sata bilərdilər? Deməli, Azərbaycan rəhbərliyinin bu məktubu masqaradan, türk canına susamış daşnaklara qoşulub, dörd bir tərəfdən aldadılan, təqib edilən, qovulan, alçaldılan azərbaycanlı əməkçilərinin acı taleyinə gülməkdən başqa şey deyildi! Lopabığ, çopur diktatorun yaxud onun Azərbaycandakı çeşməli canişininin qəzəbinə gəlməmək üçün bu miskin məmurlar ən son rəzalətə öz xalqının mənafeyini, taleyini, müqəddəratını ən qorxunc və barışmaz düşməne: daşnaklara satmağa hazır idilər. Və elə satırdılar da!

Məktubda bir məsələyə də toxunulurdu: Kür-Araz ovalığına deyil, Azərbaycanın başqa rayonlarına köçürülən azərbaycanlılara da müavinət (maddi yardım) verilməlidirmi? Məktub müəllifləri SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 sayılı 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarının 3-cü bəndinə isnad etməklə bu fikirdə idilər ki, hər halda maddi yardım verilməlidir. Belə ki, həmin bənddə deyilirdi: "Gedərkən köçkünlərə, ailə başçısına 1.000 manat və hər bir ailə üzvünə 300 manat məbləğində qaytarılmayan pul müavinəti verilsin" (ARDA, f. 1, siy. 222, iş 48, vər. 15). Bu bəndi sitat gətirən məktub müəllifləri belə hesab edirdilər ki, orada köçmə rayonu göstərilmədiyindən maddi yardım istisna olmadan bütün köçkünlərə verilməlidir. Lakin məsələlərin həlli göründüyü qədər də asan deyil, məskunlaşma yerlərində rayon rəhbərləri sözügedən qərarın başlığında yalnız Kür-Araz ovalığına köçürülən əhalidən söhbət getdiyini bəhanə edərək, çox vaxt müavinət verməkdən boyun qaçırdılar (Yenə orada, vər. 14). Faktiki olaraq, maddi yardım yalnız "əsl" köçkünlərə-qrafik üzrə vaqonlara gətirilib Muğan, Mül, Salyan çöllərində "yerləşdirilən" azərbaycanlıya verilmiş, başqa rayonlara köçənlər isə müavinət almaq hüquqlarını illər boyu sübut etməyə çalışsalar da, heç nə əldə edə bilməmişdilər.

Sözügedən arayışda daha bir böyük məsələyə toxunulmuşdu. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarları yüzrlə, bəlkə də minlərlə azərbaycanlının, özü də bir sıra hallarda, deportasiyaya heç bir dəxli olmayanların (şəhər əhalisi, fəhlələr, ziyalılar) kütləvi surətdə işdən qanunsuz azad edilməsi, daha doğrusu, qovulması ilə nəticələnmişdir. Arayışda bu barədə ehtiyatla, az qala qorxa-qorxa danışılır: Nümayəndəliyə³⁵ şəhər və kənd ziyalıları sırasından, habelə müxtəlif dərəcə (oxu: peşə - B.N.) sahibləri olan və SSRİ Nazirlər Sovetinin kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi haqqında qərarı çıxdıqdan sonra işsiz qalmış böyük sayda azərbaycanlı müraciət edir ki, onların da böyük əksəriyyəti partiya üzvü və ya partiya üzvlüyünə namizədlərdir. Onların müəyyən məşğuliyyət olmadan qalması əsasən Ermənistan SSR müəssisələri və təsisatlarının ayrı-ayrı rəhbərlərinin əsas və daimi şəhər sakinləri sırasından daim fəhlə və qulluqçu kadrların olması istəyi ilə əlaqədardır" (Yenə orada, vər. 55). Bəs kimidir bu "əsas və daimi şəhər sakinləri"? Əlbəttə ki, ermənilər! Lakin arayış müəllifləri bunu birbaşa göstərməkdən çəkinərək, "qarğa dilində", eyhamla danışmağı üstün tuturlar.

³⁵ Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında Azərbaycan SSR-in nümayəndəliyi nəzərdə tutulur.

Arayış müəllifləri lap sonda bu şəxslərin işlə təmin edilməsi məsələsini ortaya artır, lakin aydın məsələdir ki, bu təklif də yalnız kağız üzərində qalır. Kreml rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənən ermənilər o zaman artıq azərbaycanlıların hamısının Ermənistandan köçürülməsi kursunu götürmüşdülər və 1957-ci ilə qədər, yəni müvəqqəti Xruşşov demokratiyası bu rüsvayçı aksiyaya son qoyana qədər bu kursdan dönmədilər.

Elə həmin məktubda şəhərkənarı Yerevan kolxozları üzvlərinin 100-dən çox ailəsinin düşdüyü faciəli vəziyyət barədə də danışılır. Onlar öz evlərini, həyatı sahələrini satmış, lakin köçürülmə planına daxil edilməmişdilər, buna görə arayış müəllifləri belə hesab edirdilər ki, 1948-ci ilin köçürülmə planına bu təsərrüfatlar da daxil edilməlidir.³⁶

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Ermənistandan köçürülən azərbaycanlıların vəziyyəti faciəyə yaxın idi və bu acınacaqlı durumu heç bir gurultulu, gəlişi gözəl sözlərlə ört-basdır etmək mümkün deyildi.

Həmin dövrün deportasiya məsələsinə aid daha bir sənədi nəzərdən keçirək. Bunlardan biri - Azərbaycan Nazirlər Soveti KP MK-nın "Ermənistan SSR-dən olan azərbaycanlı köçkünlərin Azərbaycan SSR-in Qasım İsmayılov rayonunda yerləşdirilməsi haqqında" 23 noyabr 1948-ci il, 698 sayılı qərarı idi (ARDA, f. 411, siy. 206, iş 130, vər. 23-35).

Bu cür arayışlarda adətən olduğu kimi əvvəlcə pozitiv məqamlar, yəni görülən işlər sadalanır. Qərardan məlum olur ki, 1948-ci ilin sentyabrında Qasım İsmayılov rayonunun on kolxozu tərəfindən, 206 təsərrüfat və 810 nəfərdən ibarət olan azərbaycanlı köçkün qəbul edilmiş, 193 təsərrüfat (yəni ailə) üçün yaşayış sahəsi və 164 təsərrüfat üçün həyatı sahə ayrılmışdır. Bəzi qulluqçular və kənd ziyalıları işlə təmin edilmişdilər (21 nəfər müəllim və 8 nəfər partiya-sovet işçisi). Lakin bununla da uğurlar bitmiş olur və uzun bir qüsurlar siyahısı gəlirdi.

Köçkün kolxozçuların əsas kütləsi bilavasitə kolxoz işinə cəlb edilməmişdi (Əhmədabad kəndindəki K.Marks adına kolxoz və başqa) (Yenə orada, səh. 23). 13 köçkün kolxozçu ailəsi yaşayış sahəsi ilə, 42-si isə həyatı sahə ilə təmin edilməmişdir.

Lakin qərardan görüldüyü kimi, dövlət tərəfindən köçkünlərin yaşayış evlərinin tikintisi üçün buraxılmış vəsait və tikinti materiallarından istifadə məsələsi xüsusilə bərabər vəziyyətdə idi. Yaşayış evlərinin tikintisi üçün buraxılmış 1570 min manatdan yalnız 218 mini mənimsənilmişdir. 11 vaqon meşə materialının yalnız 8-i istifadə edilmiş, 80 yeşik şüşə və 2 ton taxtapuş dəmiri isə ümumiyyətlə, mənimsənilməmişdir (yəni bunlardan heç nə tikilməmişdi). Yaşayış üçün ən adi insan şəraitinin olmaması üzündən köçkünlər sırasından olan 65 adam özbaşına respublikanın digər rayonlarına köçməli olmuşdu. Qərarla, həmçinin qeyd edilirdi ki, rayon rəhbərləri köçkünlərin şikayət və sorğularına cavab vermirdi. Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi köçkün Kolxozçuların işlə və həyatı torpaq sahələri ilə təmin edilməsi məsələsi ilə zəif məşğul olur, köçkün kolxozçuların əmlakın Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə vaxtında və bütövlükdə daşınmasına nəzarət etmir (§ 5). Axırını "sürüşkən" cümlədən bilmək olur ki, köçkünlərin əmlakı bir çox hallarda öz sahiblərinə gəlib çatmırmış: bu əmlakın ya hamısını göndərmir və ya ümumiyyətlə, göndərməyi "unudur", ya da daşınma zamanı yerlərdə oğurlayırdılar, köçkünlər üçün ayrılmış maddi və pul vəsaitlərinin "başına" da həmin iş gəlirdi ki, bu, qərarda da qeyd edilmişdir: "Azərıtıfaq, Kənd Təsərrüfatı Bankının Azərbaycan kontoru və SSRİ Dövlət Bankının Azərbaycan kontoru köçkün kolxozçular üçün ayrılmış maddi və pul vəsaitlərinin vaxtında mənimsənilməsi məsələsinə kifayət qədər diqqət yetirmirlər" (Yenə orada).

Əlbəttə ki, məsələn, taxtapuş dəmiri kimi defisit materiallar heç də haradasa istifadəsiz atılıb qalmırdı. Sadəcə olaraq, yerlərdə hakimiyyət orqanları bunları köçkünlərin ehtiyacları üçün deyil, öz bildikləri və istədikləri kimi istifadə edirdilər. Əslinə qalsa, heç onları qınamağa da adamın dili gəlmir, müharibədən sonrakı ümumi dağıntı və tikinti materialları qıtlığı şəraitində bu, təbii bir hal idi və ən qorxunc qərarlar, kağız üzərindəki ən sərt qadağalar belə mövcud vəziyyəti dəyişdirməkdə bütövlükdə aciz idi.

Göstərilən qərarın qətnamə hissəsində "vəzifə olaraq tapşırılsın", "təmin edilsin", "təcili aradan qaldırılsın", "təşkil edilsin" kimi əmrlərin bəzilərini işlədilməsinə baxmayaraq, hər şey öz kortəbii axarı ilə getməkdə idi və deyəsən bu hədələyici əmrlərin müəllifləri də nəyinsə dəyişəcəyinə bir o qədər ümid etmir və daha çox "məndən demək" prinsipi ilə hərəkət edirdilər.

Bununla belə, bürokratik sosializm qanunlarına uyğun olaraq, yüksək səviyyədə qəbul edilmiş belə bir qərar müvafiq reaksiya tələb edirdi. Və budur, 1949-cu ilin fevralında Qasım İsmayılov rayonu İcraiyyə Komitəsinin sədri Vəliyev Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin adına ünvanladığı məktubda (15.11.1949-cu il tarixli 2147 sayılı) Azərbaycan K(b)P MK Bürosunun "Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR Qasım İsmayılov rayonuna köçürülmüş köçkün azərbaycanlıların yerləşdirilməsi haqqında" 23 noyabr 1948-ci il tarixli qərarının "yerinə yetirilməsi" barədə raport verir" (Yenə orada, f. 411, siy. 9, iş 73, vər. 50-51).

Hətta bu təntənəli, necə deyərlər, "qələbə sevinci ilə dolu" arayışda da hakimiyyətin hazırlayıb həyata keçirdiyi köçürmə planında "dəlmə-deşiklər" özünü büruzə verir. Məsələn, arayışda bildirilir ki, gələn 206 təsərrüfatdan 43-ü öz qohumlarına və həmyerlilərinin yaxınlığında yaşamaq bəhanəsiylə özbaşına Kirovabad, Şamaxor, Nizami, Yevlax, Quba, Səfərəliyev rayonlarına köçmüşlər. Köçkünlərin hamısını işə düzəltmək mümkün olmamış, bəzilərinə həyatı sahə ayrılmamışdır; pəyələrin tikintisi, mal-qaranın və təsərrüfat ləvazimatının alınması üçün limit verilməmişdir və kənd təsərrüfatına bütün müraciətlər səmərəsiz qalmaqdadır.

Lakin arayışda qeyd edildiyi kimi, təbliğat-təşviqat işində böyük "uğurlar" əldə edilmişdir. Ermənistan SSR-dən gəlmiş köçkün azərbaycanlılar haqqında məsələnin müzakirəsi üçün rayon partiya komitəsi katibinin, şöbə müdirlərinin, rayon icraiyyə komitələri sədrinin, habelə rayonun digər məsul işçilərinin 13 dəfə (!) çıxış və söhbətləri təşkil edilmişdir (Yenə orada, vər. 51).

Və bu nümunə əsasında, Azərbaycan K(b)P MK Bürosunun bircə qərarının necə bir zəncirvari reaksiya doğurduğunu, saysız-hesabsız, hay-küylü, lakin səmərəsi az qala sıfıra bərabər olan müzakirə və məruzələrə, yığınaq və iclaslara, arayış və raportlara səbəb olduğunu əyani görmək olar. Bütün bu həşirin içində köçkünlərin həqiqi qayğı və problemləri ilim-ilim

³⁶ Sonralar bu azərbaycanlılara nəhayət ki, Abşeronda – Əzizbəyov və Maştağa rayonlarında məskunlaşmaq icazəsi verilmişdi.

itirilmiş oldu, raportların gurultusu zavallı köçkünlərin şikayət və etiraz səslərini batırdı. Sovet məmurlarının "canfə-şanlıq", "gur iş" imitasiyası arxasında "alçaldılmış və təhqir olunmuşlar"ın durğun və acınacaqlı həyatı dururdu. Onlara gözəl, parıltılı sözlər deyil, real, maddi nemətlər: həyətəni sahələr, başları üstündə dam, tikinti materialları, dövlətin ayırdığı və banklarda ilişib qalan və heç cür öz sahiblərinə gəlib çatmayan vəsaitlər gərəkdir.

Lakin ədalət xatirinə deyək ki, bir çox yuxarı təşkilatların vəziyyəti də heç bir nikbinlik doğurmurdu.

Sözlərimizə qüvvət olaraq, "Kür-Araz su tikintisi" idarəsinin rəis əvəzi J. Qluşanovskinin Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini M. Əliyevin adına ünvanladığı 16 fevral 1948-ci il tarixli məktubuna diqqət yetirək. Məktubda deyilirdi: "Maliyyə mənbəyi haqqında məsələnin həll edilməməsi, 1949-cu il üçün titulum alınmaması və köçmə üzrə tədbirlərin həcmünün naməlumluğu səbəbindən "Azərbaycan köçmə trest" fəlakətli vəziyyətə düşmüşdür.

Ötən ilin dekabr ayından bəri kənd təsərrüfatı bankı işin yerinə yetirilməsi üzrə aktların heç birini ödəməyə qəbul etməmişdir və buna görə trest:

1) Əmək haqlarını; 2) Haqq-hesabları ödəmək iqtidarında deyildir.

Yaranmış vəziyyət "Azərbaycan köçmə idarəsinin" özünün mövcudluğunu belə təhlükə altında qoymuş olur" (f. 411, op. 9, iş 73, vər. 205).

Əgər vəsaitin çatışmazlığı bütöv bir trestin mövcudluğunu təhlükə altına qoyaraq, onu "fəlakətli vəziyyətə" salmışdırsa, o zaman ehtiyaclarının məhz bu trest tərəfindən ödənilməsi nəzərdə tutulmuş köçkünlərin vəziyyətini hansı sözlərlə ifadə etmək olar?!

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçmə idarəsinin rəisi Allahverdiyevin imzası ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Abdullayevin adına ünvanlanmış arayışdan da təxminən belə bir acınacaqlı mənzərə təsvirini yaranır. SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarına uyğun olaraq, Ermənistandan köçürülmüş kolxozçuların yerləşdirilməsi və yaşayışının qaydaya salınması hissəsində Səfəraliyev və Ağcabədi rayonları üzrə 1948-ci ilin yekunlarından danışılan bu arayışda qeyd edilir ki, 1948-ci ilin yay mövsümü ərzində Ağcabədi rayonunun 12 kolxozuna Ermənistan SSR-dən 328 təsərrüfat (1122 nəfər) və Səfəraliyev rayonunun 5 kolxozuna 149 təsərrüfat (728 nəfər), kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalisi köçürülmüşdür.

Daha sonra arayışda deyilir: "Lakin sovet və kənd təsərrüfatı təşkilatları tərəfindən köçkünlərin ehtiyac və tələbatlarına gündəlik qayğı və diqqət olmadığından" onların sırasından-Ağcabədi rayonundan 20, Səfəraliyev rayonundan isə 44 köçkün təsərrüfatı respublikanın başqa rayonlarına köçmüşdür. Bundan əlavə, Ağcabədi rayonundan 5 təsərrüfat təzədən Ermənistan SSR-ə və bir təsərrüfat Gürcüstan SSR-ə köçmüşdür (Yenə orada, vər. 23).

Lakin təyinat yerində qalanların da əksəriyyəti işlə təmin edilməyiblər, əmək kitabçaları yoxdur. Ağcabədi rayonundan 306 köçkün təsərrüfatının heç birinə həyətəni sahə ayrılmamışdır (Ağcabədi rayonunda 33 təsərrüfat). Qeyd edilir ki, dövlət pul vəsaitindən (kənd təsərrüfatı kreditləri) və köçkünlər üçün yaşayış evləri və həyət içindəki başqa tikililərin inşası üçün tikinti materiallarından istifadə olunması məsələsi yarıtmaz vəziyyətdədir" (elə orada, vər. 24). Belə ki, Ağcabədi rayonu üçün buraxılmış 20.100 manatın 10.000 manatı kənd təsərrüfatı bankı tərəfindən geri götürülmüş, yerdə qalan pullar mənimlənməmişdir. Yuxarıda göstərilmiş tikinti materialından (29 vaqon meşə məmulatı, 12 ton sement, 68 yeşik pəncərə şüşəsi, 617 qəfəs şifer) heç nə istifadə edilməmişdir.

Həmin vəziyyəti Səfəraliyev rayonunda da izləmək olar: 720.000 manatlıq limitdən kolxozların hesabına yalnız 81465 manat pul köçürülmüş və bunun da bir qəpiyi belə xərclənməmişdir. Tikinti materialları (68 Kub. m taxta-şalban, 10,5 t. sement, 2 t. taxtapuş dəmiri, 300 Kv.m. pəncərə şüşə) isə ümumiyyətlə, mənimlənməmişdir. Bu iki rayonun heç birində kolxozçular üçün yaşayış evlərinin tikintisinə heç başlanmamışdır (Yenə orada, vər. 24-25).

Arayışda köçkün ailələrin uşaqları ilə birgə küçəyə atıldıqları hallar da qeyd edilmişdir.

Ağcabədi rayonunda köçkünlərin 302 təsərrüfatı 12 kolxozda, onların ictimailəşdirilmiş əmlakı isə yalnız üç kolxozda (Qızıl əsgər, Qızıl Özbəkistan və Molotov adına kolxozlar) yerləşdirilmişdir ki, bu da köçkünlərin haqlı narazılığına səbəb olmuşdur.

Məktəbyaşlı uşaqların heç də hamısı təhsil sistemi ilə əhatə olunmamışdı.

"Xüsusilə Ağcabədi rayonunda köçkünlərin təchiz edilməsi məsələsi son dərəcə yarıtmaz vəziyyətdədir. Çoxişlənən, ən zəruri mallar (çay, qənd, təsərrüfat sabunu, duz, kerosin, lampa və lampa şüşəsi) yalnız rayon mərkəzində satılır və Molotov adına, "Qızıl əsgər" və "Sosializm" kolxozlarındakı kənd dükanlarına göndərilir" (Yenə orada, vər. 26).

"Köçkünlər arasında ölümlə nəticələnən xəstəlik hallarına təsadüf edilir; sanitariya qaydalarına əməl olunmur və profilaktiki tədbirlər aparılmır" (Yenə orada, vər. 27).

Köçürülmə dövrünə aid digər sənədlərin "sətirləri arasından" da bu cür acınacaqlı, fəlakətli mənzərələr görünməkdədir.

1948-ci ilin müdhiş mənzərələrini açıb göstərən daha bir sənədə -Ermənistandan köçürülmüş azərbaycanlıların DQMV-nin Martuni rayonunda yerbəyer edilməsi haqqındakı arayışı nəzərdən keçirək.

Bunu xüsusi qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan hökuməti Ermənistan SSR-dən deportasiya edilmiş azərbaycanlı kolxozçuların Dağlıq Qarabağda yerləşdirilməsindən hər cür yolla yan keçməyə çalışırdı ki, bunun da öz obyektiv və subyektiv səbəbləri vardı. Bir tərəfdən bu, onunla izah edilə bilərdi ki, Ermənistanın daşnak-kommunist rəhbərliyi hər dəfə öz etirazını bildirir və Moskvaya göndərdiyi müxtəlif "namələrdə" iddia edirdi ki, Azərbaycan hökumətinin belə hərəkətləri guya DQMV-nin erməni və azərbaycanlı əhalisi arasında formalaşmış etnik nisbəti pozur. Bu zaman təbii ki, Kreml ağaları, başda Mikoyan olmaqla yada salmaq istəmirdilər ki, ermənilərin xeyrinə olan etnik nisbət süni şəkildə əldə edilmişdir: birincisi, XVIII əsrdən başlayaraq, əvvəllər çar hökuməti, sonralar isə Kommunist-daşnak diktaturası qaçqın və köçkün erməniləri Qarabağda yerləşdirmək hesabına yerli türk əhalisini sıxışdırmaq, onların məskunlaşma arealını daraltmaq siyasəti yeritmişlər; İkincisi, 1924-cü ildə DQMV-nin sərhədlərini və ərazi quruluşunu müəyyən edən komissiya (bu komissiyanın,

demək olar ki, bütün üzvləri erməni idi) Qarabağ torpağını istədiyi kimi kəsb doğrayaraq, onu süni şəkildə "dağlıq" və "aran" hissələrinə bölmüşdü ki, konkret ərazidə erməni toplumunun üstünlüyünü təmin etsin.³⁷

Digər tərəfdən, deportasiya olunmuş azərbaycanlıların DQMV-də yerləşdirilməsi cəhdləri DQMV-də erməni məmurlarının da, əhalisini aşkar müqaviməti ilə qarşılaşırdı. Nəticədə münaqişələr yaranır, ermənilər Mərkəzə etiraz məktub və teleqramları göndərir, Azərbaycan hökumətini millətçilikdə ittiham edirdilər.

Buna görə, Azərbaycanın "gözü qırıq", kölgəsindən hürkən hakimiyyət orqanları ermənilərin qəzəb və böhtanına tuş olmamaq üçün azərbaycanlı köçkünləri DQMV-dən başqa, harda desən yerləşdirməyə razı idilər. Respublikanın kommunist rəhbərliyi bütün köçürülmə prosesi boyu öz xalqına qarşı münasibətdə bu cür xəyanətkar taktikanı yeridərək, gələcəkdə bunun Azərbaycan xalqı üçün necə bir fəlakətlə nəticələnəcəyi barədə düşünmək belə istəmirdilər. Deportasiya olunmuş azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ ərazisində məskunlaşması ilə bağlı tək-tük faktlar isə dərhal münaqişənin yaranmasına səbəb olurdu: yerli hakimiyyət orqanları da, daşnak təbliğatı ilə zəhərlənmiş erməni əhalisi də azərbaycanlı köçkünlərin həyatını hər cür üsullarla məşəqqətə döndərməyə, onları buradan da sıxışdırıb çıxarmağa can atırdılar.

Ermənistan SSR-dən köçürülmüş azərbaycanlıların DQMV-nin Martuni rayonunda yerləşdirilməsi haqqındakı arayışda köçkün azərbaycanlıların muxtar vilayətin hakimiyyət orqanları tərəfindən sıxışdırılmasına aid çoxlu fakta rast gəlinir. Bunlardan bəziləri: "Gün-Çertaz kəndində Azərbaycan dili müəlliməsi heç bir səbəb olmadan Martuni rayonu maarif şöbəsinin müdiri yol. Ulubabyan tərəfindən işdən kənarlaşdırılmış və Azərbaycan dilindən dərs demək məktəbin təhsil müdürünə tapşırılmışdır, halbuki o, Azərbaycan dilini, demək olar ki, bilmir" (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, vər. 3).

"Vilayət maarif şöbəsinin 18.12.1948-ci il tarixli 225 sayılı əmri ilə kişinin orta məktəbinin müəllimi, 33 illik iş stajı olan köçkün Müseyib Mahmudov rus dili tədrisini təmin etməməsi adı ilə işdən azad edilmişdir".

"Hnuşinak kəndində yaşayan köçkünlərin uşaqları müvafiq qruplar olmaması səbəbindən hər gün Kişin orta məktəbinə getməyə məcburdurlar".

"Kişi məktəbinin müəlliməsi K.Həsənxanlı yaşayış sahəsi ilə təmin edilməyib. Köçkünlər sırasından olan müəllimlərin heç də hamısı yanacaq ilə təmin edilməyib. Kişi məktəbinin sinif otaqları kifayət qədər qızdırılmır. Köçkünlərə mədəni xidmət yarıtmaz vəziyyətdədir, koma-qiraətxanalarda Azərbaycan dilində qəzet, jurnal və kitablar yoxdur" (Yenə orada, vər. 3-6).

Acınacaqlı vəziyyəti mümkün qədər "malalamağa" çalışan bu sətirlərdən də aydın görmək olur ki, erməni millətçiləri ilk növbədə azərbaycanlı ziyalılara (müəllimlərə) təzyiq göstərməyə çalışır, azərbaycanlı əhalini maarif işığından kitab, qəzet, jurnallardan, yəni dünya ilə ünsiyyət vasitələrindən məhrum etməyə, onları milli mədəni və ədəbi irsdən təcrid vəziyyətinə salmağa can atırdılar.

Erməni millətçilərinin "cəbhə boyu", xüsusi inad və ardıcılıqla göstərdiyi təzyiq istiqamətlərindən biri də iqtisadi xarakter daşıyırdı. Elə həmin arayışdan görünür ki, bir sıra köçkün ailələri yaşayış üçün yarıtmaz olan evlərdə yerləşdirilmişdilər, şərti olaraq yararlı sayılan evlərin isə yarıdan çoxunun əsaslı təmirə ehtiyacı vardı (Yenə orada, vər. 4). Köçkünlər üçün buraxılmış tikinti materialları əksər hallarda onlara gəlib çatmırdı. Arayışdan öyrənirik ki, bu materiallar-250 kub metr taxta-şalban, 4,3 ton taxtapuş dəmiri və s. Horadiz stansiyasında "ilişib qalmışdır".

1948-ci ildə Martuni rayonu üzrə köçkünlər üçün buraxılmış 1.249.000 manatlıq dövlət kreditindən cəmi 30 min manat mənimsənilmişdir - bu rəqəmlər aydın şəkildə göstərir ki, DQMV-də rayon miqyasında bütün rəhbər vəzifələri ələ keçirmiş erməni millətçiləri nəinki azərbaycanlı köçkünlərin qayğı və ehtiyaclarına laqeyd yanaşır, həm də onlar üçün qanunla nəzərdə tutulmuş cüzi vəsaiti belə qəsdən ləngidirdilər.

Ermənistandan Martuni rayonuna köçmüş azərbaycanlıları əmək fəaliyyəti sahəsində də sıxıntı və təzyiqlər gözləyirdi.

"Əmək qabiliyyətli köçkünlərin bir briqadadan o birinə keçməsi halları həddən çoxdur, bəzi kolxozçuların əmək kitabçaları yoxdur, bir çoxlarının əmək günləri qeyd olunmur. Kolxoz sədrləri və briqadirlər əksər hallarda, əmək qabiliyyətli köçkünləri heç bir səbəb olmadan işdən azad etməklə narazılıq yaradırlar (Xmuşinak-kolxoz sədri Qabrielyan, briqadir Arustamyan; Kişi - kolxoz sədri Banduryan)... 58 nəfərdən çox əmək qabiliyyətli kolxozçunun bircə əmək günü belə olmayıb (Yenə orada).

Köçkünlərin şəxsi istifadəsində olan mal-qaranın yemlə təmin edilməsi məsələsi xüsusilə yarıtmaz idi. Erməni millətçiləri yaxşı bilirdilər ki, mal-qara hər bir kənd sakininin həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və buna görə müxtəlif vasitələrlə, köçkünlərə çatası yemi verməməyə çalışırdılar. Bunun nəticəsində, 1948-ci ilin cəmi 5 ay ərzində Kişi kəndində - 120 baş, Gün-Çertəzdə - 6 baş və Xnuşinand - 29 baş mal-qara tələf olmuşdur. Dövlət fondundan köçkünlər üçün ayrılmış 4 ton quru otun vurtut 2165 kq paylanmış, qalanı isə naməlum səbəblər üzündən verilməmişdir" (Yenə orada, vər. 5).

Erməni millətçilərinin azərbaycanlı köçkünlərə qarşı bir sıra qərəzli xuliqanlıq hərəkətləri də qeydə alınmışdır: onlara iri-buynuzlu mal-qaraya xəsarət yetirir, oğurluq etməkdən də çəkinmirdilər.

Arayışda qeyd edilir ki, "rayon təşkilatları köçkünlər, cəbhəçi ailələr, çoxuşaqlı analar və Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları üçün nəzərdə tutulmuş maddi yardım və təqaüdlərin alınmasını təmin etməmişlər. Martuni istehlak birliyi 6 ay ərzində köçkünlər üçün cəmi iki dəfə ərzaq mallarının satışını təşkil etmişdir. Çoxişlənən malların (lampa, Kerosin, duz və s.) təchizatı ilə isə ümumiyyətlə, məşğul olmamışdır" (Yenə orada).

Köçkünlər üçün həyətəni sahələr, guya buna yerli şəraitin imkan verməməsi bəhanəsi ilə ayrılmamışdır.

Arayışda azərbaycanlı köçkünlərin Martuni rayonundakı acınacaqlı, hətta çıxılmaz vəziyyətinin günahkarlarının adları da göstərilmişdir.

Bunlar - rayonun rəhbərləri-rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Əmirxanyan və rayon Partiya Komitəsinin katibi Baxşiyani idi. Arayışda "diplomatik" ifadələrlə göstərilirdi ki, onlar "köçkünlərin siqnal və şikayətlərinə kifayət qədər diqqət yetirmir, yerlərdə nadir hallarda olur və onların (köçkünlərin - B.N.) məişət şəraiti ilə az maraqlanırlar" (Yenə orada, vər. 44).

³⁷ Bu barədə ətraflı bax: Бахтияр Наджафов. «Лицо врага», ч. II, səh. 303-309.

Gördüyümüz kimi, erməni millətçiləri əllərindən gələni edirdilər ki, köçkünlərin Martuni rayonundakı həyatı dözülməz olsun, sanki bununla hamıya nümayiş etdirmək istəyirdilər ki, Dağlıq Qarabağ yalnız ermənilərindir, qoy heç bir azərbaycanlı burada məskən salmağı ağına belə gətirməsin, qoy bilsinlər ki, onları burada hansı məşəqqətlər gözləyə bilər.

1948-ci ildə köçürülmə üzrə tədbirlərin nəticələrinə, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.T.Quliyevin imzası ilə G.M.Malenkovun adına ünvanlanmış "SSRİ Nazirlər Sovetinin "Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üzrə tədbirlər haqqında" 23.XII.1947-ci il tarixli 4088 sayılı və 10.111.1948-ci il tarixli 754 sayılı qərarlarının yerinə yetirilməsinin gedişatı haqqında" adlı arayışda yekun vurulmuşdur.

Bu arayışa əsasən, 1 noyabr 1948-ci ilə qədərki dövr ərzində 7.747 şəxs yaxud 1.799 təsərrüfat mütəşəkkil surətdə köçürülmüşdür.³⁸ (ARDA, f. 411, siy. 38, iş. 13, vər. 187).

Mütəşəkkil surətdə köçürülənlərdən əlavə, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə özbaşına olaraq 2.834 şəxs, yaxud 429 təsərrüfat köçmüşdür. Beləliklə, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə bütövlükdə 10.584 şəxs yaxud 2.228 təsərrüfat köçürülmüşdür (AQDA, f. 411, siy. 38, iş. 13, vər. 187).³⁹

Lakin elə həmin sənədlərdə, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçmə idarəsi plan-uçot şöbəsinin rəisinin imzası ilə tərtib edilmiş arayışda göstərilirdi ki, 16 sentyabr 1948-ci ilə qədər mütəşəkkil qaydada 2.757 təsərrüfat və 12.177 şəxs köçürülməli idi. Lakin köçmüşdür: mütəşəkkil qaydada 1601 təsərrüfat (6461 nəfər); müstəqil qaydada 547 təsərrüfat (2257 nəfər). Beləliklə, cəm halında 2148 təsərrüfat (8718 nəfər) köçmüşdür (Yenə orada, vər. 83-84).

Yox, əgər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına və digər rayonlara köçürülmüş azərbaycanlıların miqdarı barədəki ümumi arayışın göstəricilərinə əsaslanaraq, belə çıxır ki, 1948-ci ildə Ermənistandan Azərbaycana 1952 təsərrüfat və ya 805 nəfər köçmüşdür (Yenə orada, vər. 176).

Gördüyümüz kimi, bu göstəricilər bir-birlərindən gözə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə özbaşına köçməsi faktları arayışda "Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməli olan azərbaycanlılar arasında kifayət qədər izahedici işin aparılmaması"nın nəticəsi kimi təfsir edilir və əlbəttə ki, azərbaycanlıları onların etnik-tarixi torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq üçün ən razil və qeyri-insani üsullara əl atmaqdan çəkinməyən daşnak qəbli erməni əhalisinin, Ermənistanın hakimiyyət orqanlarının törətdikləri qanunsuzluqlar barədə bir kəlmə deyilmir.

Daha sonra göstərilir ki, Kür-Araz ovalığı rayonlarında köçkünlər üçün suvarılmış torpaq sahələrinin, yaşayış evlərinin, su təchizatının hazırlanması səbəbindən, adamlar fəhlə qüvvəsinə ehtiyac duyulan və yaşayış üçün boş evlər olan digər rayonlara da köçürüldülər. Qeyd edilirdi ki, kolxozların bir hissəsi habelə, respublikanın dağlıq rayonlarına köçürülmüşdülər ki, Ermənistan SSR-in dağ rayonlarından köçürülənlər iqlim şəraitinin kəskin dəyişməsi ilə üzləşməsinlər".

Beləliklə, hökumət də etiraf etməyə məcbur olmuşdu ki, həyat köçürülmə planlarına öz əsaslı düzəlişlərini etmişdir.

Arayışda həmçinin Azərbaycana köçürülənlərin yeni yerlərdə yerləşdirilməsi üçün görülən tədbirlərin az səmərəliliyi də qeyd olunmuşdur. Bu, ilk növbədə "qısır" maliyyələşdirməyə aid idi. Belə ki, Azərbaycan Nazirlər Sovetinin "Kür-Araz su tikintisi" idarəsi üçün ayırdığı 11 milyon manatın yalnız 9 milyon verilməmiş, bunun isə yalnız 7 milyonundan istifadə edilmişdi (elə orada, vər. 188). SSRİ Nazirlər Sovetinin 16.2.48 il tarixli R-1700 sayılı sərəncamına və 10 mart 1948-ci il tarixli 754 sayılı qərarına baxmayaraq, Elektrik Stansiyaları Nazirliyi fondundan materiallar və avadanlıq böyük kəsirlə alınmışdır. Yalnız bu nazirliyin xəttinə 15 yük maşını, 2600 kubmetr meşə materialı, 1000 rulon tol, 150 kubmetr faner və s. alınmamışdır (Yenə orada, vər. 189).

Saysız-hesabsız yazışma və qanunverici aktlara baxmayaraq, kolxozçu köçkünlərlə onların qazandıqları əmək günləri üzrə tam haqq-hesab aparılmayıb; köçmə yerlərində (Ermənistan SSR-də) daşınmaz əmlaka qiymət qoyulması qaydası haqqında məsələ həll edilmədiyindən məskunlaşma yerlərində köçürülən kolxozların payına düşən daşınmaz əmlakın dəyəri kolxozların hesabına köçürülməmişdir (elə orada, vər. 196).

Qarmaqarışlıqdan istifadə edən erməni hökuməti, yerli hakimiyyət orqanları azərbaycanlıları nəinki mümkün qədər tez "vurub çıxarmağa", həm də onları almali olduğu cüzi kompensasiya və maddi güzəştlərdən belə məhrum etməyə can atırdılar.

Belə ki, SSRİ kənd təsərrüfatı nazirinin müavini S.Xoştariyanın Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyanın və Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin adlarına ünvanladığı 31 dekabr 1948-ci il tarixli məktubunda kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi zəmanə yerli hakimiyyət orqanlarının yol verdikləri kobud pozuntulardan danışıılır, belə ki:

1) Kolxozçu-köçkünlərlə onların qazandıqları əmək günləri üzrə haqq-hesab aparılmır;

2) Köçkünlərin payına düşən daşınmaz əmlaka qiymət qoyulması və bu əmlak üzrə haqq-hesabın aparılması qaydası müəyyən edilməyib (ARDA, f. 411, siy. 9, iş. 73, vər. 25).

Lakin bundan sonra da kolxozçular, kolxozlar və digər azərbaycanlı əhali ilə haqq-hesab aparılması qaydası haqqında məsələ hələ uzun müddət həll edilməmiş qalmış və yalnız 1948-ci ilin ortalarında bu barədə erməni və azərbaycanlı tərəflər arasında müqavilə bağlanmışdır.

Yuxarıda göstərilmiş arayışda Azərbaycan Nazirlər Soveti belə bir fikir söyləmişdi ki, Kür-Araz ovalığı rayonlarında yaşamış və iş üçün şəraitin olmaması ilə əlaqədar sonrakı 1949-cu il üçün köçürülmə norması planda nəzərdə tutulduğu kimi 40000 adam deyil, təxminən 15.000 adam miqdarında təyin edilmişdir, özü də bu miqdarın müəyyən qisminin Ermənistanın dağlıq rayonlarından Azərbaycan SSR-in dağlıq rayonlarına köçürülməsinə icazə verilməklə, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 sayılı qərarı ilə nəzərdə tutulmuş bütün güzəştlər onlara da şamil edilməlidir (Yenə orada, vər. 191).

³⁹ Bu göstəricilər 1948-1956-cı illəri əhatə edən ümumi cədvəldən götürülmüşdür. Əlavəyə bax.

Gördüyünüz kimi, bu arayışda Azərbaycanın hakimiyyət orqanları M.C.Bağirovun yaxın "silahdaşı" Teymur Quliyevin qismində faktiki olaraq, köçürülmə proseslərini planla nəzərdə tutulmuş çərçivələr daxilində idarə etməyə qabil olmadıqlarını etiraf etmişlər. Onlar nəzərdə tutulmuş köçürülmə tempinin real imkanlara uyğun olmadığını etiraf etməklə köçkünlərin limitini azaldılmasını xahiş etməyə məcbur olmuş, bunu da boyunlarına almalı olmuşlar ki, adət edilməmiş və əlverişsiz iqlim şəraiti səbəbindən, Ermənistandan köçürülmüş azərbaycanlıların bir hissəsini SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli və 10 mart 1948-ci tarixli qərarlarında nəzərdə tutulduğu kimi Kür-Araz ovalığında deyil, Azərbaycanın dağlıq rayonlarında yerləşdirmək lazım gəlir.

Beləliklə, deportasiyanın şərti olaraq 1948-ci ilə aid etdiyimiz birinci mərhələsinin yekunlarının təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Deportasiya Stalin rejiminə xas olan amansızlıqla aparılsa da, bu mərhələdə tam həcmdə həyata keçirilməmiş və çox vaxt heç də plan və qrafiklərdə nəzərdə tutulan formalarda aparıla bilməmişdir.

2. Nəzərdə tutulmuş planların yerinə yetirilməsi yolunda əsas maneə və əngəllər aşağıdakılar olmuşdur:

a) deportasiya kimi mürəkkəb və geniş miqyaslı tədbiri dəqiq və ardıcıl surətdə həyata keçirməyə qadir olmaması aşkara çıxmış inzibati-amiranə sistemin bürokratçılığı və ləngliyi;

b) deportasiya proseslərini real şəkildə həyata keçirməyə, nəzərdə tutulmuş tədbirlərin ictimai nazirliklər və təsisatlar da daxil olmaqla bu işə cəlb edilmiş bütün təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyə qadir olan nüfuzlu mərkəzin olmaması;

c) Kür-Araz ovalığı rayonlarında yerli hakimiyyətin köçkünləri qəbul etməyə hazır olmaması (işlə, yaşayış yerləri ilə təmin edə bilməmiş); yarımçıq maliyyələşdirmə, texnika və materialların vaxtında çatdırılmaması (ilk növbədə yaşayış evlərinin tikintisi üçün); kolxozçu köçkünlərin qoyub gəldikləri daşınmaz əmlakla görə pulların köçürülməsi və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarları ilə nəzərdə tutulmuş digər güzəştlərə əməl edilməməsi;

ç) azərbaycanlı əhalinin müxtəlif formalarda təzahür edən müqaviməti:

1) Köçməkdən qəti imtina edilməsi (məsələn, Ləmbəli kəndinin sakinləri kimi); 2) nəzərdə tutulmuş rayonlara deyil, yalnız öz istədikləri, yəni qohumluq əlaqələri olduğu, yaxud iqlim və təbii şəraitinə görə daha əlverişli olan rayonlara köçməyə razılıq verilməsi; 3) azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə özbaşına köçməsi; sonuncu prosesə SSRİ Nazirlər Sovetinin göstərilmiş qərarları təkan vermişdir və heç bir izahedici iş, heç bir dilətmə Ermənistanın azərbaycanlı əhalisinin öz qənaətindən döndərə bilməmişdir, onlar qəti əmindilər ki, onsuz da gec-tez bu yerləri tərk etməli olacaqlar, madam ki, olacağına çarə yoxdur, yaxşı olar ki, təyinat üzrə, Kür-Araz ovalığının qızmar çöllərinə deyil, elə özləri könüllü, "üzüsulu", Azərbaycanın bəyənib-seçdikləri, daha əlverişli rayonlarına köçsünlər.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, deportasiyanın elə birinci ili onun planlarına həyatın özündən gələn gözəçarpacaq dəyişikliklərini etdi. Sonrakı illərdə də (1949-1953) bu tendensiya qüvvədə qalmaqla idi.

III FƏSİL

PAMBIQLA KƏSİLƏN BAŞLAR

Deportasiyanın başa çatdırılması (1954-1956)

Deportasiya planının həyata keçirilməsi prosesində hələ 1948-ci ildə yaranmış çətinliklər nəticəsində Azərbaycandakı hakim dairələr köçürülmə barədə sonrakı planlara xeyli dəyişiklik etməyə məcbur oldular.

Azərbaycan hökumətinin qarşılaşdığı problemlərin (xarakteri və miqyasları barədə təsəvvür əldə etmək üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçmə idarəsinin rəisi Allahverdiyev tərəfindən Azərbaycan K(b)P MK-ya və Respublika Nazirlər Sovetinə təqdim edilmiş arayışı nəzərdən keçirmək kifayətdir (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, v. 231-237).

Həmin arayışda göstərilir ki, Allahverdiyev Yerevanda olarkən Ermənistan SSR Nazirlər Sovetində 1949-cu il üçün köçürülmə planını ona təqdim ediblər (sonradan bu plan təsdiq edilərkən ona ciddi düzəlişlər edilmişdi). Həmin planda nəzərdə tutulmuşdu ki, Ermənistan SSR ərazisində yerləşən 64 kolxoz, 3462 təsərrüfat və ya 15666 nəfər köçürüləcəkdir. Ermənistanın aran rayonlarında, qalan 57 kolxoz isə dağlıq rayonlarda yerləşirdi. Allahverdiyev göstərir ki, bu planın məntiqsizliyinə qarşı dəfələrlə etiraz etmişdir. Axı rəsmi sənədlərdə köçürülmənin əsas motivi kimi, Mingəçevir HES istifadəyə veriləndən sonra Kür-Araz ovalığındakı geniş ərazidə yerləşən suvarma torpaq sahələrini işçi qüvvəsi ilə təmin etmək zərurəti götürülürdü. Əlbəttə, pambıq tarlalarında işləmək üçün ilk növbədə bu cür işlərdə səriştəsi olan kənd əməkçiləri tələb olunurdu. Lakin Allahverdiyev öz arayışında yazır: "Ermənistan SSR Nazirlər Soveti mənim həmin planın məqbul və düzgün olmaması barədə bütün şifahi və yazılı etirazlarıma əhəmiyyət vermədi və mənə qəti şəkildə bildirildi ki, Ermənistan SSR-in aran rayonlarında yerləşən kolxozların heç biri 1949-cu il üçün köçürülmə planına daxil edilməyəcəkdir, yəni Ermənistan SSR-in aran rayonlarında pambıq və digər bitkilər yetişdirmək üçün işçi qüvvəsi çatışmır" (Yenə orada, vərəq 232).

Əlbəttə, Ermənistan tərəfinin bu cür dəlilləri tamamilə uydurma idi. O vaxtlar Ermənistanda pambıq demək olar ki, əkilmirdi (pambıq əkinə sahələri çox cüzi idi; əslində bu bitkinin yetişdirilməsi üçün Ermənistanda əlverişli təbii iqlim şəraiti yox idi. "Ermənilər azərbaycanlı əhalini deportasiya etmək niyyətinə düşəndə nə fikirləşirdilər? Onların "əkinləri" öz-özünə yetişəcəkdimi? "

Əslində ermənilər nə kənd təsərrüfatı barədə düşündürdü, nə də ümumiyyətlə, iqtisadiyyat barədə. Onlar yalnız millətçilik mülahizələrindən çıxış edirdilər. Axı Ermənistanın dağətəyi və dağlıq rayonları Azərbaycanla həmsərhəd rayonlardır. Azərbaycanlı əhali məhz bu rayonlarda yığcam şəkildə məskunlaşmışdı. Həmin rayonların bəzi kəndlərindəki kolxozlarda isə azərbaycanlılarla ermənilər birgə yaşayıb işləyirdi. "Daşnaksütyun"un diktəsi ilə hərəkət edən erməni

millətçiləri əsas zərbəni məhz bu rayonlara yönəltdi. Onlardan tələb edilirdi ki, azərbaycanlıların mövqeyinin daha möhkəm olduğu ərazilərdən onları qovub çıxartsınlar və gələcəkdə onların Ermənistanda yaşaması imkanı tamamilə aradan qaldırılsın. "İşçi qüvvəsi" amilinin isə məsələyə dəxli yox idi. Bu, məhz Ermənistan SSR-in dağətəyi və dağlıq rayonlarında məskunlaşmış azərbaycanlıların deportasiyasına nail olmaq üçün əlverişli bəhanədən başqa bir şey deyildi.

Arayışda daha sonra göstərilir ki, "1948-ci ildə bir sıra kolxozların azərbaycanlı kolxozçuları könüllü surətdə ərizə verərək Azərbaycan SSR-ə köçmək arzusunda olduqlarını bildirmişlər". Bundan sonra azərbaycanlı sakinləri könüllü olaraq köçmək arzusunu bildirmiş 10 rayondakı 28 kolxozun və Konkret kəndlərin siyahısı verilmişdir.

Maraqlıdır ki, bu kəndlərin siyahısında Noyemberyan rayonundakı məşhur Ləmbəli kəndinin də adı vardır. Hərçənd, yuxarıda (bax: fəsil 1) qeyd etdiyimiz kimi, bu kəndin sakinləri köçürülmə tədbirinə qarşı fəal müqavimət göstərirdi. Lakin arayışda göstərilir ki, bütün bu "könüllü" kolxozlardan yalnız 7-si plana daxil edilmişdir. Arayışın müəllifi (Allahverdiyev) açıq-aşkar yazır: "Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarında yerləşən 57 kolxoz planı qalarsa, qəti demək olar ki, Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarından könüllü şəkildə Azərbaycan SSR-in biz nəzərdə tutan rayonlarına köçməyi arzu edən kolxozçular az tapılar, çünki Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarındakı kolxozçulardan daxil olan ərizələrdən görünür ki, onlar yalnız Azərbaycan SSR-in dağlıq rayonlarına köçürülmək istədilər" (Yenə orada, vərəq 231).

Allahverdiyev Kür-Araz ovalığı rayonlarında köçkünlərin qəbul edilməsinə hazırlıq işlərindən bəhs edərək yazır: "Azərıtifaq 1949-cu ildə köçürülmə tədbirləri üçün birçub kubmetr də taxta-şalban ayırmamış, bu tədbirlər üçün 1948-ci ildə ayrılan taxta-şalban isə başqa məqsədlərdən ötrü sərf edilmişdir" (Yenə orada, vərəq 235). Təbii ki, bu il üçün ayrılmış material mənimsənilmədikdə növbəti il üçün material ayrılmırdı. Sovet iqtisadiyyatının əlifbası belədir ("mühasibat buna yol verməz"). Taxta-şalban olmayanda köçkünlər üçün mənzil tikintisi barədə söhbətlərin mənası yoxdur, mənzil olmadıqda isə normal yaşayışdan danışmağa dəyməz. O vaxtın Azərbaycan məmurları bütün bu amilləri sonradan başa düşdü, lakin artıq gec idi, nəhəng deportasiya maşını işə düşmüşdü.

Arayışda daha sonra göstərilirdi ki, 1948-ci ildə Gədəbəy, Qazax, Şəmkir, Səfəraliyev, Kirovabad, Dəstəfur, Martuni (DQMV), Maştağa, Əzizbəyov (Bakı) və Quba rayonlarına gəlmiş köçkünlərin vəziyyəti çox ağırdır. Qeyd edək ki, bu rayonların heç biri Kür-Araz ovalığı zonasına aid deyil. Həmin rayonların yerli hökuməti mütəşəkkil qaydada köçürülmüş adamları onlardan ötrü nəzərdə tutulan güzəştlərdən tamamilə məhrum etmişdi. Belə vəziyyətə düşmüş təsərrüfatların ümumi sayı 1198 idi. Bu, sanballı rəqəmdir.

Burada belə bir məqamı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan rayonlarının yerli hökumətləri çox vaxt özləri Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qarşısında vəsatət qaldıraraq, müəyyən təsərrüfatın Ermənistandan bu rayon ərazisinə köçürülməsinə icazə verilməsinə xahiş edirdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürülmə məsələlərinə baxan idarə də, bir qayda olaraq, bu cür vəsatətləri təmin edirdi. Çünki burada bildirilər: onlar müqavimət göstərsələr də, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı kolxozçular həmin ərazilərə köçəcək, lakin bu halda belə hesab ediləcəkdir ki, onlar "özbaşına köçüb gəliblər", bu isə "pis göstərici" sayılacaq, yuxarıların-Azərbaycan K(b)P MK-nın və bəlkə də hətta SSRİ Nazirlər Sovetinin narazılığına səbəb olacaqdır. Lakin hökumət bu cür icazələr verdiyinə baxmayaraq, köçürülən kolxozçuların yeni məskunlaşdığı yerlərdə köçkünlərə zəmanət verilən güzəştlərdən istifadə edə bilmələri üçün heç bir tədbir görmürdü.

Kənd Təsərrüfatı Bankının Azərbaycan kontoru yuxarıda adları çəkilən (yəni Kür-Araz ovalığına daxil olmayan) rayonlarda köçkünlərlə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsini 1949-cu il yanvarın 1-dən etibarən tamamilə dayandırmışdı. Nəticədə minlərlə köçkün onlardan ötrü nəzərdə tutulan güzəştlərdən məhrum olmuş, bu isə "uzunmüddətli kreditlər və digər güzəştlər" tələb edən köçkünlərin şikayət ərizələrinin çoxalması ilə nəticələnmişdi (Yenə orada, vərəq 236).

Arayışda daha sonra göstərilir: "köçkünlərin yerləşdirilməsi ilə bağlı ən mühüm və bununla bərabər, hələ də həll edilməmiş məsələlərdən biri-köçkün kolxozçulara həyətəni torpaq sahələri verilməməsidir. Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və rayon kənd təsərrüfatı şöbələrinin ayrı-ayrı işçiləri başa düşmək istəmərlər ki, köçkün kolxozçunun həyətəni torpaq sahəsi yoxdursa, o, özü üçün ev tikmək, təsərrüfat yaratmaq imkanından məhrum olur, buna görə də axıcılıq yaranır, adamlar bir rayondan digərinə köçməyə başlayır, yəni elə bir şərait yaranır ki, köçkünlər başlanğıcda köçürüldüyü kolxozda qərarlaşıb məskən salmaq imkanından məhrum olurlar" (Yenə orada, vərəq 236-237).

Rəsmi arayışın bu sətirləri arxasında on minlərlə soydaşımızın faciəli taleyi dayanır. Erməni millətçilərinin və onları Kremləndən idarə edən imperiya məmurlarının təşəbbüsü ilə öz ata-baba torpaqlarından qovulmuş adamlar evsiz-əşiksiz, torpaqsız və işsiz qaldılar. Bu adamların faciəli vəziyyəti bir də ona görə gərginləşirdi ki, onlar hətta öz vətənləri olan Azərbaycanda da o vaxtkı stalinçi bürokratiya maşınının qəddarlığı ilə üzləşərək, dolanmaq üçün cüzi vəsait tapmaq ümidi ilə bir rayondan digərinə köçüb getmək məcburiyyətində qalır, bir yerdə qərarlaşıb məskən salmaq imkanından məhrum olurdular. Köçmə məsələlərinə baxan idarənin rəisi Allahverdiyev bu arayışa analoji, lakin bir qədər başqa məzmunlu sənədi Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Karapetyana da göndərmişdir (16.04.49-cu il). Bu sənəddə hələ 1948-ci ildə köçürülmə planına daxil edilmiş rayonların və kolxozların adları göstərilir. Lakin arayışda qeyd edildiyi kimi, kolxozların adları göstərilir. Lakin arayışda qeyd edildiyi kimi, kolxozların və kolxozçuların vəsatətlərinə əsasən həmin plan həm Azərbaycan SSR, həm də Ermənistan SSR nazirlər sovetləri ilə razılaşırdı. Bu kolxozlar əsasən, yuxarıda göstərilənlərdir. Hərçənd, Ləmbəli kəndinin kolxozu barədə belə bir qeyd-şərt edilmişdi: "Azərbaycan SSR-in Salyan rayonuna köçürülməsinə razılıq vermişlər" (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, v. 238). Əvvəl nəzərdə tutulanlara əlavə olaraq, Vədi, Artaşat və Kotay rayonlarından köçürülmək arzusunda olan daha 9 kolxozun adı sadalanmışdır: Vədi (6), Artaşat (1) və Kotay (2).

Arayışda göstərilir ki, 1949-cu il üçün köçürülmə barədə ilkin plana daxil edilmiş 72 kolxozdan yalnız 9-u ərizə verib köçürülmək arzusunu bildirmiş olduğu halda, köçürülmələrini çoxdan (1948-ci ildən) gözləyən 20 kolxozun kolxozçuları plana daxil edilməmiş, onların əvəzinə, əsasən Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarında yerləşən 63 kolxozun adı plana daxil edilmişdir. Bu 63 kolxozun kolxozçuları hələ də ərizə verməmiş və köçürülməyə razı olduqlarını bildirməmişlər. Allahverdiyev yazır: "Xüsusən Torpaqqala, Çilixanlı, Buzovan, Yuxarı Kolanlı kolxozlarının köçürülməsini payıza saxlamaq

əsla məqsədəuyğun deyil, çünki bu kolxozların kolxozçuları hələ keçən ilin payızında öz evlərini satmış, şəxsi əmlaklarından məhrum olmuşlar, onların bir qismi və bu adamların evlərini alanlar çox pis vəziyyətə düşüblər, onlar hər gün nə vaxt köçürüləcəklərini gözləyirlər" (Yenə orada, vərəq 239).

Beləliklə, erməni millətçiləri öz mənfur niyyətlərindən əl çəkmirdi. Onlar azərbaycanlı kolxozçuların həqiqətən Azərbaycana köçmək arzusunda olanları deyil, Ermənistanın Azərbaycana bitişik dağlıq və dağətəyi rayonlarında yıxcam halda və ya ermənilərlə eyni kolxozda məskunlaşan qismini deportasiya etməyə hazırlaşdırlar.

Bütün bu problemlər Azərbaycan hökumətinin 1949-cu ildə 40000 adamı köçürmək barədə planının həyata keçirilməsini qeyri-mümkün etdi. Azərbaycan tərəfin əsas dəlili ondan ibarət idi ki, bu qədər adamın və təsərrüfatın köçürülməsi üçün lazımı şərait yaratmaq mümkün deyil. 1948-ci ilin yekunları buna əyani sübut idi. Lakin Azərbaycan hökuməti planlaşdırılmış rəqəmin azaldılmasına nail olmaq üçün uzun müddət yazışmalar aparmağa və gərgin əmək sərf etməyə məcbur olurdu. Bu iş həm açıq-aşkar, həm də əl altından mane olan ermənilərin bircə məqsədi vardı: azərbaycanlıları Ermənistandan mümkün qədər tez və mümkün qədər çox qovub çıxartmaq. 1949-cu ilin əvvəllərində Ermənistan tərəfi ilə razılıq əldə edilmişdi ki, yaranmış vəziyyət və real inmanlar nəzərə alınmaqla, həmin ildə Köçürülənlərin sayı 15-20 min nəfərdən çox olmayacaqdır. Bu qərar xüsusən onunla əsaslandırılırdı KI, Ermənistanın dağlıq və dağətəyi rayonlarından Köçürülən azərbaycanlıların adət etmədi KI İqlim şəraitində yaşamaları üçün Kür-Araz zonasında müvafiq şərait yaradılmalıdır.

1949-cu ildə köçürülməli adamların və təsərrüfatların dəqiq sayı 15713 nəfər və 3818 təsərrüfat olmaqla müəyyən edildi. Bu adamlardan 5420 nəfərini yazda, 10293 nəfərini isə payızda köçürmək nəzərdə tutulurdu. (Bax: Ataxan Paşayev. Köçürülmə. 1995, s. 17-18).

Lakin SSRİ Nazirlər Soveti bu razılaşmanı təsdiq etmədi. İttifaq Baş Köçürmə İdarəsinin rəisi S.Çeremuşin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin adına məktubunda Azərbaycan-Ermənistan variantını Ermənistandan köçürülən azərbaycanlıların sayının xeyli azaldılmasını nəzərdə tutan variantı çox kəskin formada pisləyərək təkidlə tələb edirdi ki, Azərbaycan köçkünlərinin sayı barədə qabaqcadan planlaşdırılmış göstəriciyə danışıqsız əməl etsin. Həmin plana görə 40000 azərbaycanlı köçürülməli idi. Hərçənd, bu planın real olmadığı göz qabağında idi (Yenə orada, s. 18).

İstisna edilmir ki, bu, növbəti "erməni manevri" idi: ermənilər guya Azərbaycan tərəfə güzəşt etmişdilər. Amma onlar arxayın idilər ki, sonradan özünü hər yerə dürtən Mikoyanın köməyi ilə Kremldəki ağalar bu layihəni ləğv edəcək, ermənilər isə, necə deyərlər, sudan quru çıxacaq. Bu, onların təbiətinə xas olan çox səciyyəvi bir haldır. Ermənilər həmişə Sovet hakimiyyətinin nüfuzundan istifadə edərək özləri üçün sərfəli qərarlar qəbul edilməsinə nail olurdular.

Azərbaycan rəhbərliyi çıxılmaz vəziyyətə düşdüyündən "lap yuxarılara"-SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini, lap əvvələn bu məsələyə nəzarət edən G.M.Malenkova şikayət etdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin imzası ilə G.M.Malenkovun adına göndərilmiş 21 sentyabr 1949-cu il tarixli məktubda deyilirdi: "1948-ci ildə və 1949-cu ilin birinci yarısında köçürülmə təcrübəsi göstərdi ki, Kür-Araz ovalığı rayonlarında və kəndlərində yaşayan evlərinin, məktəblərin, içməli suyun, tibbi və digər mədəni-məişət müəssisələrinin olmaması köçkünlərin yerləşdirilməsi işində böyük çətinliklər yaradır.

İki il ərzində 90 min adamı (21 min təsərrüfatı) köçürməkdən ötrü zəruri şərait yaratmaq üçün bu müddət ərzində təxminən 20 min yaşayış evi (malikanə) tikmək lazımdır. Bundan ötrü 400 milyon rubldan artıq vəsait tələb olunur. Bundan əlavə, istehsal binaları, məktəblər, xəstəxanalar tikilməsi, su təchizatının təşkil edilməsi üçün də külli məbləğdə vəsait lazımdır. Köçürmə məsələsi ilə məşğul olan respublika təşkilatları iki il ərzində bu həcmdə tikinti işləri görmək iqtidarında deyildir (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, v.267).

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti bu məktubunda 1949-cu və 1950-ci illər üçün əvvəllər müəyyən edilmiş köçürmə planlarına yenidən baxılmasını və "Ermənistan SSR-dən olan azərbaycanlı kolxozçuların və digər əhalinin on min nəfərini 1949-cu ildə, 15 min nəfərini isə 1950-ci ildə köçürməyə icazə verilməsini" xahiş edirdi (yenə orada).

Bu məktuba Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən olan azərbaycanlı kolxozçuların və digər əhalinin 1949-cu ildə Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" qərarının layihəsi də əlavə edilmişdi. 22 bənddən və daha çox sayda yarım bənddən (a, b və i.a.) ibarət olan bu geniş sənəddə köçürülmə ilə bağlı çoxsaylı tədbirlər müfəssəl şorh və reklam edilir (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, v. 221-227).

Nazirlər Sovetinin bu qərarını yerinə yetirmək üçün respublikanın onlarca təşkilatına (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə, Maarif Nazirliyinə, Dövlət Bankının Azərbaycan kontoruna, Kənd Təsərrüfatı Bankının Azərbaycan kontoruna, Azərİttifaq, "Azərköçküntikinti" trestinə, "Kür-Araz-Su-Tikinti" trestinə, Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinə, Azərbaycan Dəmiryolu İdarəsinə, Azərbaycan SSR Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinə, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mədəni-Maarif Müəssisələri Komitəsinə və bir sıra başqa idarə və müəssisələrə tapşırıqlar verildi.

Bu qərarın yerinə yetirilməsinin reallığı məsələsinə gəldikdə isə, bu barədə təsəvvür əldə etmək üçün aşağıdakı bəndlərə fikir vermək kifayətdir: "3. Əli Bayramlı, Sabirabad, Saatlı, Salyan, Xıllı, Puşkin, İmişli, Jdanov, Yevlax, Bərdə, Tərtər, Zərdab, Göyçay, Xaldan, Ucar, Kürdəmir rayon zəhmətkeş deputatları soveti icariyyə komitələrinə tapşırılsın:

a) "Bu il sentyabrın 1-dək hazırda boş qalan yaşayış evlərinin bərpası işləri başa çatdırılsın və kolxozların köçkünləri qəbul etməyə hazır olması barədə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə məlumat verilsin".

Maraqlıdır ki, bu qərarın layihəsi Moskvağa yalnız 1949-cu ilin sentyabr ayında (21.IX), yəni 1949-cu ilin 2/3 hissəsi köçəndən sonra təqdim edilmişdi. Buna görə də "sentyabrın 1-dəki başa çatdırılsın" tələbi ən ciddi şübhə doğurmaya bilməz. Eyni sözləri həmin qərarın başqa bəndlərinə də aid etmək olar. Bütövlükdə bu iri sənəd Sovet dövrünə xas olan "kağız yaradıcılığı"nın səciyyəvi nümunəsidir. O vaxtlar kağız üzərində planlaşdırılan tədbirlərin yeganə məqsədi rəhbərlik qarşısında hesabat vermək, coşğun və coxtərəfli fəaliyyətlə məşğul olmaları barədə təsəvvür yaratmaq idi.

Layihəyə görə 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 15,895 nəfər və 3.462 təsərrüfat köçürmək nəzərdə tutulurdu.

"1949-cu ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi planı"nda (Yenə orada, vərəq 240-243) 1949-cu ildə azərbaycanlıların çalışdığı neçə təsərrüfatın və ümumiyyətlə, neçə kolxozcunun, o cümlədən yazda və payızda, rayonlar üzrə köçürüləcəyi barədə rəqəm göstəriciləri ətraflı şərh edilmişdir.

Köçürülmə tədbirləri Ermənistanın 22 rayonunu, yəni respublikanın əksər hissəsini əhatə edirdi. Xüsusən Basarkeçər, Zəngibasar, Noyemberyan, Mikoyan, Dilican, Aştarxan, Kirovakan rayonlarından daha çox sayda azərbaycanlıları köçürmək nəzərdə tutulurdu. Bunlar əsasən azərbaycanlıların yığcam şəkildə, yaxud ermənilərlə qarışıq halda yaşadıkları dağlıq və dağətəyi rayonlar idi. Erməni millətçiləri azərbaycanlıları ilk növbədə həmin rayonlardan qovub çıxarmağa çalışırdılar (bax: yenə orada).

Bunlar plan idi, bəs əslində 1949-cu ildə nə qədər azərbaycanlı köçürülmüşdü? Bu məsələ barədə 1948-1956-cı illər üçün ümumiləşdirilmiş rəsmi arayışdan məlum olur ki, 1949-cu ildə 12.697 adam və 2.789 təsərrüfat köçürülmüşdür ("1948-1956-cı illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı rayonlarına və respublika daxilindəki təsərrüfatlara köçürülənlər barədə arayış" adlı əlavəyə bax). Bu sənədin adındakı və "respublika daxilində" sözləri belə güman etməyə əsas verir ki, həmin rəqəmlərə təkcə Kür-Araz ovalığı zonasında deyil, Azərbaycanın digər rayonlarında məskunlaşmış köçkünlər barədə məlumatlar da daxil edilmişdir. Çox ehtimal ki, rəsmi statistika yalnız köçürülmə biletləri almış rayonlara köçürülənlər barədə məlumat daxil edilmişdir. Bu cür bilet isə o halda verilə bilirdi ki, adamların köçürülməsi köçürülmə idarəsi və rayon hökuməti ilə razılaşdırılmış olsun.

Rəsmi deportasiyanı gözləmədən risk edərək Ermənistanı tərk etmiş minlərcə başqa köçkünlərə gəldikdə isə, onlar haqqında məlumat Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tamam başqa kanallarla (DİN, DTN) daxil olurdu. Beləliklə, əslində qaçqın sayılmalı olan Ermənistan köçkünlərinin real sayı ümumi arayışda göstəriləndən xeyli çox olmalı idi. Eyni sözləri ta 1956-cı ilə qədər hər il köçürülənlərin sayı barədə də demək olar.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz "Ermənistan SSR-dən olan azərbaycanlı kolxozçuların və digər əhalinin 1949-cu ildə Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" qərarında (36-cı bənd) deyilirdi: "Köçkünlərin mehribanlıqla qarşılanıb qəbul edilməsi təşkil edilsin, təsərrüfatlarını və məişətlərini qurmaq sarıdan onlara maksimum kömək göstərsin, onlar kolxoz istehsalatında fəal iştiraka cəlb edilsinlər" (f. 411, siy. 9, iş 73, vərəq 222).

Köçkünlərin "mehriban qarşılanmasının" təşkil edilməsi barədə təsəvvür əldə etmək üçün Şamxor rayonunun Yenikənd kəndinə köçürülmüş kolxozçuların adından Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun adına ünvanlanmış məktublar əsasında mülahizə yürütmək olar.

Həmin məktublarda deyilirdi ki, SSR İttifaqının 1948-ci il tarixli məlum qərarına əsasən, bir qrup köçkün Ermənistandan Şamxor rayonunun Leninkənd kəndinə köçürülmüşdür. 1948-ci ilin iyul ayında onlar Həzi Aslanov adına kolxoza qəbul edilmiş, lakin burada onların rahat yaşayış imkanlarına imkan verməmişlər. Bir qrup erməni onları təqib etməyə başlamış, müxtəlif instansiyalara uydurma məlumatlarla dolu məktublar göndərərək milli ayrı-seçkilik yaratmışdır. Bu materiallar əsasında rayon təşkilatları (Şamxor RİK sədrinin müavini Xocayan) Ermənistandan gəlmiş 150 azərbaycanlı təsərrüfatının rayondan sürgün edilməsi barədə qərar qəbul etmişlər.

Məktub bu sözlərlə bitirdi: "Cənab Bağirov! Məgər biz öz Vətənimizin azad edilməsi yolunda az qan axıtmışıq? Nəyə görə bizim Azərbaycanda yaşamağımıza icazə verilmir? Amma bir halda ki, bizi buradan köçürməyi qərara almısınız, onda sizdən xahiş edirik, cənab Arutyunovla⁴⁰ razılaşın, bizim Ermənistandakı təsərrüfatlarımızı özümüza qaytarsınlar. Biz əvvəlki yaşayış yerimizə yalnız o halda qayıdacağıq".

Bu məktub erməni millətçiləri tərəfindən hər şeydən - Vətəndən, ev-əşikdən, təsərrüfatlarından, adət etdikləri həyat tərzindən məhrum edilmiş adamların haraya çağırın naləsi idi. Lakin ermənilər hələ də sakitləşməmişdi, onlar zavallı köçkünləri yeni yerlərində Azərbaycanın özündə - Şamxorda da təqib etməyə başlamışdılar.

Məktubda bu cür arağızdıran ermənilərin konkret adları da göstərilirdi. Əvvəllər törətdikləri cinayətlərə görə beş il azadlıqdan məhrum edilmə cəzasına məhkum olunmuş Uzunyan Artunyun və Qriqoryan Usik, atası "daşnakların rəhbəri" olmuş Şahnazaryan Qurgen və nəhayət, Rayon İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini Xocayan belələrindən idi. Xocayan özü açıq bəyan etmişdi ki, onun əlində Ermənistandan gəlmiş azərbaycanlılara qarşı 150-200 material (!) var, ona görə də həmin adamları geri qaytaracaqlar.

Azərbaycan hökuməti isə nəinki öz soydaşlarını müdafiə etmədi, əksinə, ermənilərin fitvasına uyaraq azərbaycanlı köçkünləri hər vasitə ilə ləkələməyə, bu zavallı adamları bütün münafişlərin səbəbkarı kimi qələmə verməyə başladı. O vaxtlar Azərbaycan SSR dövlət təhlükəsizliyi naziri olmuş Yemelyanovun imzası ilə M.C.Bağirovun adına ünvanlanan arayışda deyilirdi ki, "respublikamızın başqa rayonlarına göndəriş vərəqələri almış 100-ə qədər köçkün ailəsi rayon təşkilatlarının nəzarətsizliyindən istifadə edərək bu rayondakı əlverişli iqlim şəraiti ilə əlaqədar Leninkənd kəndinə gəlmiş və burada məskunlaşmışdır.

...Nəticədə, Leninkənd kəndində əhalinin sayı hədsiz artmışdır... Qeyri-mütəşəkkil qaydada gəlmiş köçkünlər öz qohumlarının, tanışlarının və başqa şəxslərin yanında məskunlaşmış, nəticədə, ayrı-ayrı evlərdə üç-dörd, bəzi hallarda isə daha çox ailə cəmləmiş, kolxozda artıq işçi qüvvəsi yaranmışdır". Ermənilərin əlaltısı Yemelyanov daha sonra yazır ki, guya "özbaşına köçüb gəlmiş ayrı-ayrı köçkünlər yerli sakinləri sıxışdırmağa başlamışdır" (ARDSPIHA, f. 1, siy.232, iş 70, v. 20-26). Beləliklə, hər şeyə qadir olan dövlət təhlükəsizlik naziri günahı başqasının üstünə yixaraq, öz ağası Mir Cəfər Bağirova açıq-aşkar yalan satır, Ermənistanda onsuz da hədsiz incidilmiş, təhqirlərə məruz qalmış, indi isə öz vətənlərində arağızdıranlara və böhtançılara tuş gəlmiş adamlar barədə görülmüş "tədbirlər" haqqında məlumat verirdi.

⁴⁰ Arutyunov (Arutyunyan) o vaxt Ermənistan K(b)P MK-nın birinci katibi idi.

Şamxor Rayon Partiya Komitəsinin və rayon İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Bu komissiya "qanunsuz köçüb gələnlər" haqqında aktlar tərtib edir, onlardan üç gün müddətində Leninkənd kəndindən çıxıb gedəcəkləri barədə iltizam alırdı. Komissiya Ermənistandan köçüb gəlmiş 60-a yaxın ailədən və Şamxor rayonunun başqa kəndlərindən Leninkəndə özbaşına köçüb gəlmiş 15 ailədən bu cür iltizamlar almışdı.

Köçkünlərin ermənilər tərəfindən sıxışdırılması barədə kollektiv imza ilə göndərilən ərizələrini Yemelyanov öz arayışında "təhrikiçilik", bu ərizələrin müəlliflərini isə "millətçi əhval-ruhiyyəli şəxslər" adlandırmışdı. Arayışda belə bir çoxmənalı cümlə vardır: "Biz Leninkənd kəndində törədilə biləcək mütəşəkkil düşmənçilik əməllərinin üstünü açmaq üçün də tədbirlər görürük" (ARDSPİHA, f.1, siy. 232, iş 70, v. 22).

Bu orqanların niyyətləri aydındır: onlar casusluq, vətənə xəyanət və s. ittihamlar üzrə "qrup halında iş" uydurmağa və bu işlərdə "millətçi əhval-ruhiyyəli şəxsləri", yəni hətta öz vətənləri olan Azərbaycanda da erməni millətçilərinin təqiblərindən yaxa qurtara bilməyən köçkünləri günahlandırmağa hazırlaşdı. Azərbaycanın Kommunist hökuməti başqa hallarda da bu cür hərəkət edirdi. Harada bir mübahisə və ya münacişə baş versə, "təqsirkar" həmişə azərbaycanlı köçkünlər olurdu. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi hakimiyyətə ən xoş gəlməyən məqam ondan ibarət idi ki, azərbaycanlılar Ermənistandan məcburi qaydada Kür-Araz ovalığına deportasiya ediləcəklərini gözləmədən, kütləvi halda respublikanın bir sıra rayonlarından axışıb gəlirdi.

Ümumiyyətlə, özbaşına köçüb gəlmiş adamların bütün hərəkətlərinə baxmayaraq, respublika hökuməti bu məsələni həll etmədi. Bunun səbəbi çox sadədir: həmin məsələni həll etmək mümkün deyildi. Bir tərəfdən, bu kortəbii köçkünlər rayon hakimiyyətinin və köçürülmə idarəsinin icazəsi ilə gələndə onlar bir növ "hesaba daxil edilirdi", yəni Ermənistandan Azərbaycana köçüb gələn kolxozların və kolxoz təsərrüfatlarının ümumi sayına əlavə edilir, bu isə SSRİ Nazirlər Sovetinin köçürülmə barədə direktiv qərarlarının yerinə yetirilməsi "göstəricilərini yaxşılaşdırmağa" imkan verirdi. Digər tərəfdən, SSRİ Tikinti Bankı bu köçkünləri "əsl köçkün" hesab etmir və Kür-Araz ovalığı ərazisinə daxil olmayan rayonlara köçüb gələnlər üçün güzəştli maliyyələşdirmə tədbirlərindən imtina edirdi. Bu vəziyyət köçkünlərin haqlı narazılığına səbəb olurdu ki, dövlət onlar üçün nəzərdə tutulan güzəştlər barədə vədinə əməl etmir. Azərbaycanlıları öz tarixi etnik torpaqlarından mümkün qədər tezliklə qovub çıxarmaq üçün millətçi əhval-ruhiyyəli erməni hökumətinin göstərdiyi inadlı cəhdlər bu məsələləri daha da mürəkkəbləşdirirdi.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsi məsələləri üzrə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəsi Əliyevin Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürülmə İdarəsinin rəisi Karapetyana və Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Piruzyana ünvanlanmış məktubunda bu faktlardan bəhs edilir (ARDA, f. 411, siy.4, iş 73, v.293-294). Həmin məktubda deyilir: "Son zamanlar Amasiya, Spitak və Vedi rayonlarının ayrı-ayrı təşkilatları köçürülmə barədə sənədlərin tam rəsmiləşdirilməsini, kolxozçuların köçürülməyə razılıq vermələrini gözləmədən, təsərrüfatları köçürmək üçün sürətli hazırlıq işləri aparırlar. Həmin təşkilatlar bu təsərrüfatların əmlakını bölüşdürür, kolxozları məcbur edirlər ki, yemi satsınlar və hətta nə vaxt yola düşəcəklərini göstərsinlər. Onlar kolxozçuların bu və ya digər rayona köçürülmək arzusunda olub-olmaması ilə hesablaşmırlar, halbuki hökumətin köçürülmə barədə qərarına əsasən, kolxozların nümayəndələri köçürüləcəkləri yerlərə qabaqcadan görüb baxmalı və öz istəklərinə uyğun yerlər seçməlidirlər. Köçürülmə qaydalarının bu cür pozulması isə kolxozçuları məcbur edir ki, onlar yuxarı təşkilatlara şikayət etsinlər, onların köçürmə istəmədikləri rayonlara köçürülmələrindən narazı olduqlarını bildirsinlər" (Yenə orada, vərəq 293).

Köçürmə prosesini sürətləndirməyə çalışan erməni hökumətinin tələskənliyi çox vaxt onunla nəticələnirdi ki, adamlar yeni yaşayış yerlərinə köçüb gəlirdi, onların köçürülməsi barədə sənədlər isə hələ hazır deyildi və müxtəlif instansiyalarda ləngiyirdi.

Digər tərəfdən, konkret fəaliyyət tələb olunan yerdə erməni hökumət orqanlarının fəallığı qeyri-mütəşəkkil xarakter alırdı. Məsələn, elə həmin məktubda göstərilmişdi ki, "vaxtında və dəfələrlə tələb etməyimizə baxmayaraq, köçkünləri dəmiryol stansiyasına daşımaq üçün avtomobil nəqliyyatı verilməmiş, yay dövründə isə rayon təşkilatları lazımi hazırlıq işləri görməmişlər. İndi qış vaxtında⁴¹ hələ 334 təsərrüfat köçürülməlidir".

Bununla əlaqədar, Vedi və Amasiya rayonları misal göstərilir. Həmin rayonların sakinləri Muğan və Şirvan zonasına köçürülmək istəmədiklərini bildirmiş və bununla əlaqədar Azərbaycan K(b)P MK-ya və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə şikayətlə müraciət etmişdir. Doğrudur, bu rayonların kolxozçuları hələ 1949-cu ilin yazında bilirdilər ki, onları köçürməyə hazırlaşsınlar, buna baxmayaraq, Ermənistan hökuməti bu adamların köçürülməyə hazırlanması üçün yaz-yay dövründə heç bir iş görməmişdi, ilin axırında isə azərbaycanlı əhalini oradan çıxarmağa çalışırdı (Yenə orada, vərəq 293-294).

Məktubda həmçinin deyilir ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürülmə İdarəsinin sərəncamına müvafiq olaraq, "Qış dövrünün başlanması ilə əlaqədar və hələ köçürülməmiş 334 təsərrüfat qaldığını nəzərə alaraq, köçürmə biletlərinin verilməsi dayandırılсын" (Yenə orada, vərəq 294).

Vedi Rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Ə.Məmmədovun Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Çarçoqyana məktubunda (3/XI-1949-cu il) da bu məsələyə toxunulur. Məktubda deyilir: "Azərbaycanlıların köçürülməsi barədə Nazirlər Soveti tərəfindən təsdiq edilmiş qrafikə müvafiq olaraq, bizim rayonun kəndlərindən azərbaycanlıların köçürülməsi 1949-cu il oktyabrın 29-dan noyabrın 6-dək olan dövrdə həyata keçirilməli idi. Lakin bu günə qədər heç bir təsərrüfat köçürülməmişdir və Azərbaycan və Ermənistan köçürülmə idarələri nümayəndələrinin məlumatına görə, bizim rayonun kəndlərindən azərbaycanlıların köçürülməsi üçün hələ imkan yoxdur" (Yenə orada, vərəq 296).

Bu məktub həmin illərdə deportasiyaya məruz qalan azərbaycanlı kəndlilərin düşdüyü səciyyəvi vəziyyəti əks etdirir. Onları hər tərəfdən tələsdirir, çıxıb getməyə sövq edirdilər. Bu adamlar mal-qarasını, əmlakını (kimin bəxti gətirsə, evini də) satır və "çamadan üstündə" oturub nə vaxt deportasiya ediləcəklərini gözləyirdilər. Lakin payız gələndə məlum oldu ki, sənədlər hələ rəsmiləşdirilməmişdir, nəqliyyat yoxdur, onların gələcəkdə məskunlaşacağı yerlərdə isə heç bir hazırlıq işi

⁴¹ Məktubun üstündə 28/XI – 1949-cu ik tarixi göstərilmişdir.

görülməmişdir. Digər tərəfdən, evsiz-eşiksiz, mal-qarasız qalmış bu adamlar qışı necə keçirəydilər? Hakimiyyət orqanlarının (həm Ermənistan, həm də Azərbaycan hakimiyyətinin) rəhmsizliyi və azərbaycanlı kəndlilərin özlərinin "qanunpərəst" olmaları nəticəsində bu adamlar həqiqətən dözülməz vəziyyətə düşmüşdülər.

Məktubda daha sonra göstərilirdi: "...Rayonumuzun kəndlərində havaların soyuması ilə əlaqədar yaranmış mürəkkəb vəziyyət bir də onunla gərginləşmişdir ki, köçürülməyə hazırlaşan azərbaycanlılar öz evlərini, əmlakını, yanacaqını, hətta mal-qara üçün yemini də satmışlar. Bu adamların əksəriyyəti hətta gündəlik azuqə ehtiyaclarını da satmışdır..." (Yenə orada).

Bu məktubun müəllifi, Ermənistan SSR Vədi Rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Ə.Məmmədov köçürülmənin təcili təşkil edilməsi barədə müvafiq sərəncam verilməsini xahiş edirdi, çünki "bizim rayonun dağ Kəndlərindəki azərbaycanlıları köçürmək nəzərdə tutulurdu. Bir neçə gündən sonra yollar bağlanacaq və onların köçürülməsi mümkün olmayacaqdır" (Yenə orada). Lakin, bundan əvvəl misal gətirdiyimiz sənəddə - Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürülmə məsələləri üzrə idarənin nümayəndəsi Əliyevin 28/XI-1949-cu il tarixli məktubundan görüldüyü kimi, Ermənistan hökumətinin təsiri üzündən bu məsələ müsbət həll edilməmiş və nəticədə Vədi rayonunun dağ kəndlərinin sakinləri mal-qarasız, azuqəsiz bir vəziyyətdə, qışı orada qalmağa məcbur olmuşdular. Bu adamlardan bəziləri hətta evlərini də satmışdı.

Əlbəttə, bu cür faktlar deportasiyaya məruz qalan azərbaycanlılar arasında narazılığı kəskinləşdirir, çoxlu şikayətlərə səbəb olurdu.

Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında daim mübahisə mənbəyi olan daha bir məsələ vardı. Bu, mal-qaranın daşınması, daşınma zamanı onların itkisi və itkinin əvəzinin ödənməsi məsələləri idi.

Xüsusən 1949-1950-ci illərdə bu məsələ ilə əlaqədar mübahisə və yazışmalar daha çox olmuşdur. Məsələn, 1949-cu ilin dekabr ayında Ermənistan SSR köçürülmə İdarəsindən Azərbaycan SSR köçürülmə İdarəsinə göndərilən teleqramda bildirilirdi ki, 1949-cu ildə deportasiya edilmiş kolxozçular özləri ilə 8.138 baş iribuynuzlu qaramal, 19.237 baş davar, 312 baş at, 81 baş donuz aparıblar. Onlardan 5.114 baş iribuynuzlu qaramal, 14.824 baş davar, 217 baş at və 81 baş donuz kolxoz əmlakı olmuşdur. Azərbaycan köçürülmə İdarəsinin məlumatlarına görə isə 1949-cu il dekabrın 1-dək Ermənistandan cəmi 5019 baş iribuynuzlu qaramal, 9.374 baş davar və 177 baş at gətirilmişdi ki, onlardan da yalnız 1.677 baş iribuynuzlu qaramal, 4.231 baş davar və 109 baş at kolxoz əmlakı, qalanlar isə köçkünlərin şəxsi mal-qarası olmuşdur.

Bu məsələnin aydınlaşdırılması uzun çəkdi. Bata ilə Yerevan arasında qızğın yazışma gedirdi. Bakıdan Yerevana, Yerevandan Bakıya nümayəndələr gedir, hər iki tərəf Moskvaya şikayət edir, oradan təlimatlar və teleqramlar alınır (bu barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: Ataxan Paşayev. Köçürülmə. səh. 20-21). Ermənistandan Azərbaycana gətirilmiş mal-qaranın əsl sayını öyrənmək mümkün deyil. Yuxarıda (birinci fəsilə) qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər hər vasitə ilə çalışırdılar ki, göndərilmiş mal-qaranın baş sayını artıq göstərsinlər, kəndlilər özləri isə yeni yerlərində mal-qaranı saxlaya biləcəklərinə əmin olmadıqlarına görə azacıq da olsa real kompensasiya əldə etmək üçün bu mal-qaranı satmağa yaxud kəsməyə çalışırdı. Geniş əhatəli bürokratiya və uçuğun dolaşığı bu problemi daha da mürəkkəbləşdirirdi. Nəhayət, tərəflər sənədlər vasitəsi ilə heç nəyi sübut edə bilməyəcəklərini yəqin edəndən sonra kompromis sazişə gəldilər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Ermənistan Nazirlər Sovetinin adından razılaşıdıraraq Moskvaya göndərilmiş məlumatlara görə, 1950-ci il yanvarın 1-dək azərbaycanlıların köçürülməsi gedində Ermənistandan Azərbaycana aşağıdakı sayda mal-qara gətirilmişdir: ictimai mal-qara 4.502 baş iribuynuzlu qaramal, 12.720 baş davar, 206 baş at və 66 baş donuz; şəxsi mülkiyyət hüququnda kolxozçulara məxsus olan mal-qara 2.607 baş iribuynuzlu qaramal, 4.178 baş davar, 64 baş at. Teleqramda Azərbaycan və Ermənistan tərəfləri xahiş edirdi ki, yuxarıda göstərilən miqdarda mal-qara Azərbaycan SSR-in plan göstəricilərinə əlavə edilsin (Yenə orada, səh. 21).

Yuxarıda göstərilən rəqəmləri müqayisə etsək, aydın olar ki, tərəflər aralıq variant seçmişdi: son rəqəmlər Ermənistan tərəfin təqdim etməyə çalışdığı göstəricidən az, lakin köçürülmüş azərbaycanlı kəndlilərin Azərbaycanda məskunlaşdıqları yerlər üzrə Azərbaycanda ümumi statistik məlumatla göstəriləndən çox idi.

Lakin bir qədər irəli gedərək deməliyik ki, bu problem, yəni Ermənistandan Azərbaycana deportasiya prosesində gətirilmiş heyvanların sayı barədə rəqəmlər arasındakı uyğunsuzluq sonralar da, dəfələrlə qarşıya çıxmışdır. İl üzrə yekun məlumatları tutuşdurarkən bu göstəricilər heç vaxt üst-üstə düşmür və hər dəfə də bu fakt uzun-uzadı bürokratik yazışmalar üçün, müxtəlif komissiyaların yaradılması üçün bəhanə olurdu.

1948-ci ildə olduğu kimi 1949-cu ildə də, sonrakı illərdə də Ermənistandan deportasiya edilmiş kolxozların və kolxozçuların köçürülməsi və onların yerləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məsələsi çox kəskin şəkildə qarşıda dururdu.

Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məsələlərində hökm sürən hərc-mərcliyi nümayiş etdirmək üçün "Azərköçküntikinti" trestinin maliyyələşdirilməsi mövzusunda idarələrarası yazışmaya aid bəzi sənədlərdən qısa sitatlar gətirək:

"Azərköçküntikinti" trestinin müdiri A.K.Xəlilovun imzası ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədr müavini M.M.Əliyevin adına məktubdan: (aprel 1949-cu il).

"SSR İttifaqı Nazirlər Sovetinin bu il 19 mart tarixli 1139 N-li qərarı ilə nəzərdə tutulmuş 3 milyon rubl məbləğində maliyyə vəsaiti bu günədək ayrılmamışdır. Bu deyilənlərin nəticəsində trest cari ilin yanvar ayından bəri fəhlələrə, mühəndis-texniki işçilərə və qulluqçulara əmək haqqı ödəmir, aprelin 1-i üçün borcun məbləği 728 min rubla bərabərdir" (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, v.78).

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin imzası ilə 10 fevral 1949-cu il tarixli hökumət teleqramından:

"Moskva, İttifaq Nazirlər Soveti, Malenkov yoldaşa. Köçürülmə planının layihəsi ilə birlikdə köçürülmə ilə bağlı tədbirlərin 26 milyon rubl məbləğində iş həcmi İttifaq Dövlət Plan Komitəsinə təqdim edilmişdir.

İttifaq Dövlət Plan Komitəsi respublika üzrə planı nəzərdən keçirərək qərara gəlmişdir ki, "Azərköçküntikinti" tresti tərəfindən həyata keçirilən köçürülmə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi İttifaq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Baş Su

Təsərrüfatı İdarəsinin limitləri əsasında nəzərdə tutulmalıdır. Lakin İttifaq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən alınan məlumata görə, bu tədbirlər respublika büdcəsindən maliyyələşdirilməlidir. Maliyyələşdirilmə ilə bağlı vəziyyətin aydınlaşdırılmaması nəticəsində köçürülmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi pozulur. Köçküntikinti trestinin maliyyə vəziyyəti ağırdır, iki aydır ki, işçilərə əmək haqqı ödənilmir. Azərbaycan Nazirlər Soveti Sizdən xahiş edir ki, bu məsələnin dərhal həll edilməsi barədə İttifaq Dövlət Plan Komitəsinə, İttifaq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə və İttifaq Maliyyə Nazirliyinə sərəncam verəsiniz" (Yenə orada, v.205).

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin T.Quliyevin imzaladığı (20 yanvar 1949-cu il) hökumət teleqramından. Ünvan: Moskva, İttifaq Nazirlər Soveti, Malenkov yoldaşa.

"...Yanvar ayının əvvəllərində İttifaq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi "Azərköçküntikinti" trestinin maliyyələşdirilməsini dayandırmış, bunun nəticəsində trest əmək haqqı üzrə borcları ödəmək, eləcə də birinci rüb üçün köçürülmə ilə bağlı tədbirləri həyata keçirmək imkanından məhrum olmuşdur. Bununla əlaqədar Azərbaycan Nazirlər Soveti Sizdən xahiş edir ki, bu məsələyə müdaxilə edəsiniz" (Yenə orada, vərəq 205).

SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və SSRİ Kənd Təsərrüfatı Bankının xətti ilə maliyyələşdirilmənin dayandırılması külli məbləğdə borclar yaranmasına səbəb oldu və Azərbaycan Köçürülmə İdarəsi böhranlı vəziyyətə düşdü. Xatırlayaq ki, kommunist bürokratiyanın və "mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmənin" hökm sürdüyü dövrdə hər hansı avadanlıq, material və s. almaqdan ötrü uzun müddət yazışmalar aparmaq, bəzən ən yuxarı instansiyalara müraciət etmək lazım gəlirdi.

O dövrə (1949-cu ilə) aid idarələrarası yazışmadan köçürülmə tədbirlərinin maliyyə təminatı ilə bilavasitə bağlı olan iki nümunəyə nəzər salaq. Söhbət "Kür-Arazsutikinti" üçün nasos (motorsuz) (!) ayrılmasından gedir. Məlum olmuşdur ki, bu cür nasos yalnız SSRİ Kənd təsərrüfatı nazirinin göstərişi üzrə nazirliyin fondları hesabına ayrıla bilər (Yenə orada, vərəq 205a).

Neft Sənayesi Nazirliyinin fondundan 200 metr (köhnə!) boru almaq üçün SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkovdan icazə almaq tələb olunurdu (Yenə orada).

Bu cür xırdaçı nəzarət və reqlamentasiya təsərrüfatçıların əl-qolunu bağlayırdı. Digər tərəfdən oğurluq, rəqəmlərin şişirdilməsi, dövlət əmlakının (yəni sahibsiz əmlakın) dağıdılması halları.

Bütün bunlar deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlı əhəlinin normal məskunlaşmasını tamamilə qeyri-mümkün edirdi. Məsələn, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürülmə İdarəsinin rəisi K.Allahverdiyev və Kənd Təsərrüfatı Bankının Azərbaycan kontorunun müdiri R.Talıbov tərəfindən Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev və Azərbaycan K(b)P MK-nın Katibi H.Seyidova ünvanlanmış, ilyarımlıq dövrün (1948-ci və 1949-cu ilin birinci yarısı) yekunları barədə məktubda deyilirdi: "Köçkün təsərrüfatları"⁴² müvəqqəti olaraq onların köçürüldüyü rayonların və kəndlərin yerli sakinlərinin mənzil sahələrində yerləşdirilmişlər, köçkün təsərrüfatlarının yalnız az bir qismi kommunal və sahibsiz evlərdə yerləşdirilmişdir.

Yerli sakinlərin mənzil sahələrində yerləşdirilmiş köçkünlərin vəziyyəti son dərəcə ağırdır, çünki müəyyən müddətdən sonra həmin evlərin sahibləri oraya köçüb gələnlərə elə şərait yaradırlar ki, bir tərəfdən, bu vəziyyətdə yaşamaq mümkün olmur, böyük qalmaqal düşür, xoşagəlməz hallar yaranır, digər tərəfdən, bu vəziyyət köçürülmənin gedişində də mənfi təsir göstərir" (ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, v. 159).

Daha sonra arayışdan aydın olur ki, köçkünlər üçün mənzil tikintisi işi süründürməçiliyə salınır. Bəzən bu, onunla əlaqədar olurdu ki, köçkünlər üçün tikilən evlərin nümunəvi layihəsi barədə məsələni yuxarı instansiyalar bu qədər ləng həll edirdi. Nəhayət, yalnız 1949-cu ilin iyulunda, yəni köçürülmə başlayandan il yarım sonra (!) "Dağıstan" və "Türkmənistan" layihələri seçildi və həmin layihələr (Salyan, Puşkin, Sabirabad və Əli Bayramlı rayonları üçün ayrı-ayrılıqda) son layihələr kimi SSRİ Kənd Təsərrüfatı Bankının Azərbaycan kontoruna təqdim edildi.

Lakin bundan sonra "tərtib edilmiş smetalara binaların konstruksiyasının dəyişməsi ilə əlaqədar", eləcə də hər bir rayon üçün bir evin dəyərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı ciddi dəyişikliklər edilmişdi (Yenə orada, vərəq 161).

Kolxozçular tikinti materiallarını əslində çox işlənən mallar qiymətinə almalı idilər. Bunun nəticəsində evlərin dəyəri xeyli artmışdı. Məsələn, Əli Bayramlı rayonunda bir ikiotaqlı evin dəyəri 28.872 rubl, Puşkin rayonunda isə bu cür evin dəyəri 40.287 rubl olmuşdu. Evlərin divarları yonulmamış tikinti daşından hörüləcəyi halda, bu qiymət daha da artıq idi: Əli Bayramlı rayonu üçün 34.532 rubl, Puşkin rayonu üçün 64.330 rubl.

Eyni zamanda, arayışda göstərilir ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin 10.111.48-ci il tarixli 754 №-li qərarına əsasən, köçkün kolxozçular üçün yaşayış binasının və həyət tikililərinin dəyəri də daxil olmaqla, hər təsərrüfat üçün 20.000 rubla qədər kredit müəyyən edilmişdir. Beləliklə, "Azərköçküntikinti" və "Kür-Arazsutikinti" trestləri tərəfindən tərtib edilmiş layihə smetaları müəyyən edilmiş kreditin real imkanlarından qat-qat artıq idi (Yenə orada, vərəq 163).

Beləliklə, mənzil və evlər tikintisi kimi ən mühüm məsələdə, hətta kağız üzərində belə, heç bir aydınlıq yox idi. Köçkünlərin real həyatında isə vəziyyət qat-qat pis idi. Hətta hansısa bir möcüzə sayəsində bürokratik maneələri adlayaraq cüzi kredit almağa nail olan köçkünlər də həmin pula öz ailəsi üçün ev tikə bilmirdi (talvarlar və başqa həyət tikililəri barədə isə heç danışmırıq). Smeta rəqəmləri "çox işlənən malların qiymətləri", yəni parakəndə ticarət qiymətləri əsasında müəyyən edilirdi,

⁴² Həmin arayışa görə bu ilyarım ərzində Ermənistandan Azərbaycana kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin 2.437 kolxozçu təsərrüfata köçürülmüşdü.

halbuki həmin illərdə bütün tikinti materialları son dərəcə qıt idi və bu mallar üçün "şirinlik" vermədən onları ticarət şəbəkəsindən almaq praktiki olaraq mümkün deyildi.

Sözün qıyası, köçürülmə kampaniyasının yekunları, xüsusən köçkünlərin yeni məskunlaşdıqları yerlərdə şəraiti baxımından, son dərəcə acınacaqlı idi.

Kolxozçuların və təsərrüfatların köçürülməsi barədə planın yerinə yetirilməsi məsələsinə gəldikdə, 1949-cu il noyabrın 15-dək həmin göstəricilər aşağıdakı rəqəmlərlə səciyyələnir (Bu məlumatlar Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürülmə idarəsinə məxsusdur. ARDA, f. 411, siy. 9, iş 73, v. 283-284).

O vaxtdək Ermənistanın Kotay, Əzizbəyov, Mikoyan, Axtınıs, Aştarak, Zəngibasar, Basarkeçər, Aparan, Artaşar, Eçmiədzin və Gorus rayonlarından cəmi 1.914 təsərrüfat, 8.502 adam köçürülmüşdü. Ermənistandan deportasiya edilən azərbaycanlı kəndlilərin köçürüldüyü rayonlar arasında Saatlı, Göyçay, Mirbəşir, İmişli, Əli Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Jdanov, Yevlax, Ucar, Gədəbəy və Bərdə rayonları vardı. Azərbaycanlı kolxozçuların ən çox köçürüldüyü rayonlar bunlar idi: Mirbəşir (207 təsərrüfat, 987 adam), Əli Bayramlı (203 təsərrüfat, 810 adam), Zərdab (176 təsərrüfat, 835 adam) (Yenə orada). Ermənilər də 1949-cu ildə köçürülməyə yekun vururdular. Məsələn, Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini A.Piruzyanın imzası ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevə ünvanlanmış 2 dekabr 1949-cu il tarixli məktubda çox maraqlı faktiki material vardır. Həmin məktubda deyilir ki, 1949-cu il üçün olan plana görə, Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 15.276 adam (3278 təsərrüfat) köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Əslində isə 1949-cu il dekabrın 1-dək 10.595 adam (2.368 təsərrüfat) köçürülmüşdü. "Ermənistan SSR Nazirlər Soveti əvvəllər köçürülmək arzusunu bildirmiş köçkünlərin özlərinin xahişi ilə Kotay və Oktemberyan rayonlarındakı 416 adamı və 103 təsərrüfatı əvvəlki yerlərində saxlayır". Bu sonuncu məlumat bir qədər təəccüb doğurmaya bilməz: yəni doğrudanmı millətçi erməni məmurları azərbaycanlı kəndlilərin halına acıyaraq onların göstərilən rayonlardan getməməsi barədə xahişlərinə əməl etmişdir? Əlbəttə yox! Göstərilən təsərrüfatlar ona görə saxlanmışdı (hələlik saxlanmışdı) ki, bu təsərrüfatların sakinləri köçüb getməyə qəti etiraz edirdi, onların zor gücünə (əsgərlərin köməyi ilə) çıxarılması isə Moskvanın planlarına daxil deyildi: bu cür aksiya çox böyük hay-küyə səbəb ola bilərdi. Bundan əlavə, göstərilən təsərrüfatların kolxozçuları bütün instansiyalara şikayət məktubları göndərərək bildirirdilər ki, könüllülük prinsipi pozulur. Köçürülmə barədə ilkin razılıq məsələsinə gəldikdə isə, Ermənistan hökuməti buna həmin adamları aldatmaq və hədələmək yolu ilə nail olmuşdu. Ermənilər Ləmbəli kəndində (bax: II fəsil) keçirilmiş ümumi iclasın protokollarını da bu yolla saxtalaşdırmışdı. Buna görə də Ermənistan tərəfi yeni qalmaqla yol verməmək üçün üzə özünü elə göstərirdi ki, guya Ermənistan hökuməti özü köçkünlərin fikri ilə hesablaşır. Halbuki erməni millətçiləri bu vəziyyətlə əsla barışmır və özlərinə xas olan hiyləgərliklə, hələ orada qalmaqda davam edən azərbaycanlıların onların etnik-tarixi torpaqlarından qovub çıxarmaq üçün illər boyu əllərindən gələni edirdi.

Ermənistan tərəfi (Piruzyan) elə həmin məktubda dönə-dönə xatırladır ki, 1949-cu ilin planına görə Azərbaycanın hələ "borcu" qalır və oktyabrın 28-dən noyabrın 7-dək daha 3.201 adam (628 təsərrüfat) Azərbaycana köçürülməlidir. Piruzyan bu işin ləngidilməsində (Vedi rayonu üzrə) Azərbaycan tərəfini günahlandırır. Piruzyan xüsusən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürülmə İdarəsinin rəisinin günahlandırır ki, o, həmin adamların cari ildə köçürülməsini qadağan etmişdir.

Biz bu fəslin əvvəlində həmin məsələyə toxunmuşduq. Haqiqət bundan ibarət idi ki, erməni məmurları süründürməçilik edir və Vedi rayonunun kəndlilərində yaşayan azərbaycanlı kolxozçuların yola düşməsinə ləngidirdilər (məsələn, onlara nəqliyyat vermirdilər). Beləliklə, payızın axırı yetişmişdi, bu vaxt dağlarda qar yağmış, yollar keçilməz olmuşdu. Bundan əlavə, Ermənistan hökuməti məsələdən duyuc düşəndə aydın oldu ki, azərbaycanlı kolxozçuların əksəriyyəti deportasiya planına görə onlardan ötrü nəzərdə tutulan Salyan rayonuna köçüb getmək istəməzlər. Nəticədə öz evlərini, mal qarasını, ərzaq ehtiyatlarını, mal-qara üçün yemini, ev müxilləfatını, yanacağı satmış adamlar qış qapını döydüyü bir vaxtla acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdülər.

Piruzyan bu məktubu yazmaqla öz təqsirini Azərbaycan tərəfinin üstünə atmağa cəhd edir, özünü az qala azərbaycanlı kolxozçular halına acıyan bir xeyirxah kimi qələmə verməyə çalışırdı. Lakin bu cəhd əsla inandırıcı deyil. Təsədüfi deyil ki, o öz məktubunun sonunda Vedi rayonunda qalan 3.201 azərbaycanlı kolxozçunun Ermənistandan köçürülməsini təkidlə tələb edir (ARDA, f. 411, siy.9, iş 73, v. 290a).

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Azərbaycan K(b)P MK-nın 10 yanvar 1950-ci il tarixli qərarında köçürülmənin ilk iki ili (1948-1949) ərzində görülmüş tədbirlərə dair yekun sənədini heç də təsəlliverici saymaq olmaz.

"Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı rayonlarına köçürülən kolxozçuların təsərrüfat quruculuğuna dair təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında" adlı bu qərarla göstərilirdi ki, 1948-1949-cu illərdə Ermənistandan Azərbaycana, Kür-Araz ovalığı rayonlarına⁴³ 4.674 təsərrüfat (20.000 adam) köçürülmüşdür. Bu ailələrdən 1.410-u yerli sovetlərin və kolxozların evlərində, 3.264-ü isə yerli sakinlərin sıxışdırılması hesabına yerləşdirilmişdi. Qərarla qeyd edilir ki, köçkün kolxozçular üçün yaşayış evləri tikintisi sarıdan vəziyyət son dərəcə xoşagəlməzdir. İki il ərzində bu məqsədlə cəmi ... 80 ev tikilmişdir.

Qərarla həmçinin göstərilir ki, "Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi bütün köçürülən təsərrüfatlara həyətəyən torpaq sahəsi verilməsi üçün indiyədək lazımı tədbirlər görməmiş, köçkünlərin şəxsi istifadəsi üçün onlara mal-qara satılması təşkil edilməmiş, köçkün kolxozçuların əvvəl yaşadığı yerlərdə qazandıqları əmək günlərinə görə onlarla qəti hesablaşmalar aparılması təmin edilməmiş, köçkün kolxozçulara daşınan əmlak ayrılması və daşınmaz əmlakın onlara düşən hissənin dəyərinin ödənilməsi üçün tədbirlər görülməmişdir" (yenə orada, vərəq 1, arxa tərəf).

"Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyi köçkünlərin məskunlaşacağı Kür-Araz ovalığı rayonlarında köçkünlərə xidmət göstərilməsi üçün kifayət qədər geniş iş aparmamış, malyariyaya qarşı mübarizə üçün sistemətik profilaktik tədbirlər

⁴³ Qərarın mətnində belə yazılmışdı, lakin rəqəm göstəricilərini təhlil edəndə aydın olur ki, bu məlumatlar bütün köçkünlərə, o cümlədən Kür-Araz ovalığına aid olmayan o biri rayonlara köçüb gələnlərə də aiddir (ARDA, f. 411, siy.28, iş 67, v. 1a-1j).

görməmişdir" (yenə orada). Burada zahirən yumşaq bürokratik ifadələrdən yayınıb "sətirlərin arasına" nəzər salsaq, köçkünlərin əsl faciəsini görə bilərik. Malyariya bu adamlara qənim kəsilmişdi. Əksər ailələrin bütün üzvləri bu xəstəliyə tutulmuşdu. Xüsusən körpə uşaqlar arasında çoxlu ölüm halları baş vermişdi. Təəccüblü deyil ki, adamlar malyariya rayonlarından başqa, hara olsa getməyə razı idi. Burada isə onları hər addımda xəstəlik və ölüm gözləyirdi.

Köçkünlərin məskunlaşması üçün onlara verilən uzunmüddətli kreditlərin mənimlənmə göstəricisi gülünc dərəcədə kiçik idi. İki il ərzində bu göstərici cəmi 14 faizə bərabər olmuşdu.

Adını çəkdiyimiz qərara əlavə kimi, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR rayonlarına köçürülən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin rayonlar üzrə yerləşməsi barədə məlumat verilir (Əlavə N 2, yenə orada, vərəq 1 d, arxa tərəf). Köçkünləri Azərbaycanın 17 rayonunda, konkret olaraq Salyan, Əli Bayramlı, Sabirabad, Puşkin, Saatlı, Xıllı, İmişli, Jdanov, Ağcabədi, Yevlax, Xaldan, Göyçay, Ucar, Zərdab, Ağdaş, Lənkəran və Astara rayonlarında yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Köçkünlərin aşağıdakı rayonlarda daha çox sayda yerləşdirilməsi planlaşdırılmışdı: Salyan (500 təsərrüfat, 2.215 adam), Puşkin (400 təsərrüfat, 1.720 adam), Əli Bayramlı (300 təsərrüfat, 1290 adam), Sabirabad (300 təsərrüfat, 1.290 adam), Saatlı (300 təsərrüfat, 1290 adam), İmişli (300 təsərrüfat, 1290 adam), Ağcabədi (300 təsərrüfat, 1225 adam).

Göstərilən qərara 3 N-li əlavəyə müvafiq olaraq, respublikanın 20 rayonunda köçkünlər üçün 2.400 ev tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu (Yenə orada, vərəq 1). Bu cür "xülyaların" real olmadığını başa düşmək üçün xatırladaq ki, deportasiyanın əvvəlki iki il ərzində cəmi 80 ev tikilmişdi. Halbuki nüfuzlu təşkilatlar səviyyəsində qəbul edilmiş qərarların, sərəncamların və təlimatların sayı-hesabı yox idi.

Həyat göstərdi ki, deportasiya sanki iki səpkidə baş verirdi. Əvvələn, zahirən yumşaq, dözümlü qərarlar qəbul edilir, müşavirələr keçirilir, qızgın yazışma aparılırdı. Bam ilə Yerevan arasında, eləcə də iki respublikanın paytaxtları ilə Moskva arasında yüzlərlə, minlərlə rəsmi sənəd mübadiləsi aparılırdı. Məsələyə bu baxımdan, yəni kağızcılıq mövqeyindən yanaşanda vəziyyət nisbətən dözümlü idi. Yüksək kürsülərdən çıxış edənlər "ayrı-ayrı qüsurları" açıb göstərir, tənqidi qeydlərini bildirir, çoxsaylı bəndlərdən və yarımbəndlərdən ibarət geniş qərarlar qəbul olunur, sanballı arayışlar tərtib edilir, onların əsasında yeni ümumiləşdirici arayışlar yaranırdı. Bu vəziyyətin sonu görünürdü.

Amma kağız üzərində qeyd edilənlər real həyatdan çox-çox uzaq idi. Gerçəklik belə idi ki, yorulub təngə gəlmiş, ac-yalavac, yanlarında körpə uşaqlar və ahıl qocalar olan, bütün var-yoxlarını itirmiş adamlar haraya üz tutduqlarını özləri də bilmədən çıxıb getməyə məcbur idilər. Bir qayda olaraq bu adamları öz vətənlərində də gülürüzlə qarşılamırdılar. Burada da onlar salamat qalmaq, bir tikə çörək qazanmaq üçün təhqirlərə dözməli, gərgin mübarizə aparmalı, hakimiyyət nümayəndələrinin bitib-tükənmək bilməyən danlaq və məzəmmətlərini qəbul etməli olurdular.

Bu dəhşətli faciənin yer üzündə nə vaxtsa yenidən təkrar ediləcəyini təsəvvür etmək çətin idi. Lakin bu müsibət bizim başımıza bir daha gəldi. Bu gün heç bir günahı olmayan yüz minlərlə adamın nəinki qonşu Ermənistandan, hətta Azərbaycandakı ata-baba yurdlarından qovulmasının şahidiyik.

1950-ci il martın 14-də Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının nazirlər sovetləri həmin ilin yazında köçürülmə planını, avqustun 25-də isə həmin ilin payız dövrü üçün⁴⁴ analoji planı təsdiq etdilər.

Yaz mövsümündə köçürülmə planına görə Ermənistandan Azərbaycana 1.672 təsərrüfat (6.510 adam), payızda isə daha 1.747 təsərrüfat (7.851 adam) köçürmək planlaşdırılırdı. Beləliklə, 1950-ci ilin planlarında cəmi 3.419 təsərrüfat (14.361 adam) köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1950-ci ildə qarşıya çıxan ən kəskin və bununla bərabər, 1948-1949-cu illərdə olduğu kimi, hələ də həll edilməmiş əsas problem-mənzil problemi, yəni köçkünlər üçün yaşayış evləri tikintisi problemi idi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin imzası ilə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini G.M.Malenkova ünvanlanmış məktubda açıq bildirilir ki, 1948-49-cu illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana planda nəzərdə tutulan 50 min adam əvəzinə cəmi 20 min adam köçürülmüşdür. "Müəyyən edilmiş köçürülmə planının xeyli qənaətbəxş səviyyədə yerinə yetirilməsi ilk növbədə onunla izah edilir ki, ötən iki il ərzində köçürülmə rayonlarında köçkünlər üçün evlər tikmək mümkün olmamışdır. Buna səbəb odur ki, Kür-Araz ovalığı ərazisində suvarılan torpaqların mənimlənməsi məqsədilə SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi sistemində yaradılmış "Azərköçküntikinti" ixtisaslaşdırılmış tikinti təşkilatının təchizatı zəif olmuş, Sentrosoyuz xətti ilə köçkünlərə satılmaq üçün respublikaya tikinti materialları gətirilməsi qeyri-qənaətbəxş olmuşdur" (ARDA, f. 411, siy. 28, iş 78, vərəq 51).

Məlum olduğu kimi, SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 yanvar 1948-ci il tarixli qərarında köçkünlərdən ötrü evlər tikilməsini təmin etmək məqsədilə Molotov vilayətindən taxta-şalban göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

T.Quliyevin məktubunda deyilir: "Lakin Molotov vilayətindəki tikinti-quraşdırma kontorları və meşə sənayesi təsərrüfatı idarəsi lazımi mexanizmlərlə, nəqliyyat vasitələrlə və işçi qüvvəsi ilə son dərəcə zəif təchiz edilmişlər və buna görə də onlar 1950-ci ildə köçkünlər üçün 3.500 ev tikilməsini təmin etmək iqtidarında deyildirlər" (Yenə orada, vərəq 52).

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq SSRİ Nazirlər Soveti qarşısında vəsatət qaldırmış və sonrakı illərdə köçürülmə ilə bağlı planların azaldılaraq aşağıdakı kimi müəyyən olunmasını xahiş etmişdi: 1951-ci ildə 10.000 adam, 1952-ci il-də 20.000, 1954-cü ildə 20.000 adam, 1953-cü ildə 15.000 adam (yenə orada).

Qeyd edək ki, köçürülmə planına əsasən (SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli 408 sayılı qərarına əsasən) 4 il ərzində (1948-1951-ci illərdə) Ermənistandan Azərbaycana 100 min adamın köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Beləliklə, şübhə doğurmur ki, Moskvanın azərbaycanlı əhalinin "mütəşəkkil şəkildə" və "sürətli templərlə" deportasiyası üzrə planı iflasa uğramışdır.

⁴⁴ Köçürülmənin əsasən yazda və payızda həyata keçirilməsi onunla bağlı idi ki, qış və yay fəsilələrində əlverişsiz iqlim şəraiti buna imkan vermir. 2-ci fəsilədə biz artıq ətraflı danışmışdıq ki, bu statistik göstəricilər təxminidir və deportasiyanın miqyaslarının dəqiq mənzərəsini yaratmır.

Mənzil problemi həll edilməmiş qalmışdır. 1950-ci ilə aid planda nəzərdə tutulmuş 3.500 ev əvəzinə cəmi 470 (13,4%) ev tikilmişdir. 1488 köçkün ailəsinə nəzərdə tutulmuş həyətəni kənd təsərrüfatı sahələri verilməmişdir.

1950-ci il planında evlərin tikintisi və mal-qara alınması üçün nəzərdə tutulmuş 19 milyon manatın yalnız 13,9 mln. manatı əldə edilmişdir.

Yerlərdəki tikinti kontorları və "Azərbaycan Köçmə Tikintisi" İdarəsi böyükhəcmli işlərin öhdəsindən gəlməkdə aciz idi. Məsələn, 1950-ci ilin yanvarın-da Qaradonludan göndərilmiş teleqramda göstərilirdi ki, qatarda gətirilmiş köçkünləri yerləşdirmək mümkün olmadığından, köçkünlərlə dolu 11 vaqon üç sutka ərzində orada boş-boşuna dayanmalı olmuşdur. Bu zavallılar vəd edilmiş "rahat" mənzillər əvəzinə çılpaq çölləri "seyr etməli" olmuşlar.

1950-ci ilin noyabr ayında göndərilmiş başqa bir teleqramdan isə bilmək olur ki, Ucar stansiyasında 52 köçkün ailəsi "ilişib qalmışdır". Onlar bir aydan çox müddətdə açıq səma altında yaşamağa və gecələməyə məcbur olmuşlar. Bu köçkünlər Zərdaba getməli idilər, lakin orada onların yerləşdirilməsi üçün heç nə hazır deyildi və buna görə onlar Jdanov rayonunda məskunlaşmağa icazə istəyirdilər, belə ki, onların əvvəl köçmüş həmyerliləri məhz bu rayonda yerləşmişdilər. Belə vəziyyət həm də ona görə yaranmışdı ki, hakimiyyət dairələri öz planlarına əsasən, bir kəndin və ya kolxozun sakinlərini Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına göndərirdilər, bu da təbii ki, kolxozçuların haqlı narazılığına səbəb olur və daşınmaz əmlakın bölgüsü zamanı böyük çətinliklərə və mübahisələrə zəmin yaradırdı.

Buna görə heç də təəccüblü deyildir ki, köçürülmə və kolxozçular üçün evlərin tikintisi üzrə bütün planlar ildən-ilə yerinə yetirilməmiş qalırdı.

Yerlərdəki hakimiyyət orqanları isə köçkünlərin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün nəşə etməyə çalışdıqda isə onları dərhal "yerlərində oturdurdular". Belə ki, həmin illərdə hökm sürən diktatura sistemi şəraitində hər hansı, hətta ən adi təşəbbüs dərhal cəzalandırılır və kəskin tənqiddə məruz qalırdı.

Buna Azərbaycan köçmə tikintisi idarəsinin Yevlax tikinti-quraşdırma kontoru ilə əlaqədar yaranmış vəziyyəti misal göstərmək olar. 1950-ci ildə orada köçkünlər üçün mənzil tikintisi sahəsində böhranlı vəziyyət yaranmışdı. Yevlax tikinti-quraşdırma kontoru 1950-ci il-də Zərdab, Ağcabədi və Ucar rayonlarının üç kolxozunda köçkünlər üçün 280.000 man. məbləğində 140 yaşayış evi tikməli idi. Tikinti üçün materiallar və vəsait xəsisçəsinə və qeyri-müntəzəm verildiyindən 1950-ci ilin 7 ayı ərzində 22.000 min man. əvəzinə cəmi 1.557 min man. mənimşənilmişdi.

Vəziyyəti az-çox düzəltmək üçün tikinti kontorunun rəisi İ.M.Abbasov köçkünlər üçün əlavə yaşayış evlərinin tikintisi üçün kolxozlarla fərdi müqavilələr bağlamağa başlamışdır. Lakin bu təşəbbüs cəhdi baş idarənin "xəbəri və icazəsi olmadan" edildiyindən, bu barədə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə dərhal danos verilmiş və aydın məsələdir ki, bürokratlar "həddindən artıq cəsarətli" rəisi yerində "oturtmuşdular" (ARDSPİHA, f.1, siy.89, iş 95, vər. 278).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Köçmə Tikintisi İdarəsinin tikinti-quraşdırma kontorlarının (TQK) fəaliyyəti bütün yoxlama komissiyalarının və yuxarı instansiyaların daimi tənqid obyektinə idi. Halbuki bu kontorlar SSRİ Nazirlər Sovetindən başlayaraq pillə-pillə aşağı düşən təşkilatlar-deportasiyaya görə məsuliyyət daşıyan orqanlar silsiləsində xeyli məhdud səlahiyyətlər və imkanlara malik olan sonuncu halqa idi. Başqa sözlə desək, həmin kontorlar bir növ ideal "qapazaltı" rolunu oynayırdılar və bundan bütün instansiyalar istifadə edirdilər. TQK-nı tənqid edir, yüz yerdən yoxlayır, komissiyalar yaradılır, arayışlar yazılırdı.

Buna nümunə qismində, Sabirabad TQK-nın fəaliyyətinin yoxlanılması üzrə (1950-ci il, dekabr) bir tipik materiala nəzər salmaq kifayətdir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sərəncamına əsasən xüsusi komissiya bu kontorun 1949-1950-ci illərdəki işini yoxlayaraq aşağıdakı nöqsanları aşkara çıxarmışdır: 1) inşaat planının (şəxsi və podrat) yerinə yetirilməsi son dərəcə aşağıdır; şəxsi: 1949-cu il - 30%, 1950-ci il (I.VIII qədər) - 19%; podrat üzrə: 1949-cu il - 10%, 1950-ci il - 6,0% (ARDSPİHA, f. 1, siy. 89, iş. 95, vər.279)

Tikintinin dəyərinin plana qarşı şişirdilməsinin aşağıdakı səbəbləri göstərilmişdir: a) yerli tikinti materiallarının istehsalının baha başa gəlməsi; bunların işlənməsi və hesabdən silinməsi uçotunun düzgün aparılmaması, tikinti materiallarının istifadə edilməsi faizinin aşağı olması; maşın parkının faydalı işinin aşağı səviyyəsi; naryadlar üzrə fəhlələrin pul ödəmələrinin şişirdilməsi; b) maliyyə intizamının pozulması, vəsaitin təyinat üzrə xərclənməməsi; c) TQK-da uçotun və hesabatın dağılıq vəziyyətində olması.

Məktubun yekun hissəsində deyilirdi ki, yoxlamanın bütün materialları müqəssirlərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün prokurorluğa göndərilmişdir.

Lakin əslinə qalanda, Sabirabad TQK-da yaranmış vəziyyət üçün TQK üçün səciyyəvi idi. İnşaat materiallarının daim çatışmaması, işlərin həcmi artırılması, "pripiskalar", əməyin aşağı səmərəliliyi və s. təkcə sözü gedən kontorun deyil, inzibati-komanda sistemi şəraitində hər hansı bir tikintiyə xas olan ənənəvi nöqsanlar idi. Belə şəraitdə istənilən tikinti gözləri döyənək edən uzun müddətli inşaat obyektinə çevrilirdi və köçkünlər üçün yaşayış və s. obyektlərin tikintisi də belə bir acınacaqlı tale ilə üzləşmişdir.

Meşə materialları gətirilməsi ilə bağlı məsələ xüsusilə bərbad vəziyyətdə idi. Planla nəzərdə tutulmuş bu materiallar Molotov vilayətindən cüzi miqdarda gətirilirdi. Buna görə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev bu məsələ ilə əlaqədar olaraq SSRİ Meşə Təsərrüfatı Nazirliyinə dəfələrlə məktub vasitəsilə müraciət etməli olmuşdur. 1950-ci ildə isə Molotov vilayətindəki xammal bazasının Azərbaycan Köçmə Tikintisi İdarəsinin ehtiyacları üçün genişləndirilməsi məsələsi qoyulmuşdur. Lakin bu xahiş də qismən əməl edilmiş və nəticədə köçkünlər üçün tikililərin meşə materialları ilə təmin edilməsi üzrə vəziyyət əsaslı surətdə dəyişilməmiş, sonrakı illərdə də (1952-1955) bunların çatışmazlığı xroniki xarakter daşımaqda davam etmişdir.

1950-ci ildə köçkünlərin Azərbaycandan Ermənistan - öz köhnə yaşayış yerlərinə qayıtması halları qeydə alınmağa başlamışdır. Bu adamlar Azərbaycanda "yerbə-yer" olmaq, məskən salıb az-çox insani şəraitdə yaşamaq ümidlərini büsbütün itirdikdən sonra öz dədə-baba yurdlarına qayıtmaq qərarına gəlmişdilər, baxmayaraq ki, onların bu yerlərdəki evləri artıq

ermənilər tərəfindən zəbt edilmişdir. Bununla belə onlar nəyin bahasına olursa-olsun məhvedici şəraitdən və iqlimdən can qurtarmağa çalışırdılar. Belə ki, kolxozçu Əmir İsmayılov 1951-ci ilin avqustunda Ermənistanda-Zəngilər rayonunun Rəhimabad kəndinə, "Azad" kolxozuna qayıtmışdır. O, Stalinin adına göndərdiyi teleqramda o cümlədən göstərmişdir: "Azərbaycanda bizim yaşayışımız üçün heç bir şərait yoxdur. Azərbaycanın iqlimi bizim üçün yaramır. Uşaqlarımız burada öz sağlamlıqlarını itirmişlər, biz özümüz də indiyədək özümüzə gələ bilmirik, hamımız xəstəyik" və s.

Bu fakt əsasında Moskvadan yoxlama ilə SSRİ Baş Köçmə İdarəsinin xüsusi inspektoru V.Nesteroviç gəlmişdir. O, Azərbaycanda və Ermənistanda, köçkünlərin məişəti və problemləri ilə tanış olmuşdur. Lakin bu yoxlama da heç bir səmərəli nəticə verməmişdir (Ataxan Paşayev. "Köçürülmə", 1995, səh. 23).

Başqa cür ola da bilməzdi. Axı həmin illər ayrı-ayrı insanların taleyi qəddar Stalin bürokratik maşınında amansızcasına "doğranır", məhv edilirdi və yarısavadlı kəndli üçün bundan yaxa qurtarmaq olduqca çətin idi.

Rəsmi məlumatlara əsasən (1948-1956-cı illərin yekunlarına görə) 1950-ci ildə Ermənistandan Azərbaycana 2907 təsərrüfat və ya 12932 adam köçürülmüşdür⁴⁵ (Əlavəyə bax). Bu o biri illərlə müqayisədə ən yüksək göstərici idi. Bununla yanaşı, məhz 1950-ci ildə bütün qüsurlar, aradan qaldırılmamış defektlər və deportasiyanın planlaşdırılması zəmanə yol verilmiş yanılmalar daha qabarıq şəkildə aşkara çıxmış, köçürülmənin ilkin planlarında nəzərdə tutulmuş böyük həcmdə işlərin qısa müddətdə həyata keçirilməsi üçün müvafiq təşkilatların lazımı hazırlığa və imkanlara malik olmadığı danılmaz fakt kimi ortalığa qoyulmuşdur. Deportasiyada, necə deyirlər, "büdrəmə" başlamışdır. İnzibati-komanda sistemi şəraitində isə onu tupikdən çıxarmaq olduqca mürəkkəb, bəlkə də həlledilməz məsələ idi.

Sonrakı illərdə köçürülən təsərrüfatların və müvafiq olaraq kolxozçuların sayı xeyli aşağı düşmüşdür. Lakin planlara da hər il düzəlişlər edilməsinə baxmayaraq bütün göstəricilər üzrə gerilik (xüsusilə yaşayış evlərinin tikintisində) başlıca problem olaraq qalmaqda idi.

Bütün bunlar hakimiyyətin narahatlığına səbəb olmaya bilməzdi. 1951-ci ilin gedişində SSRİ Baş Köçmə İdarəsinin kollegiyasında kolxozların və Kənd əhalisinin Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsi məsələsinə üç dəfə baxılmışdı. Bu kollegiyaların qərarlarında hər dəfə eyni nöqsanlar-köçürülmə planının yerinə yetirilməməsi, deportasiya edilən azərbaycanlıların nəzərdə tutulduğu kimi yalnız Kür-Araz ovalığında deyil, həm də kortəbii şəkildə, özbaşına olaraq respublikanın digər rayonlarında məskunlaşması, mənzil tikintisində qeyri - qənaətbəxş sürəti xüsusilə qeyd edilirdi.

1951-ci ilin 28 aprel və 28 avqustunda Baş Köçürmə İdarəsi tərəfindən, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə ətraflı müzakirələrin nəticəsində, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının həyata keçirilməsi gedişində yaranmış dözülməz vəziyyətin düzəldilməsi haqqında geniş qərarlar qəbul edilmişdir. Nəhayət, 28 fevral 1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti "1951-ci ildə köçürülmə planı haqqında" 609 sayılı qapalı qərar qəbul etdi. Bundan əlavə, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yaz və payız köçürülmələri haqqında daha iki qərar qəbul etmişdi (deportasiyanın bütün dövrü ərzində hər il bu cür qərarlar qəbul edilirdi).

Bu direktiv sənədlərə əsasən, 1951-ci il ərzində Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına 1.500 təsərrüfatın, o cümlədən, yazda 400, payızda isə 1100 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu (ARDSPİHA, f. 1, siy. 89, iş. 117, vər.l). Lakin həmin plana il ərzində bu səbəbdən bir sıra düzəlişlər edilmişdir ki, deportasiya edilənlərin sırasına kolxozçu-kəndlilərdən əlavə, Yerevan şəhərində yaşayan 400 azərbaycanlı ailəsi düşmüşdü. Bunlar əsasən müəllimlər, qulluqçular, həkimlər, jurnalistlər və s. idi. Onları təbii ki, Kür-Araz ovalığının suvarma torpaqlarında çöl işlərində istifadə etmək mümkün olmadığına görə, 1951-ci il üzrə naryadı müvafiq olaraq 400 ailə (təsərrüfat) ixtisar etmiş və nəticədə yekun plan göstəricisi 1100 təsərrüfat təşkil etmişdir. Hakimiyyət dairələrinin-İttifaq, Ermənistanın və Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarının səyi və güclü təzyiqlə sayəsində 1951-ci ilin əvvəllərində köçürülmə tempi sürətlənmiş və hətta yaz köçürülmə planı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir - planda 300 təsərrüfat nəzərdə tutulduğu halda, faktiki olaraq 311 təsərrüfat (103.6%) köçürülmüşdür.⁴⁶

Yeri gəlmişkən, bu "uğur" köçürülmənin ümumi gedişinə əsaslı təsir göstərə bilməmişdir. O cümlədən, 1951-ci ilin yekunlarına əsasən məlum olmuşdur ki, 1.500 (1.100) təsərrüfat əvəzinə cəmi 911 təsərrüfat köçürülmüşdür (Əlavədəki arayışa bax).

1951-ci ildə əvvəllər hökumətin ağına belə gəlmədiyi proses-"geri köçürülmə" hadisəsi geniş vüsət almışdır. Ermənistandan Azərbaycana deportasiya olunan azərbaycanlı kolxozçu ailələrinin bir hissəsi yeni ərazidə məskunlaşmağa cəhd etsələr də, ən elementar şəraitin olmadığını (ilk növbədə mənzilin), habelə hakimiyyət dairələrinin onların acınacaqlı vəziyyətinə tam laqeydliyini görüb Ermənistanı, əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtdılar. 1950-ci ildə bu proses hələ kütləvi xarakter almasa da, ermənilər onlara xas həyasızlıqla həy-küy qaldıraraq SSRİ Nazirlər Sovetinə və digər İttifaq miqyaslı instansiyalara teleqramlar, etiraz məktubları göndərməyə, bir sözlə, əsl həyəcan təbili çalmağa başladılar.

Özü də bu zaman erməni tərəfi geriye qayıdanların sayını şişirdərək, ən müxtəlif, bir-birinə uyğun gəlməyən rəqəmləri göstərirdilər. Belə ki, Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında köçmə idarəsinin rəisi 27 mayda məlumat vermişdir ki, əvvəlki yaşayış yerlərinə özbaşına qayıdanların sayı 360 ailə təşkil edir, Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini S.Karapetyan isə 29 mayda göndərdiyi teleqramda 376 ailədən "dəm vurur", onun yazdığına görə Ermənistanın təkcə Aktin rayonuna guya 117 azərbaycanlı ailəsi qayıtmışdır (Yenə orada, səh.24).

Qayıdanların sayı köçkünlərin ümumi axını ilə müqayisədə çox cüzi olsa da, bu proses Moskvada da, Yerevanda da müəyyən narahatlıq və hətta təşviş doğurdu. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetin yanında köçmə idarəsinin təqdim etdiyi arayışda bu barədə deyilirdi ki, birincisi, Azərbaycan hökumətinin sərəncamında olan faktlara görə, əvvəlki yaşayış yerlərinə, Ermənistanı qayıdanların sayı heç də 376 təsərrüfat (Karapetyanın teleqramında göstərilirdi kimi) deyil, cəmi 215

⁴⁶ Ataxan Paşayev. "Köçürülmə", Bakı, 1995, səh. 26.

təsərrüfat (ailə) təşkil etmişdir. Telegramda həmçinin göstərilmişdir ki, 1948-1950-ci illəri əhatə edən dövr ərzində Ermənistandan Azərbaycana ümumi götürüldükdə 8.018 təsərrüfat (34.382 nəfər) köçürülmüşdür. Bununla yanaşı qeyd edilmişdir ki, köçürülmə böyük çətinliklərlə üzləşmişdir, belə ki, Kür-Araz ovalığına deportasiya edilmiş azərbaycanlı kolxozçular adət etmədikləri qızmar iqlimə heç cür alışa bilmir və təkidlə tələb edirlər ki, onları Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi rayonlarına köçürsünlər, bu isə SSRİ Nazirlər Sovetinin müəyyən etdiyi planların yerinə yetirilməməsinə səbəb olur, belə ki, Nazirlər Sovetinin qərarlarında azərbaycanlı əhalinin məhz Kür-Araz ovağına köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Arayışda "qayıdanlar" barədə bu da deyilirdi ki, "əgər onlara dağlıq rayonlarda məskunlaşmağa icazə verilərsə, onların hamısı bir neçə günün içində Azərbaycana qayıdılar (Yenə orada, səh.24-25).

Bununla belə, Azərbaycan SSR Nazirlər soveti Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Karapetyanın yuxarıda göstərilmiş telegramına "lazımı" reaksiya verərək, 7 iyunda xüsusi qərar qəbul etdi. Bu qərarla azərbaycanlıların Ermənistana qayıtmasının təqsiri Azərbaycan Köçmə İdarəsinin üzərinə qoyulurdu; onun fəaliyyətinə, o dövrdəki Stalin kommunist rejiminin qanunlarının tələb etdiyi kimi "siyasi qiymət" verilmişdi.

1959-cu ilin iyun-iyul aylarına Azərbaycanın Köçmə İdarəsinin işçiləri idarənin rəisi H.Allahverdiyev başda olmaqla, Ermənistana edam edilmiş və onlara yerlərdə, Azərbaycandan geriyyə qayıtmış azərbaycanlıların sayını dəqiqləşdirmək tapşırılmışdır. Nəticədə məlum olmuşdur ki, erməni tərəfin iddia etdiyi kimi heç də 376 təsərrüfat deyil, cəmi 217 (872 nəfər) təsərrüfat (ailə) geriyyə qayıtmışdır. Azərbaycan Köçmə İdarəsinin respublika rəhbərliyinə təqdim etdiyi arayışda qeyd edilirdi ki, Karapetyanın məlumatına əsasən "Azərbaycandan qayıdanlar" kimi göstərilən şəxslərin sırasına Sovet Ordusunda xidmət edən və həbs altında olan şəxslər də daxil edilmişdir və s. (Yenə orada, səh. 25).

Yəni erməni millətçi-məmurular "qayıdanların" sayını bilə-bilə şişirtməkilə hay-küy qaldırmaq və azərbaycanlıların Ermənistandan daha böyük miqyaslarda köçürülməsinin təşkil etmək üçün növbəti şovinist kampaniyaya başlamaq niyyətini güdürdülər.

Özü də onlar təbii ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların 1.000-dən çox təsərrüfatının (ailəsinin) 1948-1950-ci illərdə bu respublikanın ərazisini hər cür plan və sərəncamlardan "kənarda" məcburi surətdə tərk etdikləri barədə susmağı üstün tuturdular.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti bu məsələdə var gücüylə "fəallıq nümayiş etdirməyə" can atırdı. Bu kontekstdə, 11 oktyabr 1950-ci ildə Respublika Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən köçürülmüş təsərrüfatların yerləşdirilməsi və 1951-ci il üçün payız köçürülməsi planının qeyri-qənaətbəxş yerinə yetirilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. Başqa sənədlərdə olduğu kimi, bu qərarla da köçkünlər üçün yaşayış evlərinin tikintisi ilə bağlı son dərəcə qeyri-kafi vəziyyət xüsusilə qeyd edilmişdir. Belə ki, 1951-ci ilin 9 ayı ərzində köçkünlər üçün cəmi 2.231 ev tikilmişdir ki, bu da planın yalnız 65.7 faizini (3.400 ev) təşkil edirdi. Bununla belə, 1948-1950-ci illərlə müqayisədə gözəçarpaqcaq irəliləyişə nail olunmuşdu.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin imzası ilə SSRİ Nazirlər Sovetinin işlər müdiri M.T.Pomaznevə ünvanlanmış məktubda bu da deyilirdi ki, köçkünlər üçün evlər əsasən kolxozçuların öz qüvvəsiylə, Azərbaycan Köçmə Tikinti İdarəsinin iştirakı olmadan tikilirdi.

İnşaat materiallarına gəldikdə isə, onu Mərkəzi ittifaq təmin etməli idi. "Lakin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin bu məsələ ilə bağlı dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, bu təşkilat nə 1950, nə də 1951-ci ildə köçkünlər üçün ev inşa edən kolxozlara nə tikinti materialları, nə də yük maşınları verməmişdir (ARDSPİ-HA, f. 1, siy. 89, iş 117, vər. 2).

Daha sonra məktubda bildirilirdi ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti kolxozlara köçkünlər fondundan 10 min kub metr meşə materialı ayırmışdır, lakin kolxozçuların məqsədli təyinatlı fondların hesabına təmin edilməsi də qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdədir.

Azərbaycan SSR Pambıqçılıq Nazirliyinin sovxozlarında köçkünlər üçün yaşayış evlərinin tikintisi isə bundan da bərhad vəziyyətdə idi. Belə ki, 1951-ci ilin 5 ayı ərzində plan üzrə köçkünlər üçün 400 evin tikintisinin istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulduğu halda, faktiki olaraq cəmi 24 ev təhvil verilmişdi.

Köçkünlər üçün evlərin inşaatında müəyyən canlanma yalnız 1951-ci ilin I kvartalında müşahidə edilmiş, lakin tezliklə bu işgüzarlıq "dalğası" yatdıqdan sonra məlum oldu ki, ehtiyat qüvvələr və mənbələr tükənmişdir, yeniləri (tikinti materialları, pul) isə böyük çətinliklərlə və nəzərdə tutulduğundan xeyli az miqdarda daxil olur. Özü də bu zaman külli miqdarda pul vəsaiti sözün əsl mənasında "havaya sovrulurdu". Deportasiya illərində yaşayış evlərinin tikintisi üçün kənd təsərrüfatı banklarından borc pul götürmək praktikası geniş yayılmışdı. Lakin yaşayış evləri tikilmir, pullar digər ehtiyaclarla xərclənir və borc kolxozçuların "boynunda" qalırdı. Hakimiyyət dairələri yaxşı bilirdilər ki, tikinti materiallarının və fəhlə qüvvəsinin qıtlığı halında kolxozçu bir qayda olaraq özünə ev tikmək iqtidarında deyildir. Tikinti üçün alınmış pul adətən ailənin dolanışığına xərclənir və borcu ödəmək müddəti yetişəndə, borclu kəndlilərin 99 faizi onu ödəyə bilmirdi. Özü də onların elə bir qiymətli əmlakı yox idi ki, dövlət borclara görə bunların üzərinə cərimə qoya bilsin.

Belə bir vəziyyətdə hökumət nə kimi tədbirlərə əl ata bilərdi? Pulları qaytarmaq qeyri-mümkün idi, borcları balansdan "asılı" qoymaq da olmazdı, deməli, bir çıxış yolu qalırdı: "silmək". Buna görə hər il Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarları ilə, tikinti bankı vasitəsilə köçkün kolxozçulara verilmiş və qaytarılması mümkün olmayan borcların "silinməsi" qanuniləşdirilirdi. Həmin illərdə "köçkünlər üçün tikintilər" üçün verilmiş ssudalar üzrə borcların necə asan silindiyinə nümunə olaraq bir arxiv sənədinə - SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının 1949-cu il iyul tarixli əlavəsinə nəzər salmaq kifayətdir. Burada, 1948-ci ildən 1949-cu ilin iyul ayınadək olan müddətdə kənd təsərrüfatından köçkün tikintiləri üçün alınmış borcların onların üzərindən götürülməsi xahişi ilə müraciət etmiş Jdanov, Qusar, Dəvəçi, Xaçmaz və Xudat rayonları kolxozlarının siyahısı verilmişdir. Borcların ümumi məbləği 1 mln. 566 min man. təşkil etmişdir. Və bu nəhəng məbləğ yalnız il yarım ərzində cəmi beş rayon üzrə idi! Sözü gedən xahiş SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən tam həcmdə təmin edilmişdir. Deportasiyanın bütün illəri ərzində, deportasiya olunmuş kolxozçuların köçürüldükləri bütün rayonlara, köçkünlər tikintilərinə verilmiş ssudalar üzrə necə nəhəng miqdarda məbləğin silindiyini təsəvvürə gətirmək belə çətindir.

SSRİ Kənd Təsərrüfatı Bankına və onun Azərbaycan kontoruna növbəti zərər vurulmuş və dövlət büdcəsində yaranmış bu "dəlmə-deşiyi" Azərbaycan hökuməti və SSRİ Nazirlər Soveti Ümumittifaq xəzinəsindən götürülən əlavə vəsaitlərin hesabına "yamamalı" olmuşlar. Beləliklə, erməni millətçilərinin təhriki və Moskvanın "xeyir-duası" ilə həyata keçirilməyə başlamış deportasiya bütövlükdə ölkəni vardan-yoxdan çıxarmış, ona dağıdıcı zərər vurmuşdur.

1951-ci ilin köçmə tədbirləri xətti üzrə yekunlarına Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin "1952-ci il üçün Azərbaycan SSR-ə köçürülmə və köçkünlər üçün yaşayış evlərinin hazırlanması haqqında" 17 yanvar 1952-ci il tarixli qərarı ilə yekun vurulmuşdur. Qərarla qeyd edilirdi ki, 1951-ci ilin gedişində yaşayış evlərinin inşasında qənaət rejiminə əməl edilməmişdir. Köçürülmə üzrə plana gəldikdə isə, 1951-ci ildə 1.100 təsərrüfat əvəzinə 909 (82.6%) təsərrüfat köçürülmüş, planda nəzərdə tutulmuş 5.000 yaşayış evi əvəzinə isə cəmi 370 ev (74%) tikilmişdir.⁴⁷

SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçmə İdarəsinin "Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında köçmə idarəsi işinin yekunları və köçürülmə, köçkünlərin 1952-ci ildə yerləşdirilməsi planının yerinə yetirilməsinin gedişatı haqqında" 62 sayılı 19 may 1952-ci il tarixli sərəncamında göstərilmişdir: Azərbaycan Köçmə Tikintisi tresti həm köçkünlər üçün evlərin tikintisi üzrə, həm də şəxsi tikintilər üzrə istehsalat proqramını yerinə yetirməmişdir: planda göstərilmiş 1.200 ev əvəzinə köçkünlər üçün 812 ev (68%) inşa edilmişdir... Molotov adına meşə sənayesi təsərrüfatı da taxta-şalban məmularının tədarük edilməsi və daşınması üzrə planı tam yerinə yetirməmişdir: planda nəzərdə tutulmuş 20 min kubmetr əvəzinə 13.3 kubmetr (66%) tədarük edilmiş və bunun yalnız 8.8 min kubmetri daşınmışdır. Trest 1951-ci il üçün öz təsərrüfat fəaliyyətini kəsirlə başa vurmuşdur. Trestin ağır maliyyə vəziyyəti səbəbindən xeyli fəhlə qüvvəsi axını mövcuddur"⁴⁸

SSRİ Köçmə idarəsinin sərəncamında bu da qeyd edilmişdir ki, Azərbaycanda 1951-ci ildə köçkünlər üçün 1950-ci ildəkinə nisbətən 2.5 dəfə çox ev tikilsə də, "bu, bütün köçkünlərin ehtiyaclarını ödəyə bilməmişdir: 1952-ci ilin əvvəllərində 1.5 min köçkün ailəsinin yaşayış yeri yox idi". Daha sonra deyilirdi ki, 1952-ci ilin əvvəllərində (4 ayın yekunları üzrə) köçkünlər üçün evlərin tikilməsi planı yetirilməsi qeyri-qənaətbəxşdir. Yalnız 201 ev (planın 8 faizi qədərində) hazırlanmışdır və texniki nəzarətin olmaması üzündən bu evlərin keyfiyyəti aşağıdır.⁴⁹

Azərbaycan Nazirlər Sovetinin "1952-ci ildə Azərbaycan SSR-ə köçürülmə və köçkünlər üçün yaşayış evlərinin hazırlanması planı haqqında" 17 yanvar 1952-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq, 1952-ci ildə Kür-Araz ovalığına 1200 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Elə həmin plana əsasən, tikinti təşkilatları bu müddət ərzində köçkünlər üçün 2500 yaşayış evi tikib təhvil verməli idilər.

Bu plan əvvəlki illərin planlarına nisbətən xeyli böyük idi. Bunun üçün bir sıra əsaslar var idi: Köçürülmənin üç il ərzində uzun sürən bürokratik yazışmalar, qəbul edilən çoxsaylı qərarlar nəticəsində hər halda müəyyən tərəqqi əldə edilmişdi. Tikinti materialları planda nəzərdə tutulduğu qədər olmasa da, əvvəlki illərlə müqayisədə daha böyük miqdarda göndərilməyə başlamışdı. Köçmə idarəsinin və onun yerlərdəki şöbələrinin işçiləri, habelə inşaatçılar müəyyən təcrübə qazana bilməmişdilər. İçməli su ilə təchizat, səhiyyə, məişət, tibbi yardım sahələrində xidmətlərlə təmin etmə tədricən qaydasına düşməkdə idi. Köçürülmə prosesinə sərf edilmiş külli miqdarda səy və vəsait 1952-1953-cü illərdə, deyəsən, nəhayət ki, öz səmərəsini verməyə başlamışdır. Bununla belə, deportasiyanın "üzvi qüsurları"nın aradan qaldırılması qeyri-mümkün idi. Məsələn, elə mənzil tikintisi sahəsinin özündə müəyyən irəliləyişə baxmayaraq bir sıra həll edilməmiş problemlər qalmışdı. "Az. köçmə tikinti" idarəsi evləri əsasən çiy kərpicdən tikirdi, divarlara gillə qarışdırılmış samandan mala çəkilirdi. Kür-Araz ovalığı ərazisində yeraltı torpaq suları yer səthinə çox yaxın olduğundan belə üsulla tikilmiş evlər yaz daşqını və torpaq sularının qalxması zamanı yararsız hala düşürdü. Bu da köçkünlərin haqlı narazılıq və narahatlıqlarına səbəb olurdu.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti köçkünlər üçün mənzil tikintisi işini canlandırmaq üçün 1952-ci ilin əvvəlində SSRİ Nazirlər Sovetinə "Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında köçkünlər üçün tikintiyə yardım tədbirləri haqqında" qərarının layihəsini göndərdi. Layihədə o cümlədən deyilirdi:

1. 1952-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında köçkünlər üçün yaşayış evlərinin həyət tikililəri ilə birgə orta qiymətini 28.000 manat ölçüsündə təyin edilsin və bu məbləğin 5% dövlət büdcəsi hesabına və 5% uzunmüddətli kreditin hesabına aid olunsun.

2. SSRİ Dövlət Plan Komitəsi və SSRİ Maliyyə Nazirliyinin üzərinə 1952-ci ildən başlayaraq, xalq təsərrüfatı planlarında və İttifaq büdcəsində, Azərbaycan SSR Kür-Araz ovalığında köçkünlər üçün evlərin tikintisi qiymətinin 50 faizinin ödənilməsi üçün zəruri vəsaitin nəzərdə tutulması vəzifəsi qoyulsun.

Bunlardan əlavə, layihədə Kür-Araz ovalığında köçkünlər üçün yaşayış evlərinin tikintisini tam təmin edə biləcək ölçüdə tikinti materiallarının, avadanlığın, inşaat mexanizmlərinin və nəqliyyat vasitələrinin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Layihədə, həmçinin Kür-Araz ovalığı ərazisində ağır iqlim şəraiti və qızdırma xəstəliyinin geniş yayılması ilə əlaqədar, bu rayonlarda bilavasitə inşaat işlərində çalışan Azərbaycan Köçmə Tikinti İdarəsi fəhlələrinin və mühəndis-texnik işçilərinin əmək haqqının artırılması nəzərdə tutulmuşdu.

Qeyd etməliyə ki, SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərar layihəsində olan təklif və güzəştlərin böyük qismini təmin etmişdir.

Demək lazımdır ki, deportasiya illərində (1948-1952), Mərkəz nümayəndələri (əsasən, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Baş Köçmə İdarəsinin nümayəndələri) dəfələrlə Azərbaycana və Ermənistanı eza edilərək, yerlərdə işlərin vəziyyəti ilə tanış olur və köçürülmə üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi yolunda yaranan çətinliklər və əngəllər barədə rəhbərliyə ətraflı məlumat verirdilər. Deportasiyanın üçüncü ilinin sonlarında məlum olmuşdu ki, Ümumittifaq büdcəsindən yeni maliyyə

⁴⁷ Ataxan Paşayev. "Köçürülmə". Səh. 26.

⁴⁸ ARDA, f. 411, siy. 36, iş 202, vər. 117.

⁴⁹ Yəni orada, vər. 18.

köməyi olmadan Azərbaycan hakimiyyəti onların üzərinə qoyulmuş son dərəcə mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gələ bilməyəcəklər.

Son nəticədə müəyyən tərəddüdlər də olsa, tələb edilən vəsait buraxıldı. Əslində, Mərkəzin bundan başqa əlacı yox idi. Bütün bu həngaməni o, özü başlamışdı və hansı yolla olursa-olsun bu yükün altından çıxmalı idi. Bundan sonra da özünü bilməməzliyə vurmaq, yaxasını bir tərəfə çəkmək qeyri-mümkün idi, bu halda köçürülmə prosesi öz-özünə dayanar və bu bədnam tədbirə xərclənmiş külli miqdarda vəsait, yüz milyonlarla pul boş-boşuna havaya sovrulmuş olardı.

Moskva ən son halda belə deportasiyanın səhv olduğunu etiraf etməyə və onu ləğv etməyə heç vaxt razı olmazdı. Axı SSRİ Nazirlər Sovetinin deportasiya haqqında 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarını "şəxsən" Stalinin özü imzalamışdı. Stalin və onun şəxsində Kommunist Partiyası isə heç vaxt səhv edə bilməzdi - bu, totalitar üsul-idarəsinin əsas qanunlarından biri idi...

1952-ci ildə maliyyə problemləri ilə yanaşı, Ermənistandan Azərbaycana köçürülmüş və orada yaşayış üçün heç bir şərait görməyib, yenidən Ermənistana qayıtmış azərbaycanlı kolxozçular haqqında məsələ də həll edilməmiş qalmışdı. Artıq yuxarıda dediyimiz kimi, onların sayı çox olmasa da, bu faktorla hesablaşmaq lazım gəlirdi: əgər həmin proseslər getməkdə və miqyasları genişlənməkdə davam etsə idi, bu, deportasiyanın əsaslarını laxladır, onu mənasız və səmərəsiz bir tədbirə çevirmiş olardı.

1951-1952-ci illərdə "geri qayıdanlar" haqqında məsələnin nə qədər ciddi olduğunu və hakimiyyət dairələrində təşviş doğurduğunu Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçmə İdarəsinin rəisi H.D.Allahverdiyevin imzası və "tam məxfidir" qrifi ilə 28 mart 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Əmiraslanova və nüsxəsi SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçmə İdarəsinin rəisi S.D.Çeremuşkinə ünvanlanmış arayışdan da aydın görmək olar. (ARDSPİHA, f.1, siy.89, iş 42, vər. 74-82).

Arayışdan məlum olur ki, 1951-1952-ci illərdə Ermənistan hökumətinin təkidli müraciətlərindən sonra Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçmə İdarəsinin işçiləri Ermənistana ezam edilərək, yerlərdə "geri qayıtma" faktlarını və bunların səbəblərini müəyyən edirdilər.

Bu cür yoxlamaların gedişində Azərbaycandan Ermənistana-əvvəlki yaşayış yerlərinə, konkret olaraq Axtı, Basarkeçər, Əzizbəyov, Kirovakan, Vedi və Kotay rayonlarına qayıdaraq məskunlaşmış 247 təsərrüfat (872 nəfər) aşkar edilmişdir. Köçmə idarəsinin işçiləri xahiş, təzyiq, vəd və digər üsulların köməyiylə elə yoxlamamın gedişində 50 ailəni yenidən (ikinci dəfə) Azərbaycana qaytara bilmişlər: bunların 37-si mütəşəkkil qaydada, 37-si isə müstəqil surətdə qayıtmışlar. (Yenə or., səh. 75).

Arayışda "geriyə köçmənin" əsas səbəbləri olaraq aşağıdakı faktorlar göstərilmişdi:

1) Ermənistanı tərk edərkən, onlarla qazanılmış əmək günləri üzrə tam və ədalətli haqq-hesab aparılmır, kolxozlar köçdükdən sonra uzun müddət ərzində onların daşınmaz ictimai əmlak payının pulu ödənilmir;

2) Köçmə zamanı kolxozçulara onlara məxsus olan əmlakın, evlərin, tikililərin və çoxillik ağacların realizə edilməsinə kömək göstərilmir;

3) Köçkünlər digər respublikaya daimi yaşamağa köçənlər kimi müvafiq orqanlar və təşkilatlar tərəfindən bütün uçotlardan çıxarılmırlar.

Arayışın müəllifləri gileylənirlər ki, "dövlət qarşısında öz borclarına əməl etməyərək geri qayıdanlar Ermənistan SSR-də mənzil və işlə təmin olunur, kolxozlara qəbul edilər, həyatıyanı sahələrlə təmin olunur, Ermənistan SSR-in respublika və rayon təşkilatları tərəfindən uçota götürülür, özbaşına qayıtmış ailələrə aid iş və sənədlərin göndərilməsi barədə məskunlaşma yerlərinə yazılı sorğularla müraciət edilir, qayıtmanın həqiqi səbəbləri müəyyən edilmir və ayrı-ayrı qayıdanların saxta və həqiqətə uyğun olmayan məlumatları ifşa edilmir" (Yenə orada, vər. 81).

Bizcə, burada müəyyən izahat və şərhə ehtiyac vardır. Birincisi, "geriyə qayıdanların " Ermənistanda bu cür yaxşı qarşılanmaları nə dərəcədə inandırıcıdır? Bizim fikrimizcə, bu yalnız hələ də azərbaycanlı kolxozçuların qaldığı yerlərdə mümkün ola bilərdi. 1951-1952-ci illərdə bu cür kolxozlar hələ mövcud idi və çox güman ki, azərbaycanlı kolxoz sədriləri min cür məşəqqətlərlə üzləmiş öz zavallı həmyerlilərinə öz imkanları daxilində kömək etməyə çalışırdılar.

Ayrı-ayrı qayıdanların "saxta və həqiqətə uyğun olmayan məlumatlarına" gəldikdə isə, burada məsələ tam əksinə idi: saxtılıq yalnız H.Allahverdiyevin imzaladığı arayışın "sürüşkən" formalarında görmək olardı. Qayıdan kəndlilər isə öz həmyerlilərinə öz gözləriylə gördüklərini - öldürücü qızmar iqlim, qızdırma xəstəliyi, şoran torpaqdan heç bir bəhrə almaq mümkün olması barədə həqiqəti danışdırlar; danışdırlar ki, orada, yəni Azərbaycanda evi yalnız vəd edir, lakin tikmirlər, kolxoz əmlakına və şəxsi əmlaka görə pul indiyədək ödənilməyib və s.

Əlbəttə ki, bu acı hekayətlər o dövrdə Azərbaycan K(b)P MK-nın sərəncamı ilə, köçkünlərin məskunlaşdığı rayonlara briqadalarla "təşrif buyuran" təbliğatçı və təşviqatçıların mühazirələrindən, yaradıcı ziyalıların (şair, yazıçı, aktyor, mədəniyyət xadimlərinin) çıxışlarından qat-qat inandırıcı və həqiqətə yaxın idi.

Arayış müəllifi yaranmış vəziyyətlə bağlı ciddi narazılığını bildirir, faktlar əsasında göstərir ki, "bəzi köçkünlər məskunlaşma yerlərində" təşkilatlara qanuni və qeyri-qanuni tələblərlə müraciət edərək, özlərinin şifahi və yazılı ərizələrinin sonunda xəbərdarlıq edirlər ki, onların tələblərinə əməl edilmədiyi halda Ermənistan SSR-ə qayıdacaqlar".

Daha sonra arayışda "geriyə qayıdanlar" "natəmiz, dözümsüz, əməyi sevməyən, hökumətin tədbirlərindən öz mənafeləri üçün istifadə edən" şəxslər kimi səciyyələndirirlər (ARDSPİHA, səh. 81-82). Öz zavallı həmvətənlərini bu cür təhqiredici epitetlərlə "damğalamaq" şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün siyasi işçiləri, məmurları üçün tipik hal idi. Qanunun çərçivəsi və maddələrindən kənarda çıxan, "partiya və hökumətin tarixi qərarlarının" ruhuna uyğun gəlməyən hər hansı bir hərəkət dərhal müvafiq "siyasi qiymət" alır və sonra hakimiyyət orqanları tərəfindən müvafiq cəza tədbiri görülürdü. Lakin artıq dediyimiz kimi, deportasiyadan boyun qaçırmağa və ya deportasiya qaydasını pozmağa görə məsuliyyət nəzərdə cinayət qanunu yox idi və buna görə arayış müəllifi geri qayıdanları dərhal qeydiyyata çıxarmaq və sonra qeydiyyata götürməmək, həmçinin

aldıqları ssuda və borcları, yol xərclərini və s. onlardan tələb etmək vasitəsilə onları geriye dönmək yolunu birdəfəlik bağlamağı təklif edirdilər.

Azərbaycan hökuməti bu və digər tədbirləri həyata keçirməklə 1952-ci ilin sonlarında geri qayıdanların sayını müəyyən dərəcə azaltmağa nail oldu, lakin bu uğur çox sürmədi, 1953-cü ilin martında Stalinin ölümündən və yeni siyasi hadisələrlə əlaqədar geri qayıdanların axını daha da gücləndi.

Köçürülmənin plan göstəricilərinə gəldikdə isə, 1952-ci ilin yekunlarına görə həmin 1257 təsərrüfat (5512 nəfər) köçürülmüş (əlavədəki arayışa bax), hakimiyyət dairələri köçürülmə planının 124,6 faiz, köçkünlər üçün yaşayış evlərinin tikilməsi üzrə planın isə cəmi 80,6 faiz yerinə yetirilməsi barədə raport vermişdilər (Ataxan Paşayev. "Köçürülmə". səh. 27).

1952-ci və sonrakı 1953-cü illəri deportasiyanın "zirvəsi" hesab etmək olar, belə ki, hakimiyyətin söyləri deyəsən öz səmərəsini verməyə başlamışdır. Lakin az-çox hərəkətə gəlmiş deportasiya mexanizmi 1953-cü ildə artıq inersiya üzrə hərəkət edirdi. 1953-cü il martın 5-də Stalin dünyasını dəyişdi və ölkədə olayların sonrakı inkişafını məhz bu hadisə müəyyən etdi. Qəddar diktator rejimi "yumşaldı". Yeni kommunist rəhbərlərinin (Malenkov, Xruşşov, Bulqanin) "ittifaqı" uzun sürmədi, bir sıra kadr dəyişikliklərindən sonra liderliyi N.S.Xruşşov ələ aldı. Bu hadisələr təbii ki, müttəfiq respublikalara da öz təsirini göstərdi. Stalinin ölümündən sonra "xalqlar rəhbərinin bir çox "yetirmələri" özlərini "asılı" vəziyyətdə hiss etdilər. Onların sırasında diktatorun sadıq canişini Mir Cəfər Bağirov da var idi. Bu adam Stalinin, ən başlıcası isə onun əlaltısı Lavrenti Beriyanın rəğbəti və köməyi sayəsində on illər boyu Azərbaycanda istədiyi kimi ağılıq etmişdir. Lakin diktatorun ölümü qüvvələr nisbətini dəyişdi. Hakimiyyət uğrunda ölüm-dirim çarpışmasında məğlub olan Beriya "xalq düşməni" kimi güllələndi və bununla da M.C.Bağirovun mövqeyi kökündən sarsılmış oldu. Həmin illər ölkənin bütün diqqəti Stalinin "sadıq yetirmələri"nin (sonralar diktatorun bir sıra cinayətlərini ifşa etmiş və Stalinin sağlığında diktatorun təlxəyi olmuş Xruşşovun özü də bu sıraya aid edilə bilər) Kremlə "taxt-tac" uğrunda mübarizəsinə yönəldiyindən deportasiya problemi arxa plana keçmişdi. Bir vaxtlar imzalanmış qərarlara deportasiya barədəki sərəncamlara bütün dəqiqliyi ilə əməl etmək heç kəsin ağılına belə gəlmirdi, çünki hamı öz canının hayında idi. Lakin bürokratiya maşınının ətalət gücü o qədər böyük idi ki, deportasiya prosesi çətinliklə, ara verə-verə də olsa, öz yoluna davam etməkdə idi, baxmayaraq ki, işin özü artıq öz məqsədini və mənasını itirmişdi.

Buna görə 1953-cü il öz sənəd göstəriciləri, ümumi tendensiyası ilə əvvəlki illərdən çox az fərqlənirdi. 5 fevral 1953-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetin həmin ilə köçürülmə planının, habelə yaşayış evlərinin tikintisi planını təsdiq etdi. Lakin artıq mart ayından başlayaraq, Ermənistan qayıdanların sayının durmadan artması barədə həyəcan siqnailləri gəlməyə başladı. 1953-cü ilin yekunlarına görə müsbət nəticələr əldə edilsə də (1898 təsərrüfat, 8254 nəfər) "geriyə dönmə" prosesi güclənməkdə davam edirdi. 1954-cü ildə bu tendensiya nəinki zəifləmədi, əksinə, qanunauyğun hal almağa başladı.

1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR Kənd təsərrüfatı nazirinin müavini M.Poladovun rəhbərliyi ilə Ermənistan əzam edilmiş xüsusi komissiya müəyyən etdi ki, birincisi, geriye qayıtmanın başlıca səbəbi Kür-Araz ovalığı rayonlarında yaşamaq üçün zəruri şəraitin olmamasıdır. Komissiya bunu da aşkara çıxardı ki, 1954-cü ilin aprelində olan müddətdə Azərbaycandan Ermənistan əvvəlki yaşayış yerlərinə 1.115 təsərrüfat (ailə) qayıtmışdır.

Bu rəqəm Azərbaycan hökumətinin ciddi narahatlığına səbəb oldu. Ermənistan qayıdan komissiyanın təkliflərinin həyata keçirilməsi üçün təcili tədbirlər görüldü: geriye qayıdanları Ermənistanda qəbul etmək, qeydiyyatla götürmək qadağan edilirdi, onların ev tikmək, təsərrüfat yaratmaq və s. hüquqları da əllərindən alınırı. 1954-cü ildə (may və sentyabr aylarında) Azərbaycan K(b)P MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən bütün "məskunlaşma yerlərinə", yəni respublikanın kənd rayonlarının əksəriyyətinə direktiv məktublar göndərilmişdi. Bu məktublarda yerli hakimiyyət orqanlarına göstəriş verilmişdi ki, köçkünlərin başqa rayonlara köçməsinə, xüsusilə əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmasına bütün vasitələrlə maneçilik törədilsin. Eyni zamanda məktublarda, yerli hakimiyyətin köçkünlərin yerləşdirilməsi ilə bağlı fəaliyyətlərindəki ciddi nöqsanlar diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, 1.000-dən çox köçkün ailəsi indiyədək yaşamaq üçün mənzil ala bilməmişdir və onlar müvəqqəti olaraq kolxozçuların evlərində yerləşdirilmişlər. Məktubda o cümlədən belə bir acınacaqlı fakt göstərilmişdir ki, Bərdə rayonu Malenkov adına kolxozda köçkünlər qazmalarda daldalanmağa məcbur olmuşlar.

Azərbaycanın kommunist hakimiyyəti sözdə köçkünlərə həssas münasibət, qayğı və köməkdən dəm vursa da, əslində onu yalnız bir məsələ narahat və məşğul edirdi: necə ələsin ki, "şanlı nailiyyətlər" barədə vaxtında raport versin, öz həmvətənlərinin taleyi isə onları demək olar ki, maraqlandırmırdı. Yoxsa, nəylə izah etmək olar ki, Stalinin ölümündən sonra, Kremlin bu məsələ ilə bağlı təzyiqi müəyyən müddətə zəiflədiyi vaxtlarda da onları yalnız bir şey partiya və hökumətin "tarixi" qərarlarına vaxtılı-vaxtında əməl etmək məsələsi düşündürürdü və onlar Moskvanın ani tərifinin qazanmaq xatirinə öz zavallı, didərgin düşmüş həmvətənlərinə hər cür zülmü etməyə hazır idilər. Sənədlər də əyani sübut edir ki, öz dədə-baba yurdlarından qovulmuş və öz həmvətənləri tərəfindən cinayətkarcasına laqeydlilik və soyuqluqla qarşılanan bu biçarələri hansısa ev heyvam kimi təqib edirdilər: "icazə verilməsin", "qeydiyyatla götürülməsin", "geriyə qaytarılsın" və s. bu sayaq təlimat və sərəncamlar onları qatil gülləsi kimi daban-dabana izləyirdi. Lakin diktatorun ölümündən sonra repressiya aparatı öz əvvəlki gücünü və qəddarlığını itirməyə başlamışdı. Stalin diktaturasının eybəcər törəməsi olan deportasiya yeni şəraitdə öz əvvəlki formalarını qoruyub saxlaya bilməzdi. Kremlə hakimiyyət dəyişməsi nəticəsində rəhbərliyə yeni adamlar gəlmişdi və onların mənasız və amansız Stalin "təşəbbüslərini" dəstəkləməyə heç bir ehtiyacları yox idi. Hətta, erməni millətçilərinin sadıq "əlbiri" Mikoyan da bu keçid dövründə, nə yolla olursa-olsun hakimiyyətdə qalmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı, yeni rəhbərliyin rəğbətini qazanmaqla məşğul idi və erməni millətçilərini ideyalarının həyata keçirilməsinə əvvəllərdə olduğu kimi səmərəli kömək edə bilirdi.

Deportasiya rəhbərliyin də, xalqın da gözü qabağında can verməkdə idi və heç kəs ona çarə edə bilməzdi, çünki onu törətmiş mexanizm artıq sıradan çıxmışdı. Deportasiya planının yerinə yetirilməsi göstəriciləri də bunu sübut edir: 1954-cü il - 749 təsərrüfat (3.368 nəfər), 1955-ci il - 207 təsərrüfat (965 nəfər), 1956-cı il - 360 təsərrüfat (1543 nəfər).

1956-cı il deportasiyanın axırıncı ili hesab edilir. Sonra şəxsiyyətə pərəstişin ifşası dövrü gəlir ki, vaxtilə milyonlarla insanın taleyini həll edənlər məhkəmə salonlarında artıq bir müttəhim kimi ədalət mühakiməsi qarşısında öz törətdikləri saysız-hesabsız cinayətlərə görə cavab verməli oldular. Azərbaycanda müttəhimlər kürsüsündə M.C.Bağırov və onun əlaltıları, ilk növbədə də, 1930-cu illərin ikinci yarısında respublikanın Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinə başçılıq etmiş və yüz minlərlə günahsız insanın məhvinə bais olmuş Qriqoryan və Markaryan əyləşməli oldular. Qısa bir müddətdə ölkəsinin siyasi və ictimai həyatında müəyyən liberallaşma prosesi müşahidə edildi, lakin "buzların əriməsi" çox çəkmədi, imperiyanın, siyasi rejimin dağılmasına hələ çox vardı və Stalinin "ikinci eşelonda" da kifayət qədər "yetirməsi" vardı və onlar hətta bəsit demokratiyanın ilk rüşeymlərini "boğmağa" tələsdilər, lakin bu, artıq başqa söhbətin mövzusu.

Bununla belə, siyasi və ictimai həyatda baş verən böyük dəyişikliklər şəraitində deportasiyaya arxaizm, Stalin rejimin rüşvayçı qalığı kimi baxılırdı. Həm də, 1947-ci ildə Kreml rəhbərlərini bu bədnam qərara gəlməyə sövq etmiş xarici səbəblər aradan qalxmışdı, yəni Türkiyə ilə münasibətlər normallaşmış, Sovet rəhbərliyi bu ölkə barədə təzyiq və hədə-qorxu taktikasından çoxdan əl çəkmişdi.

Ermənilərin repatriasiyası da artıq başa çatmışdı. Doğrudur, sonradan məlum olduğu kimi, azərbaycanlı kəndlilərin boşaldığı torpaqlar faktiki repatriantlara lazım olmamışdır. Belə ki, xarici ölkələrdən Ermənistanı əsasən, xırda sənətkarlar, ticarətçilər, diş həkimləri, ziyalılar, bir sözlə, kəndli əməyi ilə çörək qazanmağı ağıllarına belə gətirməyən şəhər əhalisi köçüb gəlirdi. Yeri gəlmişkən, repatriasiya da 50-ci illərin əvvəllərində öz "zirvəsinə" çataraq, sonralar tədricən "sönməyə" başlamışdır. Sərbəst və tox əcnəbi həyatından sonra yarıac Sovetlər məmləkətinə düşmüş əcnəbi ermənilər (yaxşı deyiblər ki, "gəlmişdi kabab iyinə, gördü eşşək dağlayırlar"), xaricdə qalmış qohumları və tanışlarına yazdıqları "giley-güzar" və şikayətlərlə dolu məktubları bir çox erməniləri "ana vətənə" qayıtmaq sövdəsindən birdəfəlik çəkirdi...

Yaxşı bəs deportasiya illərində Ermənistandan Azərbaycana cəmi nə qədər azərbaycanlı köçürülmüşdür? Ümumi arayışda (əlavəyə bax) 1948-1956-cı illərdə Ermənistandan Azərbaycan SSR Kür-Araz ovalığına və digər rayonlara köçürülmüş təsərrüfatların sayı 13119 təsərrüfat (58421 nəfər) göstərilmişdir.

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə (Respublika Nazirlər Sovetinə ünvanlanmış 14 oktyabr 1954-cü il tarixli məktub) 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan Kür-Araz ovalığına 11914 təsərrüfat (53000 nəfər) köçürülmüşdür. Lakin bu göstəricilərə, deportasiya mexanizminin hələ işləməkdə davam etdiyi 1954-1956-cı illər daxil deyildir. Bundan əlavə, Ermənistandan özbaşına, köçmə bileti olmadan Kür-Araz ovalığına, oradan isə dözülməz iqlim şəraiti səbəbindən dağılıq və dağıtayı rayonlarına köçmüş kolxozçuların bu sənəddə nəzərə alınb-almadığı da məlum deyildir.

Bu sənədlərdə Azərbaycanda geriyə, öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmış azərbaycanlı kolxozçuların nəzərə alınb-almadığı haqda da heç bir məlumata rast gəlinmir. Buna görə yuxarıda göstərilmiş yekun göstəricisini biz yalnız şərti qəbul edə bilərik.

Ataxan Paşayev özünün "Köçürülmə" əsərində azərbaycanlı kolxozçuların bütöv kolxoz halında və ya ayrı-ayrılıqda Azərbaycana, onlar üçün əlverişli (iqlimə, təsərrüfat xarakterinə, həmyerli qohumların mövcudluğuna və s. görə) rayonlara köçürülmələrinə çalışdıqları barədə çoxsaylı faktlar göstərmişdir.

Bəzən bu xahişlərə onların köçmək istədikləri rayonların rəhbərliyinin köməyiylə əməl edilirdi. Müəllif bu faktların əsasında belə bir nəticəyə gəlir ki, Ermənistandan köçənlər barədəki rəsmi göstəricilər əslində olduğundan xeyli aşağıdır və 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan Azərbaycana yüz mindən çox (!) azərbaycanlı köçürülmüş, yaxud özü könüllü köçmüşdür (Ataxan Paşayev. "Köçürülmə", səh. 29-32).

Bizim fikrimizcə, bu məsələdə dəqiq hesablama aparıb, az-çox dəqiq rəqəm söyləmək qeyri-mümkündür. Əlbəttə, sənədlər əsasında, "rəsmi" köçkünlərin, yəni köçmə bileti almış, bərc götürmək hissəsində güzəştlərdən istifadə etmiş köçkünlərin uçotunu az-çox dəqiqliklə hesablamaq olar. Lakin özbaşına, kortəbii şəkildə köçənlərə gəldikdə isə burada heç təxmini rəqəmlərdən belə söhbət gedə bilməz, belə ki, onların sayını heç kəs aparmırdı. Doğrudur, həmin illərin sənədlərində bəzən ötəri olaraq göstərilir ki, bəs filanınıcı ildə, filan rayonda filan qədər azərbaycanlı (söhbət Ermənistandan köçənlərdən gedir) hakimiyyət orqanlarının icazəsi olmadan özbaşına məskunlaşmışdır. Lakin bu göstəricilər pərakəndədir, ümumiləşdirici xarakter daşımır və adətən hansısa konkret məqama aid olur və bunların deportasiyasının bütün illərinə və azərbaycanlı köçkünlərin məskunlaşdığı bütün rayonlara şamil etmək bizim fikrimizcə düzgün olmazdı. Lakin bir məsələdə müəlliflə razılaşmaq olar ki, Ermənistandan köçənlərin ümumi sayı rəsmi məlumatlarda göstəriləndən xeyli çox olmuşdur.

FACİƏNİN QANLI DƏRSLƏRİ

Əzablı və uzun sürən deportasiya prosesi məntiqi bir sonluqla "şəxsiyyətə pərəstiş dövrü" ilə birgə öz ömrünü başa vurdu və sanki öz labüd "ölümü" ilə yeni dövrlərə yol açdı. Doğrudur, bu dövrlər də bədnam "Kommunizm bayrağı" altında, totalitar rejimin daimi "yol yoldaşları" olan yeni qəddarlıqlar və ədalətsizliklər öz yoluna davam etməkdə idi. Lakin artıq kütləvi repressiyalar yox idi, 37-38-ci illərin qorxunc prosesləri, "üçlüklər", yaqodalar, yetovlar, beriyaların özbaşınalığı, qanlı divanları arxada qalmış, "xalqlar rəhbərinin" adı lənətlənmiş, azca da olsa açılmış "dəmir qapıların" arasından azadlığın başgicəlləndirən ab-havası gəlməyə başlamışdı. Lakin nə qədər ki, partiya diktaturası ilə birgə kommunist quruluşu mövcud idi, əlbəttə ki, əsl demokratiya və azadlıqlardan söhbət gedə bilməzdi. Sadəcə olaraq, kommunist rejimi öz taktikasını dəyişdirmişdi.

Sovetlər imperiyasının bütün bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da hakimiyyət dəyişikliyi baş vermişdi. Deportasiyaya gəldikdə isə, bu proses xalqın bədənində qanlı izlər, sağalmaz yara və çapıqlar buraxsa da, onunla bağlı hadisələr, faktlar əvvəllərdə olduğu kimi məxfi saxlanılırdı, bunların müzakirə obyektinə çevrilməsi qəti qadağan edilmişdi. Azərbaycan hökuməti və rəhbərliyi baş vermiş faciədən heç bir nəticə çıxarmamışdılar. Dediymizə sübut olaraq bunu göstərmək kifayətdir ki, Stalinin ölümündən sonra siyasi iqlimin xeyli mülayimləşdiyi vaxtlarda da onlar deportasiya edilmiş

azərbaycanlı kəndlilərin öz əvvəlki yaşayış yerlərinə, yəni öz etnik-tarixi torpaqlarına qaytarılması, deportasiyanın Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş bir cinayət kimi ifşa edilməsi məsələsini nəinki diqqət mərkəzinə çəkməmiş, hətta bu problemə öləri də olsa toxunmağa cəsarət etməmişdilər. Deportasiyanın bütün cinayət və eybəcərlikləri məlum "şəxsiyyətə pərəstiş" dövrünün nöqsanları hesabına aid edilmiş və necə deyərlər "gündəlikdən" çıxarılmışdır. Bunun əvəzinə daha idbar formalarda erməni və Azərbaycan xalqlarının "əbədi və qırılmaz qardaşlığından" dəm vurulmağa, bu yöndə geniş təbliğat kampaniyası aparılmağa başlanmışdır. Deportasiyanın əsl təşəbbüskarları və təşkilatçıları olan erməni millətçilərinə gəlincə isə, onlar bu dəfə də kölgədə qalmış, öz məlunluqları ilə dünyanı bezdirmiş bu siyasi qulyabanılara bu dəfə "gözün üstə qaşın var" deyən olmamışdı. Biz yenə unutqanlıq xəstəliyinə tutulmuşduq. Biz yenə "fil qulağında yatıb", oyanmamağı məsləhət bilmışdik. Faciəli tariximizin dönə-dönə verdiyi qanlı dərslərin sonuncusundan da biz heç bir nəticə səmərə çıxara bilməmişdik.

Gəlin tarixin bu dərslərini öləri də olsa yada salmağa çalışaq. Yüz il əvvəl (!) 19-cu yüzilliyin 90-cı illərində "Daşnaksütyun", "Tnçaq" və digər sovinist erməni partiyalarının təhriki və rəhbərliyi ilə erməni millətçiləri Türkiyənin şərqi vilayətlərində hökumət əleyhinə qanlı iğtişaşlar, qiyam təşkil etdilər. Onların cinayətkar fəaliyyəti, Türkiyənin daxildən dağıtmaq cəhdi öz başlarında çatladı və ermənilərin kütləvi surətdə Türkiyədən Zaqafqaziyyəyə, ilk növbədə də Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə nəticələndi.

O zamanlar ermənilər bütün bu faciəli hadisələrdə Türkiyə sultanı Əbdül Həmid və onun rejimini təqsirkar elan etdilər və dünya ictimaiyyəti onlara inandı. 1904-1905-ci illərdə rus-yapon müharibəsindən və ölkədə inqilabi şəraitin kəskinləşməsindən istifadə edərək "Daşnaksütyun"ım rəhbərliyi altında silahlanan və zinvor (banda) dəstələri bağlayan ermənilər çar hakimiyyətinin bu məsələyə bilərəkdən səhlənkər münasibəti sayəsində, erməni və azərbaycanlıların qarışıq yaşadığı yerlərdə azərbaycanlıları amansızcasına qırmağa və qovmağa başladılar. Bu terrorun köməyi ilə onlar azərbaycanlıların əsrlər boyu yaşadıkları yerləri təmizləməyə, xalis erməni "oylağına", gələcəkdə isə xəyali "Böyük Ermənistanın" tərkib hissəsinə çevirməyə çalışırdılar.

Bu dəfə də ermənilərin cəhdləri baş tutmadıqda onlar öz törətdikləri cinayətdə çarizm siyasətini ittiham edib dünyaya çar çəkdilər ki, bəs onlarla azərbaycanlıların arasında ədavət toxumunu səpən məhz çar hökumətidir və deməli, bu qanlı cinayətlərə görə məhz o, məsuliyyət daşmalıdır. "Demokratik" dünya ictimaiyyəti bu dəfə də onlara inandı və ermənipərəst Qərb mətbuatı üstəlik də erməniləri vəhşi köçəri müsəlmanların, türklərin zülmü, təzyiqi altında inləyən, daim ölümcül təhlükəylə üz bəsurət dayanan əzabkeş bir xalq kimi təsvir və təqdim etməyə başladı.

1914-cü ildə başlanan Birinci Dünya müharibəsinin gedişində rus ordusunun hücum həmləsi ilə Şərqi Türkiyənin bir sıra vilayətlərini işğal etməsindən istifadə edən erməni millətçiləri "Daşnaksütyun"un təhriki və "məsləhəti" ilə "kөнüllülər" adlanan quldur dəstələri təşkil edərək dinc türk əhalisini qarət və məhv etməyə başladılar. Yüz minlərlə dinc vətəndaşını itirmiş Türkiyə hökuməti sərhədyanı rayonların erməni əhalisini Mesopatomiyyəyə köçürmək məcburiyyətində qaldıqda isə ermənilər bütün dünyaya "genosidə" məruz qaldıqları, guya az qala 2 milyon (!) erməni türk-müsəlman təcavüzünün və milli ədavətin qurbanı olduğu barədə çar çəkməyə, özlərinə xas bir həyasızlıq və ədəbızlıqla çıxır-bağır salmağa başladılar ki, bu bağırtı hələ də dünyanın qulağında səslənməkdə və erməni sovinizminə işlək bir alət kimi sədaqətlə xidmət etməkdədir...

1918-ci ildə Rusiya imperiyası dağıldıqdan və onun xarabalıqları üzərində Zaqafqaziyyəyə müstəqil dövlətlər yararıdığı məqamda, ermənilər fürsəti əldən verməyib, Azərbaycan xalqına və ərazilərinə qarşı təcavüzə, elan edilməmiş müharibəyə başladılar: Andronikin rus topları ilə silahlanmış quldur dəstələrinin Zəngəzurə və Naxçıvanə yürüşləri, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağı dönə-dönə erməniləşdirmək cəhdləri, azərbaycanlı əhalinin keçmiş İrəvan quberniyasından kütləvi şəkildə sıxışdırılıb çıxarılması bütün bunlar ermənilərin qanlı xaosdan istifadə edərək, "Böyük Ermənistan" yaratmaq kimi heç bir məntiqə və ölçüyə sığmayan, gülünc ideyalarını həyata keçirmək yollarındakı törətdikləri saysız-hesabsız cinayətlərin yalnız ayrı-ayrı öləri təqdim edir. 1918-ci ilin martında Bakıda bolşevik-daşnak sui-qəsdə nəticəsində müsəlman əhalisinin vəhşicəsinə qırğını törədilmiş və bir ildən də artıq müddətdə Bakıda ağalığ edən erməni-bolşevik bandası dinc əhalini öz istədiyi kimi talayıb qırğına vermişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra erməni millətçilərinin bütün bu cinayətləri burjuva millətçilərinin-müsavətçilərin, daşnak və menşeviklərin adına yazılmışdır. Bu versiyada bir damla həqiqət olmasına baxmayaraq, növbəti erməni uydurması onlar yeni ağaları – bolşevikləri tam təmin edirdi, belə ki, bu cinayətlərdə onların da öz payı vardı.

Nəhayət, on minlərlə azərbaycanlı üçün həyat faciəsinə çevrilmiş, onları misli görünməmiş fəlakətlərə sürüklənmiş bədnam deportasiya illəri başlandı və şərfətsiz bir sonluqla məlum oldu ki, demə, bu kütləvi cinayətdə erməni millətçiləri və onların əcnəbi ağaları daşnakların heç bir təqsiri yox imiş!

Bu dəfə də "əsl" cinayətkar tez tapıldı, demə, bütün təqsirlər yalnız və yalnız "şəxsiyyətə pərəstiş" dövründəymiş, ermənilər isə bu işdə "aydan arı, sudan duru"durlar. Onlar bu dəfə də mərkəzi hakimiyyətin zəif damarını tapa bilməmişdilər, belə ki, 50-ci illərin axırları - 60-cı illərin əvvəllərində bütün qüsur və eybəcərlikləri şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələri ilə izah etmək az qala rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsinə mindirilmişdi. Özü də bu dəfə ermənilərə öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün çox da səy göstərmək lazım gəlmədi - axı deportasiya ilə bağlı bütün məsələlər lap əvvəldən məxfi xarakter daşıyırdı, geniş ictimai dairələrin bir çox rüsvayçı faktları barədə heç bir məlumatı yox idi, bu faciənin bilavasitə şahidləri isə susmağı üstün tuturdular. Digər tərəfdən zərər çəkənlər, daha dəqiq desək, geniş miqyaslı cinayətin qurbanları sadə kəndlilər, kolxozçular idi, onlar ömür boyu hakimiyyətin özbaşınalığı, azğınlığı ilə qarşılaşmışdılar və indi də deportasiyaya kiminsə bəd niyyəti kimi deyil, hakimiyyəti növbəti "ənənəvi" özbaşınalığı, bir növ "təbii fəlakət" kimi baxırdılar.

Belə ki, bu dəfə də erməni millətçilərinin cinayətləri etibarlı yerdə-sovet arxivlərinin xüsusi fondlarında, seyf qapıları arxasında gizlədilmiş oldu.

Bəs deportasiyanın başlıca yekunları nələrdən ibarətdir və bundan hansı nəticələri çıxarmaq, hansı ibrət dərslərini almaq olar? Bəzi nəticələri formullaşdırmağa çalışaq:

1. 1948-1956-cı illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası erməni millətçiliyinin Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş növbəti təcavüz aksiyası idi. Bundan məqsəd, azərbaycanlıların Ermənistandakı mövqelərini qəti zəiflətmək və beləliklə onların bu ərazilərdən tam çıxarılması məqsədilə azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan, ilk növbədə azərbaycanlıların sıx, habelə qarışıq yaşadıkları rayonlardan kütləvi surətdə köçürülməsi prosesini doğurmaq idi.

Deportasiyanı heç bir vəchlə "şəxsiyyətə pərəstiş" dövrünün "tərəməsi", Stalinin şəxsi rəğbəti və ya qeyri-rəğbətindən təzahürü hesab etmək olmaz. Bu, erməni millətçilərini soyuqqanlı və düşünülmüş şəkildə həyata keçirdikləri təcavüz aksiyası, ermənilərin Azərbaycan xalqına, bütün müsəlmanlara qarşı elan edilməmiş müharibəsinin növbəti mərhələsi, əsl "səlib yürüşü" idi.

2. Deportasiyanın təşəbbüsçüsü və ilhamçısı rolunda, görünməz tellərlə Ermənistanın Ali Sovet rəhbərliyi ilə bağlı olan "Daşnaksütyun" partiyası çıxış etmişdir, Kremldə isə erməni millətçilərini siyasəti Mikoyanın vasitəsilə həyata keçirilmişdir, onu K(b)P MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin bir sıra məsul işçiləri dəstəkləmişlər.

3. Deportasiya üçün aşağıdakı faktorlar səbəb və bəhanə olmuşdur:

a) o zamanlar sovet diplomatiyasının təzyiqli göstərdiyi və hətta ona qarşı ərazi iddiaları sürdüüyü Türkiyə ilə gərgin münasibətlər. Azərbaycanlıların sərhəd rayonlarından köçürülməsi Sovet hökumətinin hədələrinə real olduğunu göstərməli, Türkiyəni inandırmaqlı idi ki, köçürülmə Sovet dövlətinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə edilir, guya Türkiyə ilə müharibə təsadüfəndən, türklərlə eyni qandan və dindən olan, eyni bir dildə danışan azərbaycanlıların Türkiyə tərəfinə keçməsi, onları dəstəkləməsi təhlükəsi mövcuddur.

b) ermənilərin repatriasiyası ki, bu barədə hətta bəzi sənədlərdə isnadlar da vardır. Guya erməni repatriantlar üçün yeni ərazilər, yəni məskunlaşma yerləri tələb olunduğu üçün azərbaycanlılar öz etnik-tarixi torpaqlarından köçürülür, yəni hökuməti bu addımı atmağa məcbur edirlər.

4. Köçürülmənin rəsmi səbəbi olaraq, Mingəçevir SES-in istifadəyə verildikdən sonra ərazisində suvarma torpaqlar bazası əsasında pambıqçılığın geniş inkişaf etdirilməsi planlaşdırılmış Kür-Araz ovalığı rayonlarını işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi idi.

5. Deportasiyaya aid bütün qərar, sərəncam, göstəriş və təlimatlar lap əvvəldən məxfiləşdirilmişdi və "məxfidir" yaxud "tam məxfidir" qrifləri ilə yayımlanırdı. Bu, Azərbaycan xalqının məruz qaldığı qəddarcasına zorakılığı gizlətmək, mümkün qədər ört-basdır etmək üçün idi.

Deportasiyanı tənzimləyən əsas sənədlər – SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il 10 mart 1948-ci il qərarları idi. Hər iki sənədi İ.V.Stalin şəxsən özü imzalamışdı. Deportasiyanın sonrakı gedişinə İttifaq və respublika orqanları tərəfindən deportasiyaya aid daha onlarca rəhbər qərar, göstəriş, sərəncam, təlimat və s. qəbul edilmişdi, lakin deportasiyanın başlıca parametrləri, prinsip və səbəbləri məhz bu iki əsas qərarda əks edilmişdi.

7. Deportasiya haqqında qərarlarda köçürülmənin guya "kənüllülük prinsipləri" əsasında aparıldığı deyilsə də, bütün qalan tənzimləmələr məcburiyyət prinsipinə əsaslanırdı və deportasiyanın özü əsl həqiqətdə xalis məcburiyyət tədbiri kimi həyata keçirilirdi.

a) Köçürülmə prosesinin demək olar ki, bütün cəhətlərini əhatə edən müfəssəl tənzimlənmə mexanizminin yaradılmasına baxmayaraq, artıq başlanğıc mərhələdə deportasiya planında ciddi qüsurlar və hesablama xətalrı aşkara çıxdı. Bu nöqsanlar aşağıdakılarla şərtləndirilmişdir:

b) İki respublikanın çoxsaylı təşkilatlarının, habelə onlarca nazirlik və baş idarənin cəlb edildiyi tədbirin nəhəng miqyasları və mürəkkəbliyi;

c) son həddəcən mərkəzləşdirilmiş bürokratik maşının köçürülmə üzrə tədbirlərdən doğan bütün tələbləri dəqiq və vaxtında təmin etmək gücündə olmaması;

d) iş üzrə prinsiplər qərarların bütün səviyyələrdə həyata keçirilməsini təmin etməyə qadir olan vahid və nüfuzlu rəhbərliyin olmaması;

ç) azərbaycanlı əhalinin gizli və açıq müqaviməti ki, bu da aşağıdakı formalarda təzahür etmişdir: 1) köçürülmənin kənüllü olduğuna isnad etməklə, öz etnik-tarixi torpaqlarını tərk etməkdən boyun qaçırma. 2) Ermənistandan köçənlərin ağır, qızmar iqlimi, şoran torpaqları olan, qızdırma xəstəliyinin geniş yayıldığı Kür-Araz ovalığı rayonlarında deyil, respublikanın başqa, daha əlverişli bölgələrində məskunlaşmaq cəhdləri. 3) on minlərlə azərbaycanlının, bütöv kolxozlarla Ermənistandan kütləvi, kortəbii şəkildə köçməsi. 4) Ermənistandan köçürülənlərin yenidən öz əvvəlki yerlərinə dönməsi; onlar bunu məcburiyyət qarşısında, məskunlaşma yerlərində ən elementar, həyat üçün zəruri şərait tapmadıqlarına görə edirdilər.

9. Köçmə inşaat işlərində daim tikinti materialları, vəsait, işçi qüvvəsi çatışmazlığı hiss olunurdu ki, bu da ilk növbədə köçkünlər üçün yaşayış evlərinin tikintisinə öz mənfi təsirini göstərirdi. deportasiyanın bütün illəri ərzində (1948-1956) "Azköçmətikinti" tresti ermənistandan köçürülmüş kolxozçular üçün mənzil tikintisi üzrə planı bir dəfə də olsun yerinə yetirə bilməmişdir.

10. Bir neçə il ərzində, xüsusilə Stalinin ölümündən sonra deportasiya prosesi tədricən dayanmışdır. Kremlin yeni rəhbərliyi bu hədsiz baha başa gələn və qeyri-populyar tədbiri bundan sonra maliyyələşdirmə üçün heç bir təhrikəddici əsas görmürdü. Deportasiyanı "ərsəyə" gətirmiş xarici səbəblər (Türkiyə ilə münasibətlər, ermənilərin repatriasiyası) isə artıq öz aktualığı və mənasını itirmişdir.

11. Deportasiya Azərbaycan xalqına ölçüyə gəlməz zərər vurmuşdur və onun hüquqlarının növbəti tapdalanması, əsl genosid kimi qiymətləndirilməlidir. Həmişə olduğu kimi bu dəfə də Moskvadan öz avantürist planlarını həyata keçirmək üçün istifadə edən erməni millətçiləri deportasiyanı reallaşdırmaqla, öz sərəncam "Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" ideyalarını realizə etmək yolunda daha bir addım atmış oldular.

Sonrakı tarixi hadisələrin gedişi təsdiq etdi ki, 1948-1956-cı illər deportasiyası təsadüfi epizod deyil, azərbaycanlıların Ermənistandakı etnik-tarixi torpaqlarından tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmasını nəzərdə tutan çoxşaxəli daşnak planının tərbi

hissəsidir. Sonrakı illərdə də, doğrudur, nisbətən kiçik miqyaslarda, müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlı əhalinin deportasiyası həyata keçirilmişdir. Və acınacaqlı haldır ki, Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi bütün bu təcavüz hallarına tam laqeydliklə yanaşmış, həmişə özünü görməməzliyə, lallığa və karlığa vurmuşdur. Milli təəssübkeşlik hissindən büsbütün məhrum olan bu manqurtlar həmişə bir qayğı ilə məşğul olmuşlar: necə etsinlər ki, rəhbər kreslosunda mümkün qədər çox otursunlar, Kremlin qəzəbinə gəlməsinlər, heç kəs onları "sosialist beynəlmilətçiliyi prinsiplərini pozmaqda" ittiham edə bilməsin.

Məhz Azərbaycan rəhbərliyinin bu cür riyakar və qorxaq mövqeyi sonrakı güzəştlərə şərait yaradaraq, son nəticədə, 80-ci illərin axırlarında, Kremlin hakimiyyətinin zəiflədiyi bir vaxtda, "Qarabağ problemi" adlandırılan uydurma məsələnin "reanimasiyasına" və hələ də Ermənistanda yaşamaqda davam edən 200 mindən çox azərbaycanlının etnik-tarixi torpaqlarından qovulmasına gətirib çıxardı.

Bizim əl saxladığımız 1956-cı illə 1988-ci il arasında bütöv bir tarixi mərhələ uzanır və heç şübhəsiz ki, bu dövrün də hadisələri, Zaqafqaziyada erməni millətçiliyinin sonrakı fitnə-fəsadları, intriqaqlarının araşdırılması və öyrənilməsi üçün kifayət qədər zəngin material verir.

Bu kitaba yekun sözü olaraq onu demək istəyirəm ki, üzləşdiyimiz bütün itki və geriləmələrə, faciə və fəlakətlərə baxmayaraq mən bir həqiqətə, Tanrıya inandığım qədərində inanıram: ədalətin bərqərar olacağı bizim qədim, müqəddəs, qənisiz torpaqlarımızın erməni əcinnələrindən təmizlənəcəyi, Azərbaycanın tarixi sərhədlərinin bərpa ediləcəyi, erməni millətçiləri və "Daşnaksütyun"un şeytan törəmələrinin tarix səhnəsində həmişəlik ifşa ediləcəkləri gün çox da uzaqda deyildir.

Mən ürəkdən inanıram ki, bu, belə də olacaqdır, çünki mən öz xalqının gücünə inanıram...

Копия

СОВЕТ МИНИСТРОВ СССР

ПОСТАНОВЛЕНИЕ N 4083

от 23 декабря 1947 г. Москва, Кремль

О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР

Совет Министров Союза ССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Переселить в 1948-1950 гг., на добровольных началах в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР 100 тыс. колхозников и другое азербайджанское население из Армянской ССР, из них: 10 тыс. человек - в 1948 году, 40 тыс. человек - в 1949 году и 50 тыс. человек - в 1950 году.

2. Обязать Совет Министров Азербайджанской ССР и Совет Министров Армянской ССР:

а) организовать среди колхозников и другого азербайджанского населения разъяснение условий и льгот, предоставленных государством переселенцам в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР;

б) обеспечить полный расчет колхозов с колхозниками-переселенцами не позднее чем за 10 дней до их выезда по выработанным им трудовням в размерах, предусмотренных производственными планами колхозов;

в) обеспечить перевозку переселенцам всего имеющегося у них в личном пользовании имущества, скота и птицы.

3. Обязать руководителей министерств и ведомств, учреждений и предприятий освободить от работы лиц, переселяющихся из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР.

4. Установить для переселяемого азербайджанского населения в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР следующие льготы:

а) предоставить переселяемым за счет государства бесплатный проезд, провоз скота и имущества в количестве 2 тонны на каждую семью;

б) распространить на колхозников, переселяющихся в районы Кура-Араксинской низменности Азербайджанской ССР, Постановление ЦИК и Совнаркома СССР от 17 ноября 1937 г. N 115/2043 "О льготах по сельскохозяйственному переселению", за исключением льгот по обязательным поставкам молока;

в) выдавать семьям переселенцев при выезде безвозвратные денежные пособия в размере 1000 рублей на главу семьи и 300 рублей на каждого члена семьи;

г) продать за наличный расчет в местах вселения семьям, переселенным в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР, продовольственное зерно в размере 1,5 центнера на главу семьи и 0,5 центнера - на члена семьи.

5. Разрешить азербайджанскому населению, переселяющемуся из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР, сдать в местах вы хода заготовительным организациям под обменные квитанции продукты сельского хозяйства (зерно, картофель), а также скот, запрещенный к вывозу по карантинным условиям, с правом получения в местах вселения того же количества продуктов и скота.

6. Обязать Сельхозбанк:

а) выдавать нуждающимся переселенцам в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР кредит на строительство жилых домов и надворных построек в размере до 20 тыс. рублей на одно хозяйство с погашением указанного кредита в течение 10 лет, начиная с третьего года после получения кредита;

б) выдавать нуждающимся переселенцам на приобретение скота долгосрочные ссуды в размере 3 тыс. рублей на семью, сроком на 5 лет с погашением, начиная с третьего года, после получения ее уды.

7. Обязать Министерство путей сообщения;

а) обеспечить перевозку в Азербайджанскую ССР специальными сформированными эшелонами в оборудованных и продезинфицированных вагонах азербайджанского населения, их имущества и скота по заявкам Совета Министров Армянской ССР;

б) производить подачу вагонов Управлением дороги в соответствии с графиком, утвержденным Министерством путей сообщения. Советом Министров Азербайджанской ССР и Советом Министров Армянской ССР. без взимания оплаты за вагоны в местах выхода переселенцев. Денежные расчеты за перевозку азербайджанского населения производить в централизованном порядке по счетам, представленным Управлением железных дорог.

8. Обязать Министерство здравоохранения СССР обеспечить в местах выхода медицинский осмотр всех переселенцев, а также медицинско-санитарное обслуживание их в пути следования.

Выделить для сопровождения эшелонов медицинский персонал и необходимые медикаменты.

9. Обязать Министерство финансов СССР предусмотреть в бюджете Азербайджанской ССР на 1948 год средства, необходимые для обеспечения переселения азербайджанского населения из Армянской ССР в Азербайджанскую ССР.

10. Обязать Совет Министров Армянской ССР и Совет Министров Азербайджанской ССР во исполнение настоящего постановления в месячный срок совместно разработать конкретные мероприятия по обеспечению переселения и устройству в Кура-Араксинской низменности Азербайджанской ССР населения, переселяемого из Армянской ССР и доложить о них Совету Министров СССР.

11. Разрешить Совету Министров Армянской ССР освобождаемые азербайджанским населением постройки и жилые дома в связи с их переселением в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР использовать для расселения зарубежных армян, прибывающих в Армянскую ССР.

Председатель Совета Министров Союза ССР: И.Сталин

Управляющий делами Совета Министров СССР: Я.Чадаев

Верно:

Копия

СОВЕТ МИНИСТРОВ СССР

ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 754

от 10 марта 1948 г. Москва, Кремль

О мероприятиях по переселению колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР.

В дополнение к Постановлению Совета Министров СССР от 23 декабря 1947 г. № 4083 "О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР" Совет Министров Союза ССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Разрешить колхозам, полностью переселяющимся в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР, перевезти с собой все имеющиеся у них средства производства (сельхозмашины, инвентарь, живое и механическое тягло, поголовье всех видов скота и птицы, пчелосемьи, транспортные средства и другое имущество, а также натуральные и другие фонды) за исключением подсобных предприятий (мельницы, крупорушки, электростанции) и других производственных культурно-бытовых построек.

2. Установить, что колхозы Армянской ССР, из которых переселяются колхозники в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР, передают колхозам, в состав которых входят переселяющиеся колхозники, принадлежащие на их долю движимое имущество (сельхозмашины, инвентарь, живое и механическое тягло, поголовье всех видов скота и птицы, пчелосемьи, транспортные средства, натуральные и другие фонды) в момент переселения, а стоимость принадлежащего на их долю недвижимого имущества (многолетние насаждения, мельницы, электростанции и другие хозяйственные и бытовые постройки) перечисляется колхозам в местах вселения, в сроки, установленные Советом Министров Азербайджанской ССР и Советом Министров Армянской ССР.

3. Обязать Совет Министров Азербайджанской ССР и Совет Министров Армянской ССР установить в месячный срок порядок расчетов с колхозами, колхозниками и другим азербайджанским населением, переселяющимся из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР, за оставленное ими недвижимое имущество в Армянской ССР.

4. Обязать Совет Министров Армянской ССР и Совет Министров Азербайджанской ССР оказывать помощь переселенцам-колхозникам, а также рабочим и служащим, переселяющимся из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР, в продаже принадлежащих им домов в местах выхода.

5. Признать целесообразным реорганизацию Отдела по хозяйственному устройству эваконаселения и переселению колхозных хозяйств при Совете Министров Азербайджанской ССР.

6. ССР в Переселенческое Управление при Совете Министров Азербайджанской ССР.

7. Возложить на Управление по освоению орошаемых земель в Кура-Араксинской низменности оказание технической помощи и помощи в обеспечении строительными материалами переселенческим колхозам и переселяющимся колхозникам, а также строительство подсобных предприятий, необходимых для благоустройства указанных переселенцев.

7. Разрешить Совету Министров Азербайджанской ССР и Министерству сельского хозяйства СССР организовать на базе конторы "Азпереселенстрой" трест "Азпереселенстрой" с подчинением его Управлению по освоению орошаемых земель в Кура-Араксинской низменности, а также организовать при указанном тресте строительно-монтажные конторы в пунктах: Сальяны, Алибайрамлы, Сабирабад и Пушкино.

8. Разрешить Совету Министров Азербайджанской ССР:

а) организовать представительство в Армянской ССР (г. Ереван) на период переселения колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР;

б) израсходовать в 1948 году проведение подготовительных работ, связанных с переселением азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР (проектирование, строительство подсобных предприятий, организация леспромхозов, приобретение материалов, строительного оборудования и транспортных средств) 11 млн. рублей, за счет ассигнований, предусмотренных на нецентрализованные (внелимитные) капитальные работы по республике на 1948 год;

в) провести в 1948 году организованный набор 700 человек из числа сельского населения республики на работы по лесозаготовкам в Молотовской области и на работы, проводимые Управлением по освоению орошаемых земель в Кура-Араксинской низменности Азербайджанской ССР.

9. Разрешить Управлению по освоению орошаемых земель в Кура-Араксинской низменности Азербайджанской ССР:

а) производить в 1948 году работы по строительству сооружений, зданий и подсобных предприятий, а также производить подготовительные мероприятия к дальнейшему развертыванию переселенческого строительства по сметно-финансовым расчетам, согласованным с Сельхозбанком;

б) увеличить в 1948-1950 гг. производственную мощность леспромхоза в Молотовской области по 100 тыс. кубометров деловой древесины в год.

Министерству лесного хозяйства СССР соответственно закрепить за Управление по освоению орошаемых земель в Кура-Араксинской низменности Азербайджанской ССР лесосырьевую базу в лесах третьей группы Молотовской области.

10. Обязать Госнаб СССР, Министерство автомобильной и тракторной промышленности, Министерство машиностроения и приборостроения, Министерство электропромышленности, Министерство мясной и молочной промышленности СССР, Министерство промышленности строительных материалов СССР, Министерство химической промышленности, Министерство пищевой промышленности СССР поставить в 1948 году Совету Министров Азербайджанской ССР для Управления по освоению орошаемых земель в Кура-Араксинской низменности оборудование и материалы в количествах согласно Приложению.

11. Обязать Центросоюз по согласованию с Советом Министров Азербайджанской ССР завезти в Азербайджанскую ССР строительные материалы и автомашины для продажи колхозам и колхозникам, переселяющимся из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР.

12. Обязать Министерство путей сообщения выделить в 1948 году Управлению по освоению орошаемых земель в Кура-Араксинской низменности Азербайджанской ССР на станциях: Ленкорань, Сальяны, Сараджаляр, Саатлы, Кырмызы-Кенд, Дайкенд, Папанин, Османлы-Новые, Дашбурун, Уджары и Массалы Азербайджанской железной дороги участки протяженностью 600 метров каждый, в пределах полосы отчуждения, под перевалочные и рельсовые склады с прокладкой тупиков и отгрузочно-погрузочным площадкам.

Проведение указанных работ возложить на Управление по освоению орошаемых земель в Кура-Араксинской низменности Азербайджанской ССР.

13. Разрешить Министерству сельского хозяйства ССР выделить в 1948 году Совету Министров Азербайджанской ССР для продажи лесозаготовительным организациям Азербайджанской ССР 50 лошадей из числа выбракованных из конных заводов.

14. Поручить Государственной штатной комиссии при Совете Министров СССР рассмотреть и утвердить в месячный срок штатные расписания организуемых Переселенческого управления при Совете Министров Азербайджанской ССР, треста "Азпереселенстрой" и его строительно-монтажных контор, а также представительства Совета Министров Азербайджанской ССР в г. Ереване Армянской ССР.

Председатель Министров Союза ССР: И. Сталин

Управляющий делами Совета Министров СССР: Я. Чадаев

Верно:

1948-1956 -Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASINDAN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KÜR-ARAZ RAYONLARINA KÖÇÜRÜLMÜŞ QAÇQINLARIN SAYI HAQQINDA ARAYIŞ

Rayonların adı	1948	ci il	1949-	cu il	1950	-ci il	1951-	cı il	1952	ci il	1953-	cü il	1954	cü il	1955	ci il	1956 - cı il		Cami		Əmək Faaliyyətli
	Təsər	İns	Təsər	İns.	Təsər	İns.	Təsər	İns	Təsər	İns.	Təsər	İns.	Təsər	İns.	Təsər	İns	Təsər.	İns	Təsər.	İns	
Əli-Bayramlı	-	-	555	2427	531	1983	143	482	11	34	295	1779	-	-	100	518	1	4	1636	7197	3239
Salyan	-	-	217	1023	276	2272	-	-	-	-	321	1742	-	-	-	-	-	-	1014	5037	2014
Sabirabad	-	-	134	469	330	1296	48	197	188	724	116	589	5	23	-	-	-	-	821	3298	1433
Saatlı	-	-	277	1327	296	1394	-	-	-	-	190	1020	7	27	-	-	-	-	770	3768	1695
Ağcabədi	330	1222	-	-	49	175	170	709	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	551	2013	806
Göyçay	109	458	64	309	154	748	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	327	1515	631
İmişli	-	-	131	693	165	616	5	17	18	51	-	-	-	-	-	-	-	-	318	1377	661
Mirbəşir	-	-	238	1089	-	-	2	9	61	296	233	1160	-	-	46	232	-	-	580	2786	1251
Puşkin	-	-	55	281	49	188	-	-	474	2312	361	2053	-	-	-	-	18	67	957	4901	2388
Jdanov	66	247	124	504	477	1781	212	855	-	-	106	447	-	-	28	82	96	388	1109	4304	1757
Xaldan	-	-	78	324	92	365	-	-	160	714	-	-	28	138	7	29	-	-	365	1580	806
Ucar	-	-	133	652	113	445	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	246	1097	504
Zərdab	-	-	174	830	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	175	833	276
Qasım İsmayilov	205	774	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	86	398	-	-	-	-	291	1172	631
Ağdaş	-	-	-	-	200	920	57	258	69	287	-	-	-	-	-	-	-	-	526	1465	598
Xıllı	-	-	103	522	-	-	-	-	-	-	122	616	-	-	-	-	-	-	225	1138	567
Səfərali	174	766	2	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	176	775	367

Yevlax	-	-	167	772	173	714	69	237	187	811	-	-	143	668	-	-	30	135	769	3337	16721
Bərdə	-	-	67	240	1	12	206	950	87	291	154	696	369	1688	26	10	4	26	914	4007	1860
Kürdəmir	-	-	46	211	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	46	211	97
Ağstafa	212	891	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	212	891	412
Şamaxor	137	531	10	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	147	591	515
Gədəbəy	162	72	169	749	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	331	1471	382
Kirovabad	65	104	6	34	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	31	138	69
Xanlar	250	115	3	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	253	1182	717
Dostafür	103	440	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	103	440	194
Bakı şəhəri	86	405	13	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	99	455	245
Quba	37	146	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	37	146	102

Qazax	56	274	23	99	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	79	373	(64)	
Dəvəçi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	115	511	115	511	271
Sumqayıt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50	200	50	200	100
Zaqatala	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22	113	22	113	50
Xudat sovxozu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19	76	19	76	42
Masallı sovxozu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	23	5	23	II
Cəmi	1952	8054	2789	12697	2907	12932	911	3714	1257	5512	1898	8254	638	2942	207	965	360	1543	13119	58421	26527	
Bütöv torpaqlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	111	426	-	-	-	-	III	426	242	
Cəmi	1952	8054	2789	12697	2907	12932	911	3714	1257	5512	1898	8254	749	3368	207	965	360	1543	13230	58847	26769	

ERMƏNİSTANDA ÖLDÜRÜLƏN AZƏRBAYCANLILARIN SİYAHISI

№	Adı, atasının, soyadı	Doğul.il	Yaşı. yeri	Öldürülmə tarixi	Qeyd
1	2	3	4	5	6
ALLAHVERDİ RAYONU					
1	Məmmədov Rəhman Əli	1985	Cılz	1988	Həkim baxımsızlığın dan
2	Haqverdiyev Haqverdi Hətəm	1934	Ayrım	1988	İşgəncə ilə
3	Əliyev Abbas Xasməmməd	1912	Ayrım	1988	İşgəncə ilə
4	Məmmədov Tofiq Alik	1988	Allahverdi	1988	İşgəncə ilə
ARARAT RAYONU					
1	Nağıyev İqbal Mıryaqub	1908	Şirazlı	1988	İşgəncə ilə
2	Əkbərin iki aylıq oğlu	1988	Şirazlı	1988	Həkim baxımsızlığından
3	Məmmədov Məhərrəm Səfər	1908	Vedi	1988	İşgəncə
4	Orucov Nizami İnqilab	1956	Vedi	1988	İşgəncə
5	İsmayılova Gülgəz Məmməd	1908	Xalisa	1988	İşgəncə
6	Süleymanov Şamo Əli	1914	Yeni Həyat	1990	Yandırılıb
7	Yusifova Seyran Kəlo	1916	Yeni Həyat	1988	Yandırılıb
8	Həsənova Gözəl Həsən	1920	Yeni Həyat	1988	Yandırılıb

Amasiya rayonu					
	Abbasova Məryəm Mürsəl	1910	Güllübulaq	1988	Borana düşüb
2	Abbasova Leyla Məmməd	1908	Güllübulaq	1988	Borana düşüb
3	Abbasova Xatun Mürsəl	1912	Güllübulaq	1988	Borana düşüb
4	Əliyeva Xədicə İsa	1912	Güllübulaq	1988	Borana düşüb

1	2	3	4	5	6
5	Məmmədova Lala	1915	Güllübulaq	1988	Borana düşüb
6	Rüstəmov Nəbi Hüseyn		Göllü	1988	Maşınla vurulub
7	Novruzov Elbəyi Süleyman	1936	Çaxmaq	1988	İşgəncə
8	Novruzova Roza Süleyman	1942	Çaxmaq	1988	İşgəncə
9	Həsənov Mühit Əli	1959	Əzizbəyov	1988	İşgəncə
10	Haqverdiyev Babək İbrahim	1971	Əzizbəyov	1988	Asılıb
11	Musayev Məmməd Musa	1940	Amasiya	1988	İşgəncə
12	Həşimov Əkbər İsmayıl	1924	Quzukənd	1988	Borana düşüb
13	Məmmədov Bayraməli Pıralı	1974	Göllü	1988	Döyülməklə

BASARKEÇƏR RAYONU					
1	Cəbbarov Vaqib Yusif	1959	Nərimanlı	1990	Döyülməklə
2	İsayeva Sevinc Şahin	1987	Tənbək	1988	Borana düşüb
3	Əliyev Zeynalabdi	1930	Daşkənd	1988	İntihar
4	Əhmədov Firidun Həsən	1926	Qanlı	1988	İnfakt
5	İbrahimov Mirzəağa İbad	1927	Qanh	1988	Borana düşüb
6	Əliyev Əli Alı	1936	Qoşabulaq	1988	Döyülməklə
7	Abbasov Teymur Sabir	1983	Aşağı Şorca	1988	Güllə ilə
8	Əliyev Yusif İsbı	1972	Aşağı Şorca	1988	Döyülməklə

9	Hüseynova Leyla Mustafa	1934	Aşağı Şorca	1988	Döyülməklə
10	Məmmədov Bəndalı Hüseyin	1923	Aşağı Şorca	1988	Döyülməklə
11	Məsimov Bahadur Hübət	1925	Aşağı Şorca	1988	Döyülməklə
12	Məmmədov Təhar Qasım	1922	Aşağı Şorca	1988	Döyülməklə

1	2	3	4	5	6
13	Hüseynova Xədicə İbrahim	1933	Aşağı Şorca	1988	İnfarkt
14	Əllazov Həsən Nəbi	1920	Nərimanlı	1988	Həkim qəsdı
15	Əllazov Qara Nəbi	1923	Nərimanlı	1988	İşgəncə ilə
16	Əliyev Yunus Tahir	1964	Nərimanlı	1988	Borana düşüb
17	Əliyev Mehralı İbrahim	1935	Şışqaya	1988	Borana düşüb
18	Əsədova Züleyxa	1942	Şışqaya	1988	Borana düşüb
19	Əliyev Şahin Qabil	1973	Şışqaya	1988	Borana düşüb
20	Zeynalov İlyas Əmirxan	1942	Şışqaya	1988	Borana düşüb
21	Həsənov Sultan	1928	Daşkənd	1988	İnfarkt
22	İbrahimov Əziz Cabbar	1933	Şışqaya	1988	Borana düşüb
23	Nigar Cibi	1944	Kiçik Məzrə	1988	Döyülməklə
24	Nəsibov Qurban Bəxtiyar	1926	Kiçik Məzrə	1988	Döyülməklə
25	Cəfərov Tapdıq İsmayıl	1950	Qoşabulaq	1988	Elektrik cərəyanı ilə
26	Sadiqov Qurban Həsən	1945	Kiçik Məzrə	1988	Döyülməklə
27	Musayev Şamo Qaraca	1928	Kiçik Məzrə	1988	Döyülməklə
28	Əliyev Savalan Yunis	1925	Nərimanlı	1988	Döyülməklə
29	Həsənov İsgəndər Bayraməli	1910	Nərimanlı	1988	Döyülməklə
30	Allahverdiyev Şəmsəddin İman	1937	Zərkənd	1988	Maşınla vurulub
31	Babayev Nəriman Şəhəmməd	1936	Zərkənd	1988	Döyülməklə
32	İsmayılova Təxrəndə Mehralı	1978	Zərkənd	1988	Borana düşüb

33	İsaqov Qədim Səməd	1932	Zərkənd	1988	Döyülməklə
34	Qocayev Teymur Ələsgər	1930	Zod	1988	Döyülməklə
35	Abbasova Ruxsarə Əli	1979	Qoşabulaq	1988	Döyülməklə

1	2	3	4	5	6
13	Hüseynova Xədicə İbrahim	1933	Aşağı Şorca	1988	İnfarkt
14	Ellazov Həsən Nəbi	1920	Nərimanlı	1988	Həkim qəsdı
15	Lillazov Qara Nəbi	1923	Nərimanlı	1988	İşgəncə ilə
16	Əliyev Yunus Tahir	1964	Nərimanlı	1988	Borana düşüb
17	Əliyev Mehralı İbrahim	1935	Şişqaya	1988	Borana düşüb
18	Əsədova Züleyxa	1942	Şişqaya	1988	Borana düşüb
19	Əliyev Şahin Qabil	1973	Şişqaya	1988	Borana düşüb
20	Zeynalov İlyas Əmirxan	1942	Şişqaya	1988	Borana düşüb
21	Həsənov Sultan	1928	Daşkənd	1988	İnfarkt
22	İbrahimov Əziz Cabbar	1933	Şişqaya	1988	Borana düşüb
23	Nigar Cibi	1944	Kiçik Məzrə	1988	Döyülməklə
24	Nəsibov Qurban Bəxtiyar	1926	Kiçik Məzrə	1988	Döyülməklə
25	Cəfərov Tapdıq İsmayıl	1950	Qoşabulaq	1988	Elektrik cərəyanı ilə
26	Sadiqov Qurban Həsən	1945	Kiçik Məzrə	1988	Döyülməklə
27	Musayev Şamo Qaraca	1928	Kiçik Məzrə	1988	Döyülməklə
28	Əliyev Savalan Yunis	1925	Nərimanlı	1988	Döyülməklə
29	Həsənov İsgəndər Bayraməli	1910	Nərimanlı	1988	Döyülməklə
30	Allahverdiyev Şəmsəddin İman	1937	Zərkənd	1988	Maşınla vurulub
31	Bəbayev Nəriman Şəhəmməd	1936	Zərkənd	1988	Döyülməklə
32	İsmayılova Fəxrəndə Mehreli	1978	Zərkənd	1988	Borana düşüb
33	İsaqov Qədim Səməd	1932	Zərkənd	1988	Döyülməklə
34	Qocayev Teymur Ələsgər	1930	Zod	1988	Döyülməklə
35	Abbasova Ruxsarə Əli	1979	Qoşabulaq	1988	Döyülməklə

1	2	3	4	5	6
36	Orucov Əvəz Məhəmməd	1932	Böyük Məzrə	1989	Döyülməklə
37	Əhmədov Təriyel Əhməd		Böyük Məzrə	1988	Döyülməklə

38	Ağayev Bayram Ağababa	1930	Çaxırlı	1988	İntihar edib
39	Xəlilov Məmməd Qulu	1941	Qayabaşı	1988	Döyülməklə
40	Quliyeva Tutu Allahverdi	1919	Sarıyaqub	1988	Döyülməklə
41	Namazov Qoşun İbrahim	1922	Qayabaşı	1988	Ürəyi partlayıb
42	Cəfərov Koroğlu Bəşir	1932	Qayabaşı	1988	Qəzaya uğrayıb
43	Şəfiyev Mehdi	1930	Subatan	1988	Borana düşüb
44	Əliyev Sayad Əli	1930	Çaxırlı	1988	Maşınla vurulub
45	Məmmədov İmaməli	1928	Aşağı Şorca	1988	Ürəyi partlayıb

QUQARK RAYONU

1	Rüstəmov Elşad İsrəfil	1948	Lermantov Gözdərdə	1988	İşgəncə ilə
2	Musatafayev Ziyad Əli	1941	Yuxarı kilsə	1989	İşgəncə ilə
3	Novruzova Bonövşə Kərəm	1950	Haydarlı	1988	İtkin düşüb
4	Məmmədov Mürsəllim Ellaz	1964	Hallavar	1988	İşgəncə ilə
5	Nəbiyeva Zəhra İsmayıl	1981	Artuc	1988	Yandırılıb
6	Qasimov Hüseyn İsa	1920	Artuc	1988	Döyülməklə
7	Xəlilova Gülsüm İsa	1920	Artuc	1988	Döyülməklə
8	Qasimov Məhəmmədəli Musa	1915	Artuc	1988	Güllələnib
9	Məsimov Əhməd Hacı	1940	Artuc	1988	İşgəncə ilə
10	Sadiqov Vaqif Süleyman	1958	Vartana	1988	Güllə ilə
11	Nəbiyev Rəhim Məhmud	1914	Vartana	1988	Güllə ilə

1	2	3	4	5	6
12	Əliyev Mehralı İsmayıl	1920	Vartana	1988	Yandırılıb
13	Əliyeva Mülsüm Məmməd	1912	Vartana	1988	Yandırılıb
14	Əliyev Abdulla Oruc	1932	Vartana	1988	Yandırılıb
15	Məmmədov Süleyman Qənbər	1938	Vartana	1988	Yandırılıb
16	Bayramov Qərib İsmayıl	1921	Vartana	1988	Yandırılıb

17	İsgəndərov Mehralı Posan	1938	Vartana	1988	Meyidi yandırılıb
18	İsgəndərova Xanım İbrahim	1915	Vartana	1988	Meyidi yandırılıb
19	İsgəndərov Alim Mehralı	1971	Vartana	1988	Meyidi yandırılıb
20	Həsənova Leyla Həsən	1925	Vartana	1988	Yandırılıb
21	Əliyeva Fatma Əli	1940	Vanana	1988	Yandırılıb
22	Qazaxəliyev Əhməd İsmayıl	1933	Vartana	1988	Yandırılıb

QAFAN RAYONU

1	Novruzova Gülnar Allahverdi	1964	Kıgı	1988	Döyülməklə
2	Məmmədov Şirin İslam	1940	Qacaran	1988	Borana düşüb
3	Əliyev Əliiman Əlirza	1985	Qacaran	1988	Ürəyi partlayıb
4	Ziyadov Cəlil Bəhman	1958	Küraman	1988	Maşınla vurulub
5	İsmayılova Məhrüzə Xudu	1947	Qafan	1988	Ürəyi partlayıb
6	Babayeva Firuzə Həsən	1920	Sünük	1988	Döyülməklə
7	Mehdiyev Musa Xudadat	1924	Qaraçimən	1988	Döyülməklə

KALININO RAYONU

1	Yolçuyev Əli Nuru	1925	Kalinino	1988	İşgəncə ilə
2	Musayev Nəcəf Maşa	1933	Evli	1988	Borana düşüb
3	Qaraboğaz Məhəmməd	1925	Kalinino	1988	Güllə ilə

1	2	3	4	5	6
4	Əliyeva Sona Dahigir	1953	Kalinino	1988	Ürəyi partlayıb
6	Məmmədova Yasəmən Gülməmməd	1962	Kalinino	1988	Döyülməklə
7	Temirov Allahyar Mustafa	1955	İlməzli	1988	Döyülməklə
8	Əlivev Oara Həmid	1943	Kalinino	1988	İşgəncə ilə
9	Qurbanov Sadıq Bayram	1932	Evli	1988	Döyülməklə
10	Nuriyev Allahyar Mustafa	1945	İlməzli	1988	Ürəyi partlayıb
11	Dəmirçieya Nəzakət Həsən	1925	Qızılsəfəq	1988	Borana düşüb
12	Vəliyev Məhəmməd Musa		Evli	1988	Döyülməklə

13	Sofuyeva Səkinə Həmzə	1933	Qızıldaş	1988	Xəstəxanada qəsd edilib
KRASNOSELO RAYONU					
1	Hacıyeva Fatma Əsgər	1922	Ağbulaq	1989	Borana düşüb
2	Xəlilova Firəngiz Hüseyn	1958	Ardanış	1988	Həkim baxımsızlığı
3	İsmayilov Məcid Fətəli	1910	Cil	1988	Borana düşüb
4	İsmayilov Əli Abasəli	1928	Ardanış	1988	Borana düşüb
5	İsmayilov Səməd İsmayıl	1930	Ardanış	1988	Borana düşüb
6	Ələsgərova Bahar Süleyman	1920	Ardanış	1988	Borana düşüb
7	Həsənov Həsən Şaban	1934	Ardanış	1988	Döyülməklə
8	Aliyev Qələndər Mahmud	1973	Gölkənd	1988	
9	Qocayev Cahan Alı	1930	Gölkənd	1988	İşgəncə
10	Əhmədov Nəsir Albaba	1933	Gölkənd	1988	Döyülməklə
11	Sarıyev Barxuda Mirzə	1918	Gölkənd	1988	Döyülməklə
12	Əliyeva Zərnişan Sarı	1932	Əmirxeyr	1989	İşgəncə ilə

	2	3	4	5	6
13	Zeynalova Urqiyyə Sultanəli	1954	Ağbulaq	1989	Maşınla
15	Camalov Behbad İman	1988	Ağbulaq	1988	Borana
16	Şamilov Nəsib Məcid	1933	Gölkənd	1988	Döyülməklə
17	Ohmədov Elçin Tağı	1968	Yanıqpəyə	1988	Döyülməklə
18	Mustafayev İbrahim Məmməd	1911	Cil	1988	Döyülməklə
KİROVAKAN ŞƏHƏRİ					
1	Hüseynov Telman Çoban	1939	Kirovakan	1988	İşgəncə
GORUSRAYONU					
1	Cavanşir Rüstəm	1916	Gorus	1988	
2	Əsgərov Barxudar Əmrah	1968	Ağbulaq	1988	İşgəncə ilə
ƏZİZBƏYOV RAYONU					
1	Qurbanov Əloş Tarverdi	1928	Kabud	1988	İşgəncə ilə

2	Muradov Nəcəfqulu İsmayıl	1925	Köşbəy	1989	Borana düşüb
3	Baxşəliyeva Fatma Məbi	1923	Köşbəy	1989	Borana düşüb
4	Hüseynov Həsən Yusif	1926	Köşbəy	1988	Borana düşüb
5	Cəlilova Gürzad Mahmud	1918	Köşbəy	1989	Borana düşüb
6	Xanlarov İlham Nadir	1985	Köşbəy	1989	Borana düşüb
7	Balakışiyev Söhbət Gəray	1968	Köşbəy	1988	Borana
8	Yaqubov Yaqub Əli	1922	Gülüstan	1988	
9	Məmmədov Sabir Qurban	1936	Gülüstan	1988	Borana düşüb
10	Gülnaz Əhməd	1930	Gülüstan	1989	3orana üşüb
11	Şahquliyev Kamil Kərəm	1937	Kabud	1988	Borana düşüb
12	Xıdırov Bilal Göyüş	1939	Kabud	1988	
13	Gəncməliyev Ənvər Gəray	1935	Kabud	1988	Borana düşüb

1	2	3	4	5	6
1 4	Almuradov Oaraxan Nəcəf	1908	Kabud	1988	Borana düşüb

İCEVAN RAYONU

1	Nəbiyev Nəriman Məmmədrza	1930	Salah	1988	Döyülməklə
2	Yusifov Şəmşad Muxtar	1936	Salah	1988	Ürəyi partlayıb
3	Qurbanov Tapdıq Nəbi	1920	Alaçıqqaya	1988	Borana düşüb
4	Orucov Oruc	1922	Alaçıqqaya	1988	Borana düşüb
5	Rüstəmov Yaqub Rüstəm	1962	Polad	1988	Güllə ilə
6	Orucova Tahirə Eldar	1964	Polad	1988	Güllə ilə
7	Qasimov Qasım Əli	1924	Polad	1988	Döyülməklə

İRƏVAN ŞƏHƏRİ

1	Kərimov Vaqif Kamil	1933	İrəvan	1988	Güllə ilə
2	Misgərov Vidadi Cəfər	1956	İrəvan	1989	İşgəncə ilə
3	Misgərova Elza Cəfər	1955	İrəvan	1989	İşgəncə ilə
4	Muxtarova Solmaz Rəcəb	1936	İrəvan	1989	İşgəncə ilə
5	Səidiye İbo prof.)		İrəvan	1988	Güllə ilə
6	Abbas (kapitan)		İrəvan	1991	Güllə ilə

NOYAMBERYAN RAYONU					
1	Namazov Məhəmməd Baba	1936	Ləmbəli	1989	Maşınla vurulub
2	Namazov Elmar Fəxrəddin	1986	Ləmbəli	1989	Maşınla vurulub
3	Şıxıyev Vəkil Sirac	1901	Yux. Körpülü	1989	Döyülməklə
MASİS RAYONU					
1	Mehdiyev Sabir Qurban	1932	Yux. Necili	1988	Güllə ilə
2	Tağıyev Müşfiq Tağı	1955	Dostluq	1988	Güllə ilə
3	Əliyev Abbas Mürsəl	1930	Sarvanlar	1988	Güllə ilə

1	2	3	4	5	6
4	Həsənov Qənbər Camal	1934	Masis	1988	İtkin düşüb
5	Muxtarov Fəxrəddin Əsəd	1968	Masis	1989	Döyülməklə
6	Cəfərov Eldar Allahyar	1965	Mehmandar	1988	Qəzaya salıblar
7	Cəfərova Samirə Heydərəli	1978	Mehmandar	1988	Qəzaya salıblar
8	Cəfərov Heydərəli Həsən	1953	Mehmandar	1988	Qəzaya salıblır
9	Cəfərova Ruhiyyə Heydərəli	1976	Mehmandar	1988	Qəzaya salıblır
10	Abbasov Bəxtiyar Məmməd	1958	Sarvanlar	1988	Maşınla vurulub
11	Ələkbərov Sabir Mehdi	1958	Masis	1988	Güllə ilə
12	Cabarov Qasım Məşədihəsən	1930	Masis	1989	Güllə ilə
13	Cəfərov Səfa Novruzəli	1982	Masis	1988	İşgəncə ilə
14	Nağıyev Bağır	1932	Rəncbər	1988	Döyülməklə
15	Qurbanov Qurbanəli Əbdülhəsən	1946	Masis	1988	Qəzaya salıblır
16	Qurbanov Abbas Əbdülhəsən	1934	Masis	1988	Qəzaya salıblır
17	Rüstəmov Əli Rəhim	1949	Rəncbər	1989	Döyülməklə
18	Cəfərov Yasin Mütəllim	1935	Rəncbər	1989	Döyülməklə
19	Əzizov Qurban Tahir	1950	Rəncbər	1989	Döyülməklə
20	Əliyeva Alma	1932	Sarğallar	1989	Döyülməklə
21	Orucov Umud oğlu		Masis	1988	Yandırılıb
22	Nəcəfov Vəli	1920	Zəhmət	1988	Ürəyi partlayıb

MEĞRİ RAYONU

1	Qurbanov İzzət Başir	1935	Nüvədi	1988	Xəstəxanada öldürülüb
2	Yusifov Əşrəf İsmayıl	1940	Aldərə	1988	Güllə ilə

YEĞEQNADZOR RAYONU

1	Xəlilov Yasin İsaq	1946		1988	İtkin düşüb
---	--------------------	------	--	------	-------------

1	2	3	4	5	6
2	Nəsirov Vaqif Bədəl	1952	Sallı	1988	İtkin düşüb

RAZDAN RAYONU

1	Musayev Əsəd	1952	Axundov	1988	Qəzaya uğradılıb
2	İsaq				
	Abdullayeva Növrəstə Kərəm	1953	Axundov	1988	Qəzaya uğradılıb
	Abbasov Yaqub Bağır	1957	Axundov	1988	Borana düşüb

SİSYAN RAYONU

1	Abdullayev Abdulla Əsəd	1931	Sisyan	1988	Borana düşüb
2	Namazova Şahnisə Əziz	1931	Şəki	1988	Borana düşüb
3	Əliyeva Xəlisa Əmrah	1925	Şəki	1988	Borana düşüb
4	Əliyeva Güllü Ələkbər	1930	Şəki	1988	Borana düşüb
5	Babayeva Firuzə Həsən	1920	Sünük	1988	Borana düşüb

STEPANAVAN RAYONU

1	Mustafayeva Bəsti İsrail	1934	Kərkər	1988	Yandırılıb
0	İsgəndərov Təmraz Yusif	1928	Kuybışev	1988	Güllə ilə
3	Xəlilov Şərif Cabbar	1947	Kuybışev	1988	Başı kəsilib
4	Xəlilova Gilas Rüstəm	1930	Kuybışev	1988	Başı kəsilib
5	Əliyeva Səmayə	1942	Xancıqaz	1988	Suda boğmaqla
6	Əmiraslanov Qədir Nəbi	1966	Kirov	1988	Xəstəxanada yoxa çıxıb
7	Əsgərov Həmid Məmməd	1946	Calaoğlu	1988	İtkin düşüb
8	Əbdülrəhmanov Vahid Həmid	1970	Kuybışev	1989	İşgəncə ilə
9	Süleymanov Sadıq Kazım	1938	Baqrataşen	1988	İşgəncə ilə

SPİTAK RAYONU

1	Balacayev Teymur Məsim	1958	Saral	1988	Güllə ilə
	Balacayeva Sürayə Hüseyn	1954	Saral	1988	Güllə ilə

1	2	3	4	5	6
3	Balacayev Şahin Sayad	1979	Saral	1988	Güllə ilə
4	Mustafayev Şərif Məhərrəm	1930	Qursalı	1989	Xəstəxanada baxımsızlıqdan
5	Daşdəmirov Rəhim Cabbar	1932	Qursalı	1989	İşgəncədən
6	Əhmədov Məsim Əhməd	1948	Qursalı	1988	Oğurlanmışdır
7	Məmmədova Təzəgül Nəriman	1958	Qursalı	1988	Döyülməkdən
8	Hümbətov Əli Hümbət	1932	Qursalı	1989	Döyülməkdən
9	Kosayev Əsgər Kazım	1941	Qursalı	1988	Döyülməkdən
10	Baxşiyev Elman Fərman	1956	Qursalı	1988	Güllə ilə
11	Saray – Məmmədin arvadı		Qursalı	1988	Suda boğublar
12	Paşayeva Nazı Zülfüqar	1910	Qursalı	1988	Borana düşüb
13	Kosayev Söhbəttin Vəli	1932	Spitak	1988	Güllə ilə
14	Ələkbərov Xıdır Budaq	1957	Spitak	1988	İtkin düşüb
15	Baytalova Firəngiz İbrahim	1966	Qursalı	1988	İtkin düşüb
16	Mustafayev Kamal	1988	Spitak	1988	Güllə ilə
17	Mustafayeva Nailə		Spitak	1988	Güllə ilə
18Nazir		Spitak	1988	Güllə ilə
19Lalə		Spitak	1988	Güllə ilə
20	Məmmədov Surxay		Spitak	1988	Güllə ilə
21	Məmmədzadə Abdulla		Spitak	1988	Güllə ilə
22	Həbibbi Aslan		Spitak	1988	Güllə ilə

Əlavə

Sovet rejiminin islam dininə, Azərbaycan xalqının milli adət və ənənələrinə qarşı mübarizəsində ermənilərin çirkin fəaliyyəti

(1920-1930-cu illər)

GİRİŞ

Öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulan bu mövzu-"1920-1930-cu illərdə Sovet rejiminin islam dininə və Azərbaycan xalqının milli adət və ənənələrinə qarşı mübarizəsi" mövzusu - Azərbaycan xalqının ən yeni tarixinin öyrənilməsi kontekstində çox aktual və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun əhəmiyyəti və aktuallığının zəruriliyi aşağıdakı cəhətlərlə müəyyən olunur.

1. Yaxın vaxtlarda milli müstəqillik qazanmış Azərbaycan xalqı üçün yaxın keçmişin hadisələri, təbii ki, çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox faciəli və şanlı hadisələri yığcam şəkildə özündə birləşdirən bu illər ölkənin hər bir vətəndaşı üçün, hər şeydən qabaq, indi, nəhayət yaxın keçmişin hadisələri haqqında düzgün və obyektiv yazmaq imkanı əldə etmiş tarixçilər üçün canlı maraq doğurur. Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda Sovet imperiyasına qarşı mübarizəsi, Rusiyanın dəstəklədiyi erməni millətçilərinin Azərbaycana təcavüzü, 1990-cı ilin 20 Yanvar faciəli hadisələri, sonra isə ərazi bütövlüyünün və Azərbaycanın özünün mövcudluğu təhlükəsinin meydana çıxdığı dərəcəlik və parçalanma illəri-bütün bunlar Azərbaycan xalqının yaddaşında dərin izlər buraxmışdır. Bu yaralar hələ təzədir, onlar hələ sağalmamış, bir çox problemlər hələ həll edilməmişdir. Ona görə də bu gün hadisələrin tarixi köklərini tədqiq etmək, tarixdən müvafiq ibrət dərsi almaq xüsusilə vacibdir. Bizim seçdiyimiz mövzu ən yeni tarixə aid olub, onun öyrənilməsi kommunist diktaturasının birinci onilliyində imperiyanın siyasətinin dolğun şəkildə dərk etməyə və göstərməyə kömək edir. Məhz o zaman, 20-30-cu illərdə Azərbaycan xalqı üçün yad olan ideologiya, dünyagörüşü, həyat tərzinin əsaslarının təməli qoyulmuş və süni şəkildə yuxarıdan diktə olunmuşdur. Keçmiş SSRİ-nin hakim dairələri tərəfindən o illərdə özlərinin dar imperiya məqsədləri üçün tarixin gedişini geriye çevirmək, xalqlara Rusiyanın xarabalıqları üzərində yenidən yaradılmış Sovet İttifaqının onlara yad olan ideologiyasını və adətlərini, yeni, necə deyirlər, "sovet ənənələrini" zorla qəbul etdirməyə cəhd göstərirdilər. Xalqın həyat tərzinin əsrlərlə formalaşmış qədim mənəvi sərvətlərinə qarşı, dini etiqada qarşı yönəldilmiş bu mübarizə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən ən amansız, repressiya metodlarının tətbiqi ilə kütləvi şəkildə aparılmış və həmin illərdə bənzəri olmayan Azərbaycan mədəniyyətinə dəyən itkilər hədsiz-hesabsız olmuşdur. Ona görə də bu gün, Azərbaycan xalqının çoxdan bəri gözlədiyi müstəqilliyə nail olduğu vaxtda mənbələri, bu proseslərin aparıcı qüvvələrini tədqiq etmək, onlardan gələcək üçün mümkün olan ibrət dərslərini üzə çıxarmaq vacibdir.

2. Seçilmiş mövzunu gözdən keçirərkən 20-30-cu illərdə Azərbaycanda "inqilabi hərəkət" xadimlərinin köməkliyi ilə Azərbaycan xalqını simasızlaşdırma siyasəti yeridən rus kommunist hakimiyyətinin müstəmləkəçilik siyasətinin əsl məqsəd və motivlərini müəyyənləşdirmək birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onlar Azərbaycan xalqını tam və qeyd-şərtsiz "Sovet İttifaqı xalqlarının mehriban ailəsi"yə daxil etməkdən ötrü onun tarixi və mədəni köklərindən, genetik yaddaşlardan, milli ənənələrdən məhrum etməyə cəhd göstərirdilər.

Nəticə etibarilə məqsəd hər şeydən əvvəl Rusiyaya, sonra isə Sovet imperiyasına itaət edən vahid sovet xalqını yaratmaqdan ibarət idi.

3. Məhz Azərbaycana və onun xalqına münasibətdə belə siyasət uzaq ənənəyə malik idi. Hələ XVII-XVIII əsrlərdə Rusiya və Türkiyə (Osman imperiyası) Qara dəniz sahili, Krım və Qafqaza görə öz aralarında rəqabət aparırdılar. Odur ki, burada kiçik bir tarixi ekskurs yerinə düşərdi.

Azərbaycan, müsəlmanlığa etiqad edən və etnik cəhətdən türk xalqı ilə sıx əlaqədə olan əhalisi ilə hələ o zamanlar Rusiyanın imperiya cəhdləri yolunda xoşagəlməz maneə idi. Hələ Xəzəryanı əraziləri zəbt etməyə çalışan I Pyotr Türkiyə və İranla mübarizədə artıq o zamanlar üzünə "əzabkeş xalq" maskası taxmış və bu maska altında hər cür yolla Şərqi Zaqafqaziyada özünü möhkəmləndirmək və uzaqlara gedib çıxan xüsusi, erməni dövlətini yaratmaq planını çəkən ermənilərə arxalanırdı. Və gələcəkdə də, Rusiya imperiyası və Türkiyə arasında gedən və XX əsrə qədər gəlib çıxan çoxsaylı müharibələr vaxtı Rusiyanın hakim dairələri müsəlman Türkiyəsinə qarşı mübarizədə təbii müttəfiq (xristian) kimi ermənilərdən istifadə etmişlər. Elə o vaxtlar da ermənilərin fəal səyi ilə Azərbaycan xalqı və rus müstəmləkəçiləri arasında inamsızlıq toxumu səpilmişdir. Rusiya hakim dairələrinin dəyişməz ermənipərəst siyasəti və pravoslav (xristian) Rusiyası və İslam Şərqi arasında o zaman mövcud olan real fərqlər (etnik, dini, mədəni, məişət və i.a.) də buna şərait yaratmışdır.

Rusiya hökuməti heç vaxt azərbaycanlılara etibar etməmişdir. Onlar hesab edirdilər ki, zahiri loyallığa baxmayaraq, bütün azərbaycanlılar ilk növbədə mahiyyətcə müsəlmandırlar, deməli, artıq buna görə də onlar daha çox müsəlman ölkələrinə (Türkiyəyə, İrana) yaxındırlar və ilk əlverişli şəraitdə Rusiyaya "xain çıxacaq", düşmən cəbhəsinə keçəcəklər. Belə əhvali-ruhiyyə ermənilər tərəfindən fəal şəkildə şisirdilmiş və xeyli dərəcədə formalaşdırılmışdır. Özləri isə Zaqafqaziyada, müsəlman Şərqi "beşinci sütun" rolunu oynayaraq Çin Türkiistanından Bosfora qədər bir kəmərlə uzanan gələcək "panosman dövləti" mənzərəsi ilə Rusiyanın hökumət nümayəndələrini hər cür üsullarla qorxudurdular.

XX əsrin əvvəllərində rus imperiyasının iflası və onun ərazisində yeni kommunist imperiyası rejiminin yaradılması bu istiqamətdə heç nəyi dəyişmədi. 1917. 1920-ci illərin inqilabi sarsıntılarında ancaq ermənilər uddular. Onlar qədim Azərbaycan torpaqlarında, SSRİ tərkibində olsa da, özlərinin dövlətlərini yaratmağa nail oldular. Bundan başqa, İttifaqın hakim dairələrində möhkəm mövqə tutan ermənilər (Mikoyan və başqaları) Mərkəzin geniş köməkliyi ilə məkrli

antiazərbaycan siyasətini müvəfəqiyyətlə həyata keçirməyə başladılar. Dərhal "inqilabçı", "kommunist" cildinə girən ermənilər Azərbaycanın özündə də rəhbər vəzifələri ələ keçirdilər. Bundan əlavə, onlar tutduqları ərazilərin "azlığı" və "yoxsulluğun"dan daim şikayətlənərək "dinc yolla", Sovet hökumətinin köməkliyi ilə əzəli Azərbaycan ərazisi olan Zəngəzuru, Göyçə gölü ətrafındakı geniş sahələri özlərinə birləşdirməyə, habelə Azərbaycan torpaqları daxilində süni qurum (DQMV) yaratmağa nail oldular və gələcəkdə də Sovet imperiyasının rəhbərliyi dəfələrlə Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı öz düşmənçiliyini nümayiş etdirmişdir. Bu da, xüsusən Stalinin fərmanı ilə azərbaycanlıların Ermənistandan tarixi, etnik torpaqlarından kütləvi şəkildə deportasiyasında (1946-1954-cü illər) özünü göstərmiş-bizim zəmanəmizdə isə yeni rus hökumətinin köməkliyi ilə ermənilər Azərbaycana qarşı silahlı təcavüz törədərək nəinki Dağlıq Qarabağı, habelə bir sıra ona qonşu olan rayonları (ölkə ərazisinin 20%-ni) qəsb etmişlər. Beləliklə, Rusiya hökumətinin siyasətində antiazərbaycan istiqaməti çox dəqiq güdülür və onlar dərin köklərə malikdir.

4. Yuxarıda deyilmişdir ki, bütün keçmiş İttifaq respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda Sovet hökumətinin əsas vəzifəsi ümumi ideologiyanın, ümumi mədəniyyətin, ümumi həyat tərzinin və mənəvi sərvətlərin (təbii ki, kommunist mənəvi sərvətlərinin) köməkliyi ilə rejimi möhkəmlətməkdən ibarət idi. Bu vəzifəyə öz aralarında çox müxtəlif olan xalqları bir-birinə "yapışdırmağa" hər şey-dövlət siyasəti, güc strukturları (cəza orqanları), ideologiya, mədəniyyət və i.a. fəaliyyəti tabe edilmişdir. Bu siyasət nəticəsində yeni tarixi birlik öz tarixi keçmişini anlamayan, öz köklərindən üzülmüş, eyni ideala (kommunist idealına) etiqad edən və vahid bir dildə (rus dilində) danışan adamların birliyi - sovet xalqı yaradılmalı idi.

Azərbaycanda belə planları həyata keçirmək yolunda maneə, hər şeydən əvvəl, islam dini ənənələri və Azərbaycan xalqının onunla möhkəm əlaqəsi olan adətləri idi.

Əvvəla, yüksək mənəvi sərvətləri elan etmiş islamın dini dünyagörüşü ülvə şəkildə primitiv kommunist ideologiyası ilə, "Talanmış qarət et!" tipli şüarlarla, sovet dövlət maşınının bütün yırtıcı, təcavüzkar əhval-ruhiyyəsi ilə bir yerə sığmırdı.

İkincisi, Azərbaycanda din xadimləri, mollalar xeyli dərəcədə xalqın "mədəni təbəqəsi"ni təcəssüm etdirirdi. Bu da demək olar ümumi savadsızlıq fonunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ona görə də Sovet hökumətinin Azərbaycan xalqının simasızlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərinin ümumi zəncirində din xadimlərini nüfuzdan salmaq və məhv etmək mühüm həlqəni təşkil edirdi. Özünün düşünən "beynində", genetik fondundan məhrum edilmiş xalqı kommunist şüarlarının köməyi ilə daha asanlıqla manqurtlaşdırmaq və adamları hər hansı əmri yerinə yetirməyə hazır olan itaətkar robotlara çevirmək mümkün idi.

Üçüncüsü, bir halda ki, hər bir xalqın həyatında, onun məişəti, həyat təzi, ənənələri dinlə sıx əlaqədə olduğundan sovetlər dövründə Azərbaycan xalqının da həyat təzi, məişəti, mədəniyyəti ilə əlaqədar olan hər şey idoloji təqiblərə məruz qalmışdı. Əsassız olaraq bütün ənənələr "dini" elan edilmiş və onlara qarşı dini qalıqlar kimi amansız mübarizə aparılmışdı. Məhz bu illərdə (1920-1930-cu illərdə) mənəvi nihilizmin, milli özüllərə, ənənələrə etimadsızlığın əsası qoyulmuşdur. Belə münasibətlərin mənfəət natiçələrini biz bu gün də əyani surətdə görə bilirik.

5. Bizim seçdiyimiz mövzu bir də ona görə aktualdır ki, o, əslində, tamamilə işlənməmişdir.

Sovet dövründə din ilə əlaqəsi olan hər şey elmin və kütləvi informasiya vasitələrinin diqqətindən kənar qalmışdır. Milli ənənə və adətlərin tarixinə gəldikdə isə, Azərbaycan etnoqrafiya elmi sovet dövründə zahiri, formal təsvirlərlə kifayətlənməyə məcbur olmuşdur (tikmə, naxış, memarlıq və digər ənənələr). Etnoqrafiyanın məlumatların əhalinin dini baxışları və əlaqəsi haqqında nə yazmaq, nə də ucadan danışmaq olurdu. Bu, əlbəttə, Azərbaycan tarixini və etnoqrafiyasını dəhşətli şəkildə yoxsullaşdırmışdır. Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı nisbətən yaxınlarda təşəkkül tapmış və XX əsrin 20-ci illərinə qədər "azərbaycanlı" anlayışının özü az işlədilir. Sırası azərbaycanlılardan onun mənsubiyyətini soruşduqda, o, "mən müsəlmanam" - deyə cavab verirdi. Beləliklə o zaman azərbaycanlıların milli identikliyi dini identikə uyğun gəlirdi. Bu illərdə (1920-1930) dinə qarşı amansız mübarizə aparan Sovet hökuməti eyni zamanda azərbaycanlıların milli özünüdərkinə zərbə vurmuşdur. Bu isə, şübhəsiz, milli şüurun inkişafına və oyanmasına süni şəkildə əngəl törədirdi.

Lakin sovet dövründə kommunist hakimiyyəti siyasətinin antiazərbaycan, antiislam istiqaməti xalqdan gizli saxlanılmış, zahirən zəhmətkeşlərin birliyi haqqında, proletar beynəlmiləçiliyi bayrağı altında bütün xalqların qardaşcasına dostluğu və i.a. haqqında şüarlarla maskalanmışdır. Sonralar din vacib qüvvə kimi dövlət tərəfindən etiraf edildikdə (müharibə vaxtı din, sovet liderlərinin fikrincə, xalqı sıx birləşdirməli və müttəfiqlərlə münasibətləri möhkəmləndirməli idi) bütün məsələlər bu və ya digər cəhətdən dinlə əlaqədar "din konstitusiyaya (Sovet Konstitusiyasına) əsasən dövlətdən ayrılmışdır" bəhanəsi ilə yenə də "yayım" üçün bağlı elan edilmişdi.

Daha sonra, 60-cı illərdə, "Xruşşov mülayimləməsi" adlanan dövrdə, "durğunluq dövründə" (70-80-ci illər) və yenidənqurmanın başlanması ilə (90-cı illərdə) Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin siyasəti ilə hər hansı əlaqəsi olan bütün məsələlər yenə də tədqiqatçıların, o cümlədən Azərbaycan alimlərinin diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır.

Bunu, bir tərəfdən, ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə izah etmək olar ki, bu məsələ bir növ ikinci plana keçirilmiş, digər tərəfdən isə xalis texniki xarakterli çətinliklərlə əlaqədar idi: axı Sovet hökumətinin din əleyhinə siyasəti haqqında bütün məlumatlar xüsusi arxivlərdə "məxfidir" yaxud "tamamilə məxfidir" qrifi altında bağlı saxlanılmışdır. Onları bağlı arxivlərdən çıxarmaqdan ötrü çox əmək və ixtiraçılıq qabiliyyəti sərf etmək lazım idi.

Hər necə də olsa bizim seçdiyimiz mövzu Azərbaycanda tarixi elmində tamamilə işlənməmiş mövzudur və bütün material elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilmiş sənədlər əsasında qurulmuşdur.

İşimizin xronoloji çərçivəsini də göstərmək vacibdir. Bizə elə gəlir ki, seçilmiş tarixi müddətdə Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda qurulması anından islam dini ilə, onun xadimləri ilə, islamla əlaqədar yaxud sadəcə olaraq, hakimiyyətə xoş gəlməyən xalq adətləri ilə mübarizə haqqında kifayət qədər təsəvvür əldə etmək mümkündür.

1936-cı il, digər tərəfdən bu, bütün ölkəni, o cümlədən Azərbaycan cəmiyyətini bürüyən kütləvi repressiyanın başlanması həddidir. Bu illərdə din xadimlərinin, ruhanilərin qalıqları fiziki cəhətdən məhv edildilər, sonra isə müharibə illəri və dinə münasibətdə, dövlət siyasətində dönüş yaranır, başqa sözlə, başqa tarixi mərhələ başlayır.

I. SOVET REJİMİNİN İSLAM DİNİNƏ VƏ DİN XADİMLƏRİNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİNİN XARAKTERİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ (1920-1936-cı illər)

Sovet hökumətinin dinə qarşı və onunla əlaqədar nə varsa onlara qarşı mübarizəsinin dinə zidd istiqaməti barədə danışarkən demək lazımdır ki, bu siyasətin iki siması vardı, yəni rəsmi şəkildə dövlətin adından vicdan azadlığı, dinin icra azadlığı haqqında təmtəraqlı bəyan edilir və ümumiyyətlə qeyd olunurdu ki, SSRI-də kilsə dövlətdən ayrılmış və dövlət dini işlərə qarışmır.

Digər tərəfdən biz Sovet hökumətinin dinə münasibətdə məxfi və tamamilə məxfi sənədləri, agentura məlumatlarını, yayım və geniş istifadə üçün qadağa qoyulmuş partiya sənədlərini oxuyarkən onun əsl simasını görürük. Burada Sovet hökumətinin, onun orqanlarının, partiya təşkilatlarının Azərbaycan din xadimlərinə qarşı, hər şeydən əvvəl islama qarşı hiyləgər, məkrli, ardıcıl düşmən olduqları üzə çıxır. Lakin dinin, din xadimlərinin və bütün dindarların rəsmi şəkildə sıxışdırılması artıq 20-ci ildən, Sovet hökumətinin ilk dekretlərindən başlanmışdır.

Bənd 1. "Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında" Xalq Komissarları Şurasının dekretində deyilir: "Kilsə dövlətdən ayrılır". Sonra 2,3-cü bəndlərdə zahiri mütərəqqi prinsipləri elan olunur. 2-ci bənddə deyilir: "Respublika hüduqlarında vicdan azadlığını sıxışdıran yaxud vətəndaşların məzhəbi və [dini] mənsubiyyətinə əsasən hər cür üstünlük yaxud imtiyaz qoyan hər hansı yerli qərar çıxarmaq qadağan olunur". Bu müddəanın məntiqi inkişafı olan 3-cü bənddə deyilir ki, "hər bir vətəndaş hər hansı dinə etiqad edə bilər, yaxud heç birinə etiqad etməyə bilər. Hər hansı dinə etiqad, yaxud heç birinə etiqad etməməklə əlaqədar hər cür hüquqdan məhrum etmə ləğv olunur".¹

Lakin sonra bütün dindar kütlənin-müsəlmanları və kilsə xadimlərini sıxışdıran bəndlər gəlir. Belə ki, 9-cu bənddə göstərilir ki, "məktəb kilsədən ayrılır", bununla belə dəqiqləşdirilir ki, "ümumtəhsil fənləri tədris edilən bütün dövlət, ictimai, habelə tədris müəssisələrində dinin tədrisinə yol verilmir" [yenə orada].

Sonra 12-13-cü bəndlərdə artıq kilsələrin (məscidlərin) əmlak hüququ boğulur: "Heç bir kilsə və dini təşkilatın mükiyyəyə malik olmaq hüququ yoxdur. Hüquqi şəxs hüququna malik deyil" [yenə orada].

Bu müddəalar Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra dərc olunmuş Xalq Maarif Komissarlığının 10 №-li dekretində təkrar edilmişdir. Burada kilsənin dövlətdən ayrılması, "dövlətin din işlərində neytral mövqe tutması" barədə tezislər vardı.² [f. 410, t.I, iş 3, vər. 11]. Lakin oradaca "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının əməkçi xalqın iradəsi ilə" qərara alınır ki, Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamında olan bütün dövlət, ictimai və xüsusi məktəblərdə dini təlimin aparılması və məktəb sistemində hər hansı dini ayinlərin icrası ləğv olunur [yenə orada].

Eyni zamanda Din Nazirliyi ləğv olunmuş və onun bütün işləri Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinin müvafiq şöbəsinə verilmişdir.

20-ci illərdə Sovet hakimiyyətinin islama, din xadimlərinə ardıcıl hücumu planlı şəkildə həyata keçirilmiş, bütün bunlar isə rəsmi sənədlərdə öz əksiini tapmışdır.

Belə ki, 1924-cü ildə, Azərbaycan SSR Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən "Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında" xüsusi qərar çıxarıldı. Qərar artıq açıq-aşkar şəkildə dinə (bu halda islama) qarşı düşmənçilik və kin özünü göstərir və dinə, onun institutlarına və dindarlara qarşı çox kəskin mövqe nümayiş etdirilir.³

Belə ki, göstərilən qərarın 3-cü bəndində birbaşa deyilir ki, "ümumiyyətlə, hər hansı dini inkar edən tarix və təbiətin marksist elmi-materializm anlayışına şərik çıxan dövlət dinə qarşı təbliğat, habelə inandırma metodları və mədəni-maarifçilik təsiri yolu ilə xalq adətlərinə təsir göstərməklə dini fanatizm və mövhumatın təzahürləri ilə fəal mübarizə aparmaqda nəinki özünü haqlı sayır, həmçinin bunu özünə borc bilir" [yenə orada].

Daha sonra göstərilir ki, "dini adətlər ictimai asayışı və təhlükəsizliyi pozmadıqda onların azad şəkildə icrasına təminat verilir" [yenə orada].

Qərarın 7-ci bəndində deyilir ki, "dini andıçməyə yol verilmir", 8-ci bənddə "vətəndaşlıq aktları yalnız mülki hakimiyyət orqanları tərəfindən aparılır". 9-cu bənddə isə məktəbin kilsədən ayrılmasından danışarkən göstərilir ki, "bütün dövlət, ictimai tədris ocaqlarında dini təriqətin tədrisinə yol verilmir" [yenə orada, v. 10].

13-cü bənddə bildirilir ki, "mövcud kilsə və dini cəmiyyətlərin bütün əmlakı xalqın mülküdür" [yenə orada]. Qərarın axırıncı 15-ci bəndi isə çox məna verir: bu qərarın icrasına nəzarət Xalq Ədliyyə və Daxili İşlər Komissarlıqlarına tapşırılırdı [yenə orada, v. 10].

Dinlə mübarizənin geniş vüsət almasının əhəmiyyətini qeyd etməkdən ötrü Azərbaycan K(b)P MK Katibliyinin 1923-cü il 5 sentyabr (protokol №37) qərarı ilə dinə qarşı mübarizə üzrə xüsusi komissiya yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə görkəmli inqilabçı - bolşevik xadimləri - Əliheydər Qarayev (sədr), Ruhulla Axundov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Çağın ("Bakinski raboçi" qəzetinin redaktoru) və başqaları daxil idi.⁴

Sonralar bu komissiyanın tərkibi dəfələrlə dəyişmiş, lakin onun təşəkkül prinsipi sabit qalmışdı. Komissiyada bir qayda olaraq məsul vəzifələr tutan nüfuzlu, adlı-sanlı inqilabçılar təmsil olunurdular. Belə ki, 1925-ci ildə bu komissiyanın tərkibinə Həmid Sultanov - Xalq Təsərrüfatı Şurasının (XTS) sədri, Sultan Məcid Əfəndiyev (maarif komissarı), Ruhulla Axundov və Əliheydər Qarayev (hər ikisi MK katibləri) daxil oldular, Həmçinin, komissiyanın tərkibinə xalq daxili işlər komissarı Mir Cəfər Bağirov da daxil edildi.⁵

İslama və din xadimlərinə qarşı hücum total şəkildə, bir çox istiqamətlərdə aparılırdı. Din əleyhinə təbliğata partiya, sovet, həmkarlar ittifaqının orqanları, mətbuat, kino işçiləri, ədəbiyyatşünaslar, jurnalistlər, "Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti" (MAC) kimi ictimai təşkilatlar və s. cəlb olunmuşdular.

Hər il bu təşkilatlar tərəfindən aşağıdakı əsas istiqamətlərdə ateizm təbliğatı aparılırdı:

1) Din xadimlərinin nüfuzdan salınması, məscidlərin bağlanması, kilsə əmlakının zəbt edilməsi, mollaların təqib olunması;

2) Kilsə məktəblərinin və mədrəsələrin bağlanması və ümumiyyətlə hər cür dini tədrisin ləğv edilməsi;

3) Dini ayinləri yerinə yetirməkdən imtina etməyən azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş təmizləmə və sıxışdırmalar;

4) Müsəlman bayramlarına qarşı (məhərrəmlik, oruc), habelə yeni hakimiyyət tərəfindən süni şəkildə dinləşdirilmiş bayramlara (Novruz bayramı) və sadəcə milli mentalitetlə əlaqədar xalq adətlərinə qarşı (məsələn, kişilərin papaq qoyması) yönəldilmiş qadağa işləri;

5) Dinə qarşı kütləvi-açıq tədbirlərin teatrlaşdırılmış tamaşalar, konsertlər, dinə zidd mövzularda diskussiyaların keçirilməsi, bu tədbirlərə kütləvi informasiya vasitələrinin (radio, qəzetlər, jurnallar) cəlb edilməsi.

Azərbaycanda Moskvanın sifarişlərini yerinə yetirən Sovet hökumətinin nümayəndələri hər halda anlayırdılar ki, "ASSR-də (Azərbaycanda B.N.) din əleyhinə kampaniya məsələləri son dərəcə mürəkkəbdir". [Türk əhalisi arasında din əleyhinə kampaniyanın keçirilməsi üzrə layihə Azərbaycan K(b)P MK katibliyinin 29/IX-1923-cü il tarixli qərarı].⁶

Layihənin müəllifləri göstərirdilər ki, "ASSR-də tək-cə bir savadsız fəhlə kütləsi deyil, həmçinin tunc ziyalıların 80%-ə qədəri və hətta dini xurafatdan azad olmamış türk partiya işlərinin 50%-ə qədəri fanatizm (dini fanatizm-B.N.) xəstəliyinə tutulmuşdur. Daha sonra oruc tutma, məscidlərdə ibadət, mollalar tərəfindən nigahların kəsilməsi, müqəddəslərin qəbirlərini ziyarət etmə qeyd edilir.

"Zərərli qalıqlara" qarşı mübarizə tədbirləri kimi bu layihənin müəllifləri aşağıdakıları təklif etmişdilər:

1. Ruhanilərin daha loyallıq ünsürlərindən ibarət "canlı məscid" yaratmaq*.

2. Müridlərin yürüşü, məqbərələrə sitayiş üçün gedişlər və dini fanatizmin digər təzahürlərinə qarşı kampaniya keçirmək.

3. Ruhanilərin bəzi zərərli ünsürlərini ifşa etmək üçün müasir loyallıq mollalardan ibarət xüsusi büro yaratmaq [yenə orada].

Azərbaycan ruhaniliyinin şərəfinə demək lazımdır ki, onlar islama sadıq qaldılar və bolluca vədlərə və hədə-qorxulara baxmayaraq Sovet hökumətinin yedəyincə getmədilər.

"Din əleyhinə təbliğata yardım edən" reneqatları mükafatlandırmaq məqsədilə Sovet hökuməti xüsusi vəsait ayırmışdır (bax: məsələn, Azərbaycan K(b)P MK Katibliyinin 2 oktyabr 1923-cü il tarixli 42№-li protokolunda belə şəxslərin mükafatlandırılması məsələsinə baxılmışdır.

Azərbaycan K(b)P MK Katibliyinin 22 avqust 1923-cü il tarixli "Tamamilə məxfi" qrifli qərarında belə təcrübədən bəhs olunur.

Bu qərar "din əleyhinə təbliğatda köməkliyə görə mollalara" hər birinə 1 kostyum (cəmi 45) ayrılmasından söhbət gedir.

Elə bu sənəddə də deyilir ki, "Şərqi müsəlman rəhbərliyi arasında başlanan parçalanmanı daha da dərinləşdirmək üçün Bakı və Azərbaycanın başlıca qəzalarına başçılıq edən 8 nəfər lazımdır (ayda 30 manat) (kursiv bizimdir-B.N.).⁷

Sonra bizim tərəfimizdən araşdırılan layihədə "partiyaçılar və türk ziyalıları arasında kəskin mübarizə" aparmağın zəruriliyindən danışılır [yenə orada].

Bu məqsədlə təklif olunurdu:

1. Materialistlərin, kommunistlərin və bitərəf türk ziyalıların cəmiyyətini yaratmaq.

2. MK yanında Din Əleyhinə Komissiyaya tapşırılsın ki, müntəzəm olaraq türk dilində dinə zidd məzmunlu ədəbiyyatın nəşrini həyata keçirsin.

3. MK və BK klubları yanında ən məsul işçilərdən ibarət materialistlər klubları yaradılsın.

4. Mətbuatda şeyxlərə, müridlərə, mollalara, mərsiyəxanlara, seyidlərə və digər qruplara qarşı kampaniya açılsın [yenə orada, v, 30].

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində islama qarşı mübarizə forması kimi hökumət və partiya orqanları nümayəndələrinin islamı təkzib etməyə və ateizmi yaymağa səy göstərən kütləvi, açıq diskussiyalar tamamilə populyar olmuşdu.

Bu məsələyə müntəzəm olaraq müxtəlif partiya instansiyalarında baxılmışdır. Belə ki, AzK(b)P BK Rəyasət Heyətinin 19 mart 1922-ci il tarixli (protokol № 26) iclasında "Rayonlar üzrə dini yığınaqlar, diskussiyalar keçirilməsi haqqında" məsələyə baxılarkən qərara alınmışdır ki, kilsələrdə (məscidlərdə) dini diskussiyalara səbatlı, şüurlü kommunistlər göndərihsin".⁸

Lakin praktiki olaraq belə "diskussiyaların" keçirilməsi özünü doğrultmadı və tezliklə hökumət ondan imtina etməli oldu. Bir qayda olaraq, belə çıxdı ki, savadlı, geniş biliyə malik, təcrübəli mollalar bu diskussiyalarda çox da savadlı olmayan öz opponetlərinə qələbə çalmış və belə tədbirlərin səmərəsi əks nəticə vermişdi.

Sovet hökuməti bəzən dini yanılma toruna düşmüş, "aldadılmış müsəlmanlara" zahirən loyallıq göstərərək eyni zamanda mütəşəkkil ruhaniləri, xüsusilə siyasi müxalifətlə, qeyri-kommunist cərəyanlı partiyalarla bir növ əlaqədə olan din nümayəndələrini amansızcasına cəzalandırırdı.

Belə ki, məsələn, 1921-ci ildə "İslam" partiyasına (başqa yerlərdə "İslam-İttihad") daxil olan ruhani nümayəndələri arasında kütləvi həbslər keçirilmişdir.

Azərbaycan K(b)P MK Siyasi bürosu Pankratovun (XI Ordunun siyasi şöbəsinin rəisi) və M.C.Bağirovun (daxili işlər komissarı) məruzələri üzrə bu məsələyə baxaraq (21/VIII - 21-ci il tarixli İOM-II protokol) "Qısa müddətdə "İslam"

* Bu "Canlı məscid" layihəsi elə kağız üzərində qalmışdır – B.N.

partiyasının bütün fəal üzvlərinin aradan götürülməsi haqqında qərar qəbul etdi və bu məqsədlə tərkibində Bağirov, Axundov və Freyman (XDİK) olan komissiya yaradıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda rəsmi hakimiyyət müsəlman ruhanilərinə və islama düşmənçəsinə və kobud şəkildə münasibət bəslədiyi halda, erməni kilsəsinə və onun din xadimlərinə münasibətə gəldikdə isə, tamamilə başqa cür yanaşırdı.

Belə ki, məsələn, 1927-ci ildə "Bakı - Türkünstan erməni iyerarxiyası"nın erməni ruhanilərinin qurultayını çağırmaq haqqında məsələ meydana çıxdıqda AK(b)P MK Katibi Mirzoyanın xahişi ilə məsələnin siyasi həlli AK(b)P MK Rəyasət Heyətinə çıxarılmışdı.⁹ 1929-cu ildə Nuxa qəzasının erməniləri tərəfindən guya erməni kilsəsinə hücumlar olması barədə şikayət daxil olduqda bu məsələ dərhal Azərbaycan K(b)P MK bürosunda 1929-cu il aprelin 4-də müzakirə edilmişdi ("ciddi məxfi" qrifi ilə).

Çıxarılmış qərara uyğun olaraq prokurorluğa işi "təcili araşdırmaq", AzDSİ-yə isə "hücumun təhrikçilərini aşkar etmək" və onları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmək, habelə bu hadisə üzrə Nuxa müvəkkilinin izahını və faktları tələb etmək və MK Rəyasət Heyətində baxılması tapşırıldı".

Ermənilərə belə "diqqətli" münasibət göstərməyə məcbur idilər. Çünki o zaman onlar (ermənilər) bütün Zaqafqaziya hökumət dairələrində və idarəçiliyində aparıcı mövqeləri tutmuşdular və Zaqafqaziyada Mərkəzin apardığı siyasəti (o cümlədən din əleyhinə siyasəti) əsasən onlar müəyyənləşdirirdilər.

Belə ki, məsələn, din əleyhinə kampaniyanın keçirilməsi üzrə Birləşmiş Zaqafqaziya və Mərkəzi Komissiyanın 22 dekabr 1922-ci il tarixli iclasında aşağıdakı komissiya üzvləri iştirak etmişlər: Xaçapuridze, Essen, Amo Vartanyan, Qorqeladze, Aqamalyan, Adamyant (bir nəfər də azərbaycanlı yox idi!). Məruzəçilər: Aqamalyan və Vartanyan. Protokolu təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri Amo Vartanyan imzalamışdı.¹⁰ İttifaq mərkəzinin yardımı ilə belə erməni təzyiqi qarşısında Azərbaycan hökuməti istər-istəməz hesablaşmalı oldu. Lakin islama qarşı yönəldilmiş ən kəskin rəsmi qərarlar və qanunlar 20-ci illərdə Mərkəz nümayəndələri, rəhbər partiya çinovnikləri arasında hökm sürən antimüsəlman əhval-ruhiyyəsinin miqyas və dərəcəsi haqqında tam təsəvvür yaratmır. Bu əhval-ruhiyyə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası, Hərbi Komissarlıq, İnciləbi Tribunal və rayon siyasi bürolarının hərbi senzura şöbələrinin siyasi məlumatlarında tam məxfi agentura meyində öz əksini tapmışdır. Bu sənədlərin başlığı belədir: "Azərbaycan K(b)P MK Katibi S.M.Kirovun adına gələn və xaric olan şifrlə qorunan tam məxfi məktublaşma sənədləri".¹¹

Xalq Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən hazırlanmış bu agentura materiallarında bütün müsəlman aləminə, o cümlədən islama qarşı üzvi düşmənçilik özünü göstərir. Yada salaq ki, o zaman, 1920-ci illərdə Azərbaycan XDİK rayon şöbələri rəislərinin 90 faizi ermənilər idi və biz başa düşürük ki, o zamankı respublikanın sovet partiya rəhbərliyi öz xalqı haqqında məlumatları hansı mənbələrdən alırdı.

Budur, məsələn, bu sənədlərdən hansı nəticəni çıxarmaq mümkündür: "Mollalar kəndlərdə adamların ayaqyalın və lüt olmasından istifadə edərək Sovet hökumətinin yaramazlığı barədə təbliğat aparırlar". Yaxud: "Dəvəçi bölgəsində müsəlman ruhaniləri əhali arasında təbliğat aparırlar ki, müqəddəs Qurani qəbul etməyən kommunizm müsəlmanlıq üçün təhlükəli və zərərli".¹²

Sonra informator yazır ki, Şuşa zonasında vəziyyət daha həyəcanlıdır, belə ki, orada Sovet hakimiyyətini devirmək üçün menşeviklər, eserlər və ittihadçılar tərəfindən üsyan gözlənilir [yənə orada].

Daha sonra mənbə Şamaxı, Gəncə, Şamxor, Lənkəran və s. qəzalarda müsəlman əhalisinin əhval-ruhiyyəsini təsvir edir: "İttihad" partiyası reytinginin artması ilə əlaqədar ruhanilər öz başlarını qaldırmış və Sovet hakimiyyətinə qarşı gizli təbliğata başlamışlar ki, avam kəndlilər də onların (ruhanilərin-B.N.) təsiri altına düşürlər".¹³

1921-1927-ci illəri əhatə edən bu irihəcmli, məxfi agentura yazılarında 1923-cü ilə aid olan və "AzSSR-də müsəlman ruhanilərini parçalama planı" adlanan sənədlər daha böyük maraq doğurur.¹⁴ Bu "plan" 8 müəllif səhifəsindən ibarət olub qısa şəkildə belə görünür. Azərbaycanda müsəlman dindarlarını parçalamaq üçün şiə və sünni təriqətləri arasında ziddiyyətlərdən və ixtilaflardan istifadə etmək təklif olunurdu. Bu zaman müəllif qeyd edir ki, Sovet hakimiyyəti üçün şiə təriqəti fəal bir qüvvə kimi daha çox təhlükəlidir. Sonra müəllif öz planının şərh edir. Ona görə bu sahədə nüfuzlu məsul işçilər türklər - Mir Bəşir Qasimov və Əliheydər Qarayev başlıca rol oynamağıdır. Onlar Bakı şəhərinin müsəlman liderləri-keçmiş şeyxülislam molla Ağə və molla Əbdül Rəhim Qazi ilə dialoqa girməli və onları Sovet hökuməti ilə əməkdaşlığa çağırmağıdır. Müəllif daha sonra sübut etməyə çalışır ki, bu mollalar Sovet hakimiyyətinə faydalı ola bilərlər, həm də yarırəsmi formada onlara istər maddi, istərsə də ruhani rəhbərliyi uğrunda mübarizədə yardım göstəriləcəyinə işarə etmək lazımdır [yənə orada, vər. 6].

Eyni zamanda müəllif bununla Şeyx Qəniyə qarşı (o zaman açıq şəkildə Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxan) "böhtan kampaniyasına" başlamağı təklif edirdi. Bütün bunlar şiə və sünnilər arasında mübarizəni gərginləşdirəcək və müsəlman din hərəkatını zəiflədəcəkdir [yənə orada, vər. 8].

29 oktyabr 1923-cü il AK(b)P MK Rəyasət Heyəti M.C.Bağirovun məruzəsi üzrə qərar qəbul etdi: "AKP qəza komitələrinin antisovet partiyaları və ruhanilərin ayrılması üzrə işlər görməsi qəti qadağan olunsun".

Dinə qarşı mövzuda digər agentura materialları buna bənzərdir. Belə ki, mənbə xəbər verirdi ki, 1926-cı il avqustun 12-də Maştağa kəndində Məşədi Yusif üçminlik auditoriyaya müraciət edərək demişdi: "...bizi sıxışdırırlar, bizə azadlıq vermirlər və hətta deyirlər ki, allah da yoxdur, peyğəmbər də. Bu yalandır, siz buna inanmayın, çalışın dinə sığının, allahsızlara qulluq

göstərməyin!". Sonra həməm müəllif xəbər verir ki, Şamaxı qəzasında bu il iyulun 4-də Cavad kəndinin sakini Molla Məmməd Qulu Molla İsgəndər oğlu sovet məktəbinə qarşı təşviqat apararaq demişdi ki, "şagirdləri orada korlayırlar, belə ki, orada uşaqları allahsızlığa öyrədirlər" və hər vasitə ilə valideynlərə təsir göstərirdilər ki, onlar öz uşaqlarını məktəblərə buraxmasınlar [yənə orada].

Sovet hökumətinin din xadimlərinə və bütün dindar müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi təqiblər 20-ci illərin sonlarında xüsusilə güclənmiş və bununla da "kənddə sinfi düşmən" in kollektiv axtarışı genişlənmişdi. Sovet hökumətinə az da olsa qeyri-loyallıq hiss etdirən din xadimlərinin siyahıya alınması bu dövrə təsadüf edir. Belə ki, bütün İcraiyyə Komitəsi inzibati şöbələrinin rəislərinə bu dövrdə (1931 -ci il) xəbərdarlıq məktubu göndərilmişdi ki, onlar 10 gün müddətində "bütün din xadimlərinin siyahısını təxirə salmadan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etməlidirlər".¹⁵

Respublika üzrə belə ümumi siyahılardan biri arxivdə saxlanılır. 49 mollanı əhatə edən həmin siyahıda familiyası, adı, atasının adı, təvəllüdü, rayon qrafasından başqa "Xatırlatma ili" qrafası da vardır. Bu isə "agentura məlumatları yaxud XDIK-nin digər materiallarında xatırlatma ili" mənasındadır (əlbəttə, mənfəi nöqteyi-nəzərdən). Hökumət artıq o zaman 30-cu illərin lap əvvəllərində potensial etibarsız din xadimlərini "qələmə almış", daha sonra 1937-1938-ci illər kütləvi repressiya vaxtında bu siyahılardan istifadə olunmuşdur.

Bu dövrdə Sovet hökumətinin dinə və din xadimlərinə qarşı apardığı mübarizənin ən parlaq və ən iyrənc nümunəsi "19 Nuxa mollasının işi" hesab edilə bilər.

1929-1931-ci illər elliklərlə kollektivləşmə illəri idi. Bolşevik hökuməti Stalinin sinfi mübarizəni kəskinləşdirməli! şüarı altında hakim rejimə müxalif olan adamların hamısına amansızcasına divan tuturdu. Onların arasında "qolçomaq ünsürləri" adlandırılan bir qədər var-dövlət sahibi olanların hamısı, yaxşı kənd təsərrüfatçıları, ortabablar da vardı. Həmçinin kənd ziyalıları-müəllimlər, sadəcə olaraq savadlı adamlar hökumətin cəza tədbirlərinə məruz qalmışdılar. Sonuncuların siyahısına mexaniki olaraq bütün mollalar da düşmüşdü. Dini zümrələrə qarşı repressiyalar Azərbaycanda Sovet hökumətinin ilk günlərində din əleyhinə mübarizənin ümumi kontekstinə daxil edilmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəlcədən dinin kommunist idealları ilə bir yerə sığınmazlığı bəyan edilmişdi. Bolşevizm ideoloqları dini adət-ənənələri məhv edərək ruhanilərdən məscidi almaqla kütlələri dindən ayırmağa, onları hər cür mənəvi dəyərlərdən məhrum etməyə, bununla da azərbaycanlıları (xüsusən gəncləri) öz dinindən döndərərək dinə, din xadimlərinə kor-koranə nifrət edən və bütün vasitələrlə onları məhv etməyə hazır olan "kommunizm işi uğrunda mübarizələrə" çevirməyə çalışmışlar.

Bütün bu ideologiya təkidlə, hər gün "sarsılmaz ittifaqın" vətəndaşlarının beyninə yeridilmişdi. Belə kütləvi təbliğatın qarşısında durmaqdan ötrü möhkəm əqidəyə və qəti xarakterə malik olmaq lazım idi.

Bax, 19 Nuxa mollasının işi üzrə saxtalaşdırmanın bilavasitə təşkilatçısı Bədəlov görün necə izah vermişdi: "Mən istəyirdim dərhal sosializm qurum, onun nəticələri haqqında düşünürdüm; din xadimlərinə nifrət etdiyimə görə mən bu işə əl qoydum" [vər.9]. Vəziyyət belə təhrikə şərait yaratdı. Elə bu yaxınlarda Nuxada dözülməz ağır həyat şəraitinə qarşı yönəldilmiş iri xalq hərəkatı baş vermişdi, həm də operativ məlumatlarda "həyəcanların qızısqırdıcıları" arasında din xadimlərinin (mollaların) adları da çəkilirdi.

Ancaq artıq 19 molla həbs edildikdən sonra aşkar olmuşdu ki, "operativ bölmə istintaq aparmaq üçün materialların olmadığı faktları ilə üzlaşmış və antisovet fəaliyyətdə onların rolunu üzə çıxarmaq üçün yollar axtarmağa məcbur olmuşlar [vər.19]. Başqa sözlə, həbs edilmiş mollaların əleyhinə material olmadığından onu həbsdən sonra axtarmağa başlamışlar.

Bu zaman istintaq birbaşa provokasiyaya əl atmış, mollaların kamerasına qaranlıq keçmiş malik olan, AzDSİ-nin xəbərçisi, lakin sonradan göründüyü kimi, savad cəhətdən istintaq apararı AzDSİ-nin əməkdaşlarından xeyli üstün olan Baxşəli Axundov adlı birisini yerləşdirmişdilər.

Həbs olunanlar arasında, şübhəsiz, daha nüfuzlu şəxs olan Molla Süleyman Əfəndinin etibarını qazanan bu provokator onun tanışları, xüsusən din xadimləri arasındakı tanışları haqqında sual-cavab yolu ilə Sovet hökumətinə qarşı sui-qəsdin şəxsi "planını" tərtib etmiş, müttəhim mollalar arasında rolları bölmüşdü. Lakin müttəhimlər heç nədən şübhələnmirdilər. Bu plana, xüsusilə, Molla Süleyman Əfəndinin başçılığı ilə əksinqilabçı mollaların əfsanəvi müşavirəsi və istintaq kamerasında tərtib olunmuş "çağırışın" mətni daxil edilirdi. Bu barədə həbs edilənlərin heç təəvvürü də yox idi.

Müstəntiqlər itaətlə provokatorun yedəyincə gətdilər və sonra işin uydurması artıq AzDSİ* müstəntiqlərinin və bu, avantüristin kollektiv işi oldu. Bundan başqa, həmin Baxşəli Axundova tapşırıldı ki, "müşavirənin protokolu və çağırışı əsasında bir neçə şahid ifadəsi uydurulsun, onun məzmununu Nuxa din xadimləri arasında əksinqilabçı təşkilatın olmasını və müşavirənin protokolunda uydurma faktların mahiyyətini təsdiq etməlidir" [vər. 12].

Molla Süleyman Əfəndini saxta protokola və çağırışa qol çəkməyə məcbur etməkdən ötrü operativ müvəkkil "Novruzov müttəhimə qorxutma yolu ilə mənəvi təsir göstərmiş, bu da kömək etmədikdə, döyməyə əl atmışdır. Operativ müvəkkil Novruzov bir neçə dəfə Molla Süleyman Əfəndini dindirməyə çağırmış, onu öz tələblərinə tabe olmağa məcbur etmişdir" (vər. 13).

Əfsanəvi əksinqilabi "müşavirənin" və Sovet hökumətini yıxmağa çağırarı çağırışın mətni əvvəldən axıracan həməm provokator Baxşəli Axundov tərəfindən yazılmış, sonra isə Molla Süleyman Əfəndini üzünü köçürməyə məcbur etmişlər.

Saxtakar çəkistlər bu "sənədləri" Molla Süleyman Əfəndinin mənzilinə atmağı qərara almışlar. Lakin müvəkkil Seyfəddinov mənzildə axtarış apararkən buna əməl edə bilməmiş, çünki "mənzil sahibləri son dərəcə diqqətli olmuşlar". Ancaq başqa çıxış yolu tapılmışdı. Tapşırılan iş bəraət qazandırmıqdan ötrü Seyfəddinov işə dəxli olmayan müxtəlif şeyləri - 66

* ADSİ – Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında əksinqilabla, şpionaj, banditizm və xidməti cinayətlərlə mübarizə üzrə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi.

səhifədən ibarət məktublaşmanı və 8 yazılı dəftəri götürür, buna görə protokol tərtib edir və oraya yazır ki, "ərəb əlifbasını bilmədiyini üçün yazışmanın məzmununu anlamadım, ev sahibəsi özünü çox çaşqın aparırdı" (vər. 14).

Daha sonra, necə deyirlər, "texniki iş" görüldü. Aparılmış kağızlardan 6 səhifə götürülüb tələf edirlər, onların yerinə provokator Baxşəli Axundovun tərtib etdiyi və Molla Süleyman Əfəndinin ərəb əlifbası ilə üzünü köçürdüyü saxta materiallar ("protokol" və "çağırış") qoyulur. Rus dilinə tərcümə edilib təsdiq olunur və rəsmi sənəd kimi işə tikilir.

Bundan əlavə Baxşəli Axundov şahid sifətilə geniş ifadə verir, bu zaman üsyançı hərəkatın içində ayrı-ayrı müttəhimlərin rolu və üsyandan sonra onların antisovet işlərinə dair çoxlu uydurmalar söyləyir (vər. 14).

Lakin pullu provokator - xəbərçinin rolu bununla bitmir. O, iş üzrə bütün "şahid ifadələrini" tərtib edir. O, bunları şahid ifadələrinin rəsmi blankında öz dəst-xətti ilə tərtib edir, bu zaman birinci səhifəni doldurmur (anket məlumatları ilə). Operativ müvəkkil Novruzov isə anket məlumatları doldurulduqdan sonra "söz arası" şahidə bu ifadəni ötürür və imzalamam təklif edir, çalışır ki, şahid həməən ifadədə bütün yazılanları oxumasın" (vər. 15). Budur, Baxşəli Axundovun tərtib etdiyi "ifadələrin" sahibləri olan şahidlərin siyahısı: milis rəisinin müavini Mehdi Manaf oğlu, Nuxa şəhər milis rəisi Yaqub Hacı Məmməd Naibov, fəhlə müxbiri Rəşid Vəlibəyov, Nuxa inzibati şöbəsinin katibi Məmməd Musa Məmmədov, milis işçisi Şaban Yunis oğlu, ipək əyirici fabrikinin işçisi Məmməd Əziz oğlu, Nuxa sosialist həmkarlar ittifaqının müdiri Əsəd Abdullayev. Bütün bu şahidlərdən imzalar aldatma yolu ilə alınmışdır. "Əsəd Abdullayev müstəsna olmaqla, Novruzov işin mahiyyətini ona başa saldıqdan sonra o, şüurlu şəkildə saxta ifadə verməyə razılaşmışdır" (vər. 15).

Novruzov harda aş, orda baş olan Baxşəli Axundovun köməkliyi ilə 19 Nuxa mollası üçün geniş itihamnamə tərtib edir, göstərir ki, Nuxada müsəlman din xadimlərinin əksinqilabçı təşkilatı olmuş, üsyanda iştirak etmiş və indi də antisovet təbliğatı aparırmış" (vər. 16).

Lakin fəvqəladə üçlüyün iclasının "məşqində" həmin adamlar - Bədəlov, Seyfəddinov və Novruzov üzvlük rolunu oynadılar, çağırılmış Molla Süleyman Əfəndi onun verdiyi ifadələrdən qəti şəkildə imtina etdi və bəyanat verdi ki, ona imzalatdıqları bütün sənədlər zorla, Baxşəli Axundovun diktəsi ilə yazılmışdır. Bununla da üçlüyün iclasının "məşqi" başa çatdı. Baxşəli Axundov Kameraya yollandı, Molla Süleyman Əfəndi isə Novruzov tərəfindən kötəyə məruz qaldı (vər. 17).

Bu müzakirələrdə AzDSİ-nin Nuxa operativ bölməsinin rəis əvəzi Bədəlov iştirak edirdi. Əvvəl-axır cinayətkarlar öz əməllərini həyata keçirə bilmədilər. Molla Süleyman Əfəndinin qəflətən ölümü son dərəcə şübhəli görünə bilirdi, çünki 19 mollanı ittiham edən əsas sənədlər onun əli ilə yazılmışdı.

Yuxarıda şərh olunan bütün faktlar xidməti istintaq zamanı müəyyən edilmiş və saxtakar çekistlərin öz müfəssəl etiraflarında müəyyən edilmişdir. Elə gəlirdi ki, bu işdən sonra günahsız din xadimləri dərhal azadlığa buraxılacaq və onlardan üzr istəyəcəklər. Lakin bu normal insani məntiq idi. AzDSİ yuxarı pillələrində başqa cür fikirləşirdilər. AzDSİ rəhbərliyi tərəfindən qəbul olunmuş qərarda deyilirdi:

a) "Bütün müttəhimlər dərhal Nuxadan Bakıya köçürülsünlər (başqa sözlə, bir həbsxanadan başqasına-B.N.), ondan ötrü ki, Nuxada din xadimlərinin kütləvi həbsi ətrafında problem yaratmamaq, bu əhali arasında mənfi əhval-ruhiyyəyə səbəb ola bilər; b) təcili olaraq müttəhimlər üçün yenidən agentura materiallarını əldə etməli, bir daha təkrarən yoxlamaq və istər müttəhimlərin özlərinin, istərsə də şahid ifadələri ilə istintaqı bağlamaq" (vər. 22-23).

Başqa sözlə, müttəhimlərin taleyində heç nə dəyişmədi, onları həbsxanada çürümək üçün saxladılar; indi Nuxa həbsxanasında deyil, Bakı həbsxanasında. DSİ orqanlarına tapşırıldı ki, onlar haqqında yeni agentura materialları axtarıb tapsınlar və onları öz ifadələri və şahidlərin ifadələri ilə bağlasınlar.

Aydın məsələdir, bir halda ki həbs olunanların müqəssirliyi barədə heç bir sübut olmadığından təzə müstəntiqlər eyni metodlarla yeni-yeni "dəlillər" tapmalıydılar: qorxutma, döymə, saxtakarlıq, şantaj, aldatma, yalançı vədlər və i.a.

Başqa sözlə, qısaca desək, bacarıqsız Nuxa saxtakarları işə edildikdən sonra işi başqalarına, daha təcrübəli saxtakarlara -AzDSİ mərkəzi aparatından olanlara verdilər (b "v").

Və nəhayət, daha bir çekist "incisi":

c) müfəssəl istintaq bitdikdən sonra tamamilə günahsızları (kursiv bizimdir B.N.) həbsdən azad etmək, qalanlarına gəlincə, onların məsələsini AzDSİ kollegiyasında qoymaq" (vər. 23).

Bu da açıqlama tələb edir. Normal adam dilinə çevirdikdə göstərilən bənd belə ifadə olunur: "Tamamilə günahsız" olan 1-2 molla azad edilsin, başqa sözlə, onlar haqqında ittihamlıq heç nə yoxdur. Lakin məgər burjua - qolçomaq ünsürlərə həlledici hücum dövründə "tamamilə günahsız" molla ola bilərmidi? Həm də ki, harada? Nuxada. O yerdə ki, elə bu yaxınlarda Sovet hökumətinə qarşı əhalinin kortəbii çıxışları baş vermişdi. Əlbəttə, yox. Belə şəraitdə "tamamilə günahsızlar" ola bilməz, axı mollalara kommunist rejimi tərəfindən "köhnə qaydaların" (başqa sözlə milli ənənələrin) qatı tərəfdarları, "sosial cəhətdən yad ünsürlər" kimi baxılırdı. Bax, "günahsızdı" sözü əvəzinə "tamamilə günahsız" ifadəsində necə mənə gizlənmişdir. Sadəcə olaraq günahsız müqəssirlər ona görə müqəssirdirlər ki, onlar molladılar, məscidə gedirlər, Quranı bilirlər və i.a., Sovet hökumətinin potensial düşmənləridirlər.*

Təəssüf ki, 19 Nuxa mollasının gələcək taleyini işıqlandıran sənədlərlə tanış olmaq bizə nəsib olmadı.

Fikirləşirik ki, bu tale faciəli olmuşdur desək, biz həqiqətə qarşı çox da böyük günah işləmiş olmarıq. Əgər kimsə, "tamamilə günahsızlardan" biri, o zaman, 1931-ci ildə amansız çekist zindanından çıxma bilmişsə də, şübhəsiz onlar sonrakı 1930-cu illərin ikinci yarısında çox-saylı təmizləmə və repressiyaların qurbanı olmuşlar.

Biz bu nümunəni ona görə göstərdik ki, Sovet hökuməti dinə və din xadimlərinə qarşı mübarizənin gedişində heç bir vasitələrdən, birbaşa kütləvi provokasiya və saxtalaşdırmalardan da çəkinməmişdir. Ümumiyyətlə isə, Azərbaycan din

* "O zaman kommunist hakimiyyət orqanları məscidlərin bağlanması barədə qərarlarını instansiyalardan asan keçirməkdən ötrü çox vaxt göstəridilər ki, guya onlar "baxımsız" qalmış, əhali oralara getmir və i.a

xadimlərinə qarşı hakimiyyətin cinayət-siyasi repressiyaları özünün müfəssəl dərk etmə və öyrənməsini tələb edən ayrıca böyük mövzudur.

İslam dini nümayəndələrinin üzə çıxardılması, nüfuzdan salınması və birbaşa repressiyası ilə yanaşı Sovet hökuməti din əleyhinə mübarizənin bütün vasitələrindən və təşviqatdan istifadə etmişdir. Belə ki, 1923-cü ildə din əleyhinə tədbirlərin keçirilməsi gedişində "Allahların internasionalı" və "Allaha yaylım atəşi" Azərbaycan Komsomolu MK-nın birinci katibi M.Sorakinin imzaladığı bu layihənin də qrifi "məxfi-sirkulyar" idi. Sovet partiya çinovniklərinin din xadimlərinin kökünü kəsmək cəhdləri gülünc vəziyyətə çatmışdı. Belə ki, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sərəncamlarından biri kinoteatrdan "Mollanın cənnətə Məhəmmədin yanına uçuşu" təsvir olunmuş afişanı çırarmaq barədə idi [f.410, təs.l.s., sax.281, vər.51].

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, dinə və din xadimlərinə qarşı repressiya və təqiblər 20-ci illərin axırında yüksək səviyyəyə çatmışdı. Cəza orqanları tərəfindən keçmiş din xadimlərinə olan "maraq" da artmışdı. Bu baxımdan ADSİ blankında "tamamilə məxfi" qrifi ilə ASSR-də (Azərbaycanda-B.N.) müsəlman din xadimlərinin fəaliyyəti haqqında məruzə səciyyəvidir*.

7 mart 1927-ci il 4247/s №-li bu məruzədə qeyd edilmişdir ki, "ASSR ərazisində külli miqdarda din xadimləri mövcuddur, onlar müsəlman mühitində mühüm rol oynamış və indi də mühüm rol oynamaqdadırlar" [vər. 41].

Daha sonra məruzədə müsəlman din xadimləri arasında ayrı-ayrı qruplar müfəssəl təsvir olunur, onların ümumi antisovet əhval-ruhiyyəsi qeyd edilir ("Sovet hökuməti onlar üçün ümumi düşməndir" [v. 44]), din xadimlərinin kəndlilərə təsiri qeyd edilir, şiələr və sünnilər arasında ziddiyyətlər təhlil olunur, xüsusən dinin və dini əqidənin gənclərə təsirinə çox diqqət yetirilir. Qeyd edilir ki, mollaların (o cümlədən keçmiş mollaların) uşaqları bir qayda olaraq müntəzəm surətdə məscidlərə gedirlər, bu, xüsusən Qaryagin, Zaqatala, Nuxa rayonlarına və Kürdüstana aiddir [vər. 48]. Habelə, göstərilir ki, ruhanilər "Komsomol təşkilatları ilə güclü mübarizə aparır" və "özünün mübarizə metodu kimi onlar məscidlərdə və bütün yığıncaqlarda geniş təşviqatı seçmişlər". Məruzədə deyilir ki, "müsəlman din xadimlərinin başlıca bazası məscidlərdir" [vər. 50] ki, indi onların sayı 1505 hesablanır, onlardan ancaq 32-si fəaliyyət göstərmir. Ruhanilərin gizli "İttihad" təşkilatı ilə əlaqəsi və s. təhlil edilir.

Arayış müəlliflərinin gəldiyi nəticə belədir: ruhanilərin fəaliyyəti "olduqca zərərli" [vər. 54] və onun qarşısını qəti şəkildə kəsmək lazımdır. 8 bənddən ibarət tədbirlər təklif olunur [v. 55-56], onlardan bəzilərini göstərək:

3) bütün sovet məktəblərini keçmiş ruhanilərdən təmizləmək lazımdır, çünki onlar gəncləri öz ruhlarında tərbiyə edirdilər.

4) bütün xarici din xadimlərini (iranlıları, türkləri) ASSR hüdudlarından sürgün etməli.

6) Zaqatala qəzasında fəaliyyət göstərən dini məktəbi bağlamaq. Çünki bu, digər qəzalara da keçə bilər.

8) İstər qəzalarda, istərsə də Bakıda yaşayan başçıların lazımi sənədlər toplandığı hallarda tədricən ASSR hüdudlarından İttifaqın daxili quberniyalarına sürgün etməli. Onların sürgün olunmasını son dərəcə tək-tək həyata keçirməli və müvafiq vaxt seçmək lazımdır.

"Antiislam hərəkatının gücləndirilməsi haqqında" AK(b)P MK plenumunun 16 mart 1929-cu tarixli qərarı¹⁷ dinə və müsəlman ruhanilərinə belə barışmaz düşmənçilik ruhunda yazılmışdır.

Bu antidin, antiislam isterikasının artması 30-cu illərin ikinci yarısından 1937-1938-ci illər də kütləvi repressiyanın başlanmasına qədər davam etmişdir. O zaman, yüz minlərlə günahsız adam Sovet hökuməti tərəfindən məhv edilmişdir. Bu qurbanlar sırasında, təbii ki, mollalar, dini məktəblərin müəllimləri də vardı. Onların əksəriyyəti öz əqidələrinə sadıq olmuş və kommunist rejiminə qulluq etməmişlər.

30-cu illərin ikinci yarısında Azərbaycan din xadimlərinə qarşı törədilən repressiya cəza tədbirləri ayrıca, böyük bir mövzu olub, hələ tarixçilər tərəfindən işlənməmiş və onun bu monoqrafiyada işıqlandırılması bizim vəzifəmizə daxil deyildir.

Bu repressiyalardan bilavasitə qabaqkı dövrdə Sovet hökuməti Azərbaycanda həmin xətti davam etdirmiş, keçmiş ruhanilər zümrəsi qalıqlarının nüfuzdan salınması, hörmətsizləşdirilməsi və tamamilə məhv edilməsi, dinlə az-çox əlaqədar olan bütün xalq adət və ənənələrinin (yaxud hətta dinə dəxli olmayan, məsələn, Novruz bayramının) kökünün kəsilməsi xəttini yeritmişdir.

Din əleyhinə təbliğat "adamların şüurundan kapitalizm qalıqlarının ortadan qaldırılması işində ən mühüm işlərdən biri" elan edilmişdir [AHİŞ Rəyasət Heyətinin 10 avqust 1936-cı il qərarından (pr. N223)].¹⁸

1937-ci ilin noyabrında Bakıda islama həsr olunmuş din əleyhinə sərgi təşkil edilmiş¹⁹, kult, ayin məsələləri üzrə Azərbaycan MİK Rəyasət Heyəti yanında xüsusi, daimi fəaliyyət göstərən komissiya yaradılmışdır. Onun funksiyasına, həmçinin "ibadət binaları açılması və bağlanması haqqında rayon icraiyə komitələri və şəhər sovetlərinin təqdimatı ilə işlərə ilkin baxılması, dini birliklərin ümumi uçotu və kult, ayin məsələləri üzrə materialların işlənməsi, ayinlər haqqında qanunvericilik məsələləri üzrə ədəbiyyatın nəşr edilməsi" daxil idi.²⁰ Xalq Maarif Komissarlığı yanında mühazirə bürosu tərəfindən respublikanın bir çox rayonlarında dinə zidd məzmunlu dövrü, silsilə mühazirələr oxunmuşdur.

MƏSCİDLƏRİN BAĞLANMASI VƏ ONLARIN TƏSƏRRÜFAT VƏ MƏDƏNİYYƏT TƏŞKİLATLARINA VERİLMƏSİ

Azərbaycanda məscidlərin bağlanması və onların təsərrüfat yaxud mədəniyyət təşkilatlarına verilməsi kampaniyası Sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra başlanmışdır. Çünki 20-ci illərin əvvəllərində din xadimlərinin Sovet hakimiyyəti ilə qarşıdurması aşkar olduqda məhz ruhanilərin və dindarların ətrafında birləşdiyi məscidlər mərkəzə çevrilmişdi. Sovet hökuməti bu sui-qəsd ocağını hər cür yollarla aradan götürməkdən ötrü maksimum səy göstərirdi. Bu zaman hakimiyyət öz

* Bütün belə rəqəmlər, bir qayda olaraq, saxtalaşdırılmış və "havadan alınmışdır".

siyasətini, ona "kütlənin iradəsi" adı verərək maskalamağa çalışırdı. Məscidlərin bağlanması haqqında xahişi bir qayda olaraq kənd sovetləri, müxtəlif ictimai təşkilatlar, kəndlilərin ümumi yığınağı və i.a. tərəfindən təşəbbüs göstərilirdi. Əlbəttə, bütün bunlar zorla, divan tutma və repressiya qorxusu altında edilirdi. Azərbaycan əhalisi o zaman əksərən islama etiqad edən dindar olmuşlar. Ona görə də məscidlərin alınması münaqişəsiz və hətta xalq kütlələrinin birbaşa müqaviməti olmadan keçinmirdi. Onda işə Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (NKVD) orqanları qarışdılar və bu həyəcanları "sınıf düşmənlərin" və xarici (türk, İran və s.) "casusların hiyləsi" kimi qiymətləndirdilər.

Məscidlərin xalqdan alınma kampaniyası Sovet dövlətinin din əleyhinə siyasətinin ümumi istiqaməti ilə paralel həyata keçirilirdi. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk illərdə respublikada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər bir növ dinlə hesablaşır, ehtiyac olmadığı halda dindarların heysiyyətlərinə toxunmamağa çalışırdılar. Hələ o zaman kommunist rəhbərliyi hər necə olsa da dindarlardan istifadə etmək, din xadimlərini sünni və şiə qruplarına parçalamaq, məscidlərdə təzə hökumətə loyal olan öz mollalarını oturmağa güman edirdi.

Lakin bütün bu planlar həyata keçmədi. Azərbaycanın müsəlman ruhaniləri kütləvi şəkildə hakimiyyətin bütün bu fitnələrinə mətanətlə sinə gərdi və hətta 20-ci illərin ortalarında hakimiyyətə aşkar oldu ki, öz məqsədləri üçün din xadimlərindən istifadə etməyə müəssər olmayacaqlar. Bir qədər sonra (1929-1931) qolçomaqlıqla mübarizə kampaniyası başladı və bununla yanaşı, bolşevik hökuməti kilsəyə qarşı hücumu keçdi. Məscidlərin kütləvi şəkildə bağlanması siyasəti yürüdü. Biz yuxarıda Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin respublika rəhbərliyinə məruzəsindən (7 mart 1927-ci il, N 247 s) məlumatları qeyd etmişdik ki, "hazırda (1927-ci ildə-B.N.) ASSR-in ərazisində 1505 məscid vardır, onlardan yalnız 32-si fəaliyyət göstərmir". ADSİ-nin məlumatına görə 1935-ci ilədək bu məscidlərin yarıya qədəri ləğv olunmuşdu (821-i qalmışdı).

Məscidlərin bağlanması üzrə kampaniyanın ikinci dalğası 1936-1937-ci illərə təsadüf edir və o, başqa cür düşünənlərə, yəni din xadimlərinə qarşı kütləvi repressiyaların, ümumi terrorun gücləndiyi vaxta təsadüf edirdi. Başqa sözlə, burada da məscidlərin məhv edilmə prosesi Sovet hökumətinin ümumi siyasəti ilə üst-üstə düşürdü. Bolşeviklər ideoloji vəzifələrin həllindən başqa kilsə əmlakı hesabına varlanmağı da unutmurdular. Düzdür, onlar heç də həmişə buna nail ola bilmirdilər.

Belə ki, məsələn, AK(b)P Bakı Komitəsi Rəyasət Heyətinin 4 aprel 1922-ci il tarixli qərarında məscidlərdən qiymətli şeylərin müsadirəsinin zərurətindən danışdı. Bu barədə partiyanın Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin məxfi qərarı da çıxmışdı. Lakin artıq 1922-ci il aprelin 11-də AK(b)P MK Katibliyinin qərarında deyilirdi: "Məscidlərdə qiymətli şeylərin (qızıl, gümüş) olmadığına görə müsadirə aparılmasın"²¹

Məscidlərin əhalidən alınması zamanı hakimiyyətin əsas bəhanəsi guya onların istifadə olunmaması, onsuz da, xalqın məscidlərə getməməsi idi.

Məscidlərin müsadirəsinə aid olan bir çox sənədlərdə belə formalaşdırmalara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, AK(b)P MK Katibliyinin 24 aprel 1924-cü il tarixli qərarında "məktəbin məsciddən ayrılmasının mümkünlüyü və i.a. haqqında türk əhalisi tərəfindən daxil olan ərizələr nəzərə alınaraq" belə formalaşdırma verilmişdi. Bəzən məscidlər ictimai, kollektiv istifadə, təsərrüfat obyektinə və i.a. kimi qələmə alınır. Belə ki, Əmircan kəndində məscid əhalidən alınan zaman Suraxanı rayon sovetinin qərarı "Məsciddən ticarət məntəqəsi kimi istifadə etmək barədə Əmircan kənd sakinlərinin-kəndli və fəhlələrin təkidli tələbləri nəzərə alınaraq" şəklində verilmişdi.

1929-cu ildə kilsələrin ayrılması məsələsi üzrə Azərbaycan MİK-in "Kilsənin dövlətdən ayrılması və bütün məbədlərin və ibadət evlərinin bağlanması qaydaları haqqında" məxfi sirkulyar təlimi, məktubu yayılmışdır.²²

Onun əsasını, öz növbəsində, ÜİK(b)P* MK katibi V.M.Molotovun imzası ilə Mərkəzdən gələn direktiv məktub təşkil edirdi. Məktubda açıq göstərilirdi ki, "son vaxtlar (1929-cu il-B.N.) fəhlələr və kəndlilər arasında din əleyhinə hərəkatın güclənməsi ilə kilsələrin bağlanması haqqında qərar kütləvi xarakter daşıyır".

Məktubda kilsələrin bağlanması üzrə kampaniya prosesində yerli hökumətlər tərəfindən buraxılan bəzi əyintilər, daha doğrusu, formal xarakterlər haqqında danışdı.

İlk növbədə qeyd olunurdu ki, yerli hökumətlər bu və ya digər kilsənin (məscidlərin) ləğv edilməsi barədə qərar çıxararkən xarici instansiyaların sanksiya və müddəalarını nəzərə almalıdırlar. Ondan başqa, qeyd edilirdi ki, "kilsələrin bağlanması önündə partiya və komsomol təşkilatlarının və Allahsızlar Cəmiyyətinin geniş ciddi kütləvi işi durmalıdır".

Məktubun mətnində hökumətin belə təşvişinin səbəbi göstərilmişdi: "Bütövlükdə bir sıra rayonlarda (SSRİ-B.N.) son 5-7 ayda kilsələrin alınması zəminində dindarların çaxnaşmaları baş vermiş, o cümlədən ayrı-ayrı hallarda, iş silahlı toqquşmalara gətirib çıxarmışdır.

Bir tərəfdən dindarların, digər tərəfdən isə dövlətin qarşılıqlı münasibətlərini yaratmaqdan ötrü qanun çərçivəsində nümunəvi müqavilə işlənilib hazırlanmış təcrübədə tətbiq edilmişdir. Həmən müqaviləyə uyğun olaraq "ibadət binaları", "ibadət əşyaları" ilə birlikdə vətəndaşların (yəni dindarların) "pulsuz və müddətsiz istifadəsi" üçün yerli sovetlərə verilə bilər. Bu zaman vətəndaşlar onlara verilən əmlakı qorumağı və binalardan və ibadət əşyalarından "yalnız dini tələbatı ödəmək üçün" istifadə etməyi öhdələrinə götürürlər.²³ Nümunəvi müqavilə layihəsinin 3-cü bəndində müəyyən edilmişdir ki, kilsə binası və əmlakı verilən vətəndaşlar aşağıdakılara yol verməməyi öhdələrinə götürürlər:

- a) Sovet hökumətinə düşmən meyilli siyasi yığınaqların keçirilməsi;
- b) Sovet hökumətinin yaxud onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin əleyhinə yönəldilmiş kitabların, kitabçaların, vərəqələrin və müraciətlərin paylanması;
- c) Sovet hökumətinə yaxud onun ayrı-ayrı nümayəndələrinə düşmənçilik məzmununda moizə və nitq söylənməsi [yenə orada].

* ÜİK (b) P Proqramının 13-cü bəndində deyilirdi ki, hər hansı dinə mənsubiyət partiya üzvlüyü ilə bir araya sığmır.

* Məktub Azərbaycanın ədliyyə komissarına ünvanlanmışdır.

Buna bənzər müqavilələri təcrübədə həyata keçirən hakimiyyət kifayət qədər aydın məqsəd güdüdü. Bilavasitə din xadimlərini kilsəyə və kilsə avadanlığına rəhbərlikdən götürmək, onları yaşayış yeri olan (hər hansı yerdə) vətəndaşlarla əvəz etmək. Lakin hakimiyyətin bu aksiyası onlara "uğur gətirmədi". "İbadət əşyaları ilə" "ibadət binalarına rəhbərlikdə həmən din xadimləri (Azərbaycanda mollalar) qaldılar, çünki bir qayda olaraq, onlar təkcə savadlı və təhsil görmüş adamlar idilər və kütlə arasında əhali tərəfindən yekdilliklə müdafiə olunurdular.

Azərbaycanda hakimiyyət orqanları hər vasitə ilə məscidlərin fəaliyyətinə nəzarət etməyə səy göstərirdi: din rəhbərlərindən bir çox bəndlərdən ibarət aylıq hesabat tələb olunurdu. Hesabatda, xüsusən məscid yanındakı dini cəmiyyətlərin üzvlərinin sayı, üzvlüyə qəbul və çıxma, ianə pulların məbləği və onların xərclənməsi və i.a.²⁴

Lakin bu da hökumətin məscidlərə gələn dindarlar üzərində nəzarət qoymaq planlarını boşa çıxartdı. Ərazi əlamətləri üzrə dindarları məscidlərin ətrafında birləşdirən dini cəmiyyətlərin rəhbərliyi, bir qayda olaraq, hökumətin tələblərini formal doldurulmuş hesabatlar verməklə bütün qrafalarda "olmayıb" yazaraq (keçirilən tədbirlər haqqında) sabotajlıq edirdi. Məsələn, "Qasım bəy məscidi" (Bakı şəhəri) yanında dini cəmiyyətin fəaliyyəti haqqında 1929-cu il noyabr ayı üçün arxivdən götürdüyümüz hesabat belədir. Əsasən 8 bənddən ibarət olan hesabatın təkcə bir bəndində konkret rəqəm göstərilmiş (60 nəfər), qalanlarının, qarşısında isə "olmayıb" yazılmışdır.

Buna bənzər hesabat "Nəzir" məscidinin (Bakı, Böyük Salyan küçəsi) rəhbərliyi tərəfindən verilmiş hesabatdır (1929-cu ilin noyabr ayı üçün).

Hakimiyyət orqanları məscidlərin xalqdan alınması kampaniyası prosesində çox vaxt ziyalılardan, hər şeydən əvvəl, müəllimlərdən istifadə edirdilər. Belə ki, Salyan kəndində və Ağdam qəzasının Həsən qaya kəndində müəllimlərin xahişi ilə (1929-cu il) məscid binaları məktəblərin istifadəsinə verilmişdi.²⁶

Sovet hökuməti eyni zamanda rəsmi xətt üzrə də təzyiqli gücləndirmişdi. Buna sübut AK(b)P MK plenumunun 13 may 1929-cu il tarixli qərarı ola bilər. Qərarla yerli sovetlərə Göyçay, Quba, Lənkəran, Gəncə və xüsusən Ağdam rayonlarında məscidlərin ləğvi haqqında tədbirlər görmək tapşırılırdı.²⁷

Hakimiyyətin hücumu öz növbəsində dindar müsəlman əhalisi arasında kəskin müqavimətə və iğtişaclara səbəb oldu.

Belə ki, AK(b)P MK-nın 29 iyun 1929-cu il tarixli iclasında (protokol №16) Göyçay, Ağdərə, Ağdaş, Zərdab, Ucar rayonlarında, Ləkidə və digər yaşayış məntəqələrində dini zəmində ixtişaşlar haqqında Ağdam Rayonu Partiya Komitəsi katibinin məlumatı dinlənilmişdir. İğtişaşların səbəbi Göyçay və Ağdam dindarlarından məscidlərin "mədəni müəssisə" adı altında alınması olmuşdu. Kütləvi iğtişaşların gedişində "əsasən qadınlardan ibarət kütlə məscidə soxulmuş, bütün kino avadanlığını həyətə atmışlar". Ucarda da, Ağdaşda da, iki gündən sonra isə Şəkidə və Zərdabda da buna bənzər hadisələr baş vermişdir. Milis işçiləri kütləyə atəş açmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər isə güllə yarası almışdı. İğtişaşlarda, rəsmi məlumatlara görə 2500-ə yaxın adam iştirak etmiş, 11 nəfər həbs olunmuşdur. Səciyyəvidir ki, iğtişaşlar "aşura" günü ərəfəsində, Məhərrəmlik günlərində baş vermişdi. Bununla əlaqədar qeyd edilirdi ki, "yol. Mirzoyanın (!?-ışarələr bizimdir-B.N.) məruzəsi üzrə aprel (bundan əvvəlki-B.N.) plenumunun qərarları işlənmişdir". Daha sonra adı çəkilən məlumat vərəqəsində deyilirdi ki, ayrı-ayrı yoldaşların "aşura" günü məscidlərdə din əleyhinə mövzuda çıxışları səhv hərəkət idi, məscidlərdə iştirak edənlər "aşura"nın təsiri altında əsəbi vəziyyətdə olmuşlar".²⁸

Daha doğrusu, biz görürük ki, hakimiyyət öz oturduğu "budağı kəsmiş", lakin onlar o zaman qəbul edildiyi kimi, özlərinin günahını "qolçomaqlarla və alverçi ünsürlərlə əlaqə" hesabına yazmışlar.

Öz dini heysiyyətlərinə toxunulmuş dindarlar doğma respublikasında kömək tapmadıqda Moskvada ədalət axtarırdı, lakin o da uğursuz: onların şikayətləri səliqə ilə yerlərə yollanılır, kimlərdən şikayətləniblərsə, onların üstünə. Məsələn, "Bakıdan, Göyçay şəhər vətəndaşlarından", "Ümumittifaq ağsaqqalı" M.İ.Kalininə (SSRİ MİK sədri) ünvanlanmış teleqraf şikayətinin aqibəti belə olmuşdur.²⁹

Hakimiyyət islama hücumunu davam etdirirdi, bu da məscidlərin ləğv edilməsi barədə zəhmətkeş kütlənin xahişlərinin sayının artmasında öz əksini tapmışdı.

Onlardan bəzilərini sadalayaq:

- 31 iyul 1931-ci il. Nuxa Şəhər Soveti Cümə məscidini "mədəni - maarif məqsədləri üçün" verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi;

- 29 avqust 1935-ci il. Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Şıxov kəndində "Bibi" ibadət evinin bağlanması barədə Stalin adına neft mədəninə 300 fəhləsinin xahişi yerinə yetirilmişdir;

- 17 sentyabr 1935-ci il. Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Bakı şəhəri, İçərişəhərdəki Cümə məscidinin bağlanması barədə 1023 vətəndaşın xahişi təmin edilmişdir;³⁰

- Lənkəran RİK Rəyasət Heyətinin 3 oktyabr 1935-ci il tarixli, 103-110 №-li qərarı ilə Lənkəran şəhərində Böyük Bazarda əhali tərəfindən çoxdan baxımsız qalmış məscidi "mədəni-maarif məqsədləri" üçün istifadəsinə sərəncam verilmişdi. (Azərbaycan MİK-in 29 oktyabr 1935-ci il tarixli yığıncağında təsdiq olunmuşdur);

- 29 dekabr 1936-cı il. Ümumazərbaycan MİK Rəyasət Heyətinin iclasında Bakı şəhəri oktyabr rayonundakı Əbdül Hüseyn məscidinin və Buzovna kəndindəki "Əli ayağı" pironun bağlanması haqqındakı xahişi yerinə yetirilmişdir (Protokol №26);³²

- 29 mart 1936-cı il. Azərbaycan MİK Rəyasət Heyəti tərəfindən məscid binasından malyariya məntəqəsinin ehtiyacı üçün istifadə olunması barədə Sabirabad RİK-in xahişini yerinə yetirmək qərarına alınmışdı;³³

- sentyabrın 28-də Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti iclasında (protokol №24) 6-10-cu rayonların Şiə Cümə məscidinin və 20-ci rayon sünni Cümə məscidinin mədəni-maarif müəssisələrinə verilməsi barədə Nuxa Şəhər Sovetinin xahişi təmin edilmişdir;³⁴

- 1936-cı il oktyabrın 10-da Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti Suraxanı rayonunun Bülbülə Kəndində İmamzadə pirinin və məscidin ləğv edilməsi və onların yerində körpələr evi və uşaq bağçasının tikilməsi barədə xahişin yerinə yetirməsinə dair qərar çıxarmışdır.³⁵

- 1 aprel 1937-ci il. Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti "Qadın ibadət evinin - "Ərdəbilli" məscidinin (Yetimxana küçəsi, 69) bağlanması və onun yerində mədəniyyət ocağının yaradılması barədə Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin xahişini təmin etmişdir. Bina dindarlardan alınmış və uşaq bağçası kimi istifadə edilirdi,³⁶

- 16 aprel 1939-cu il. Azərbaycan MİK-in Rəyasət Heyəti I sünni Cümə məscidinin binasının mədəni-maarif məqsədilə istifadə edilməsi üçün Nuxa Şəhər Sovetinin sərəncamına vermək barədə Nuxa şəhər 11-ci rayon zəhmətkeşlərinin (rayon əhalisinin 60%-i)" xahişini təmin etmişdir.³⁷

- 2 avqust 1937-ci il. Ümumazərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin Novxanı kəndində pirin sökülməsi barədə Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin xahişnaməsi təmin olunmuşdur.³⁸

Bəzən hakimiyyət özünün din əleyhinə cəhdlərində məscidlərin hətta kollektiv ləğvinə yönəlirdi. Belə ki, Zaqatala Rayon İcraiyyə Komitəsinin qərarında göstərilirdi ki, yuxarı hakimiyyətin göstərişlərinin (Azərbaycan SSR XKŞ və XMK) icrası məqsədilə "rayonun bütün kənd sovetlərində keçmiş məscidlərin binaları mədəni-maarif müəssisələrinə verilmişdir".

Eyni zamanda göstərilmişdi ki, əvvəllər məscidlərə məxsus olan bütün xalçalar və digər əşyalar qeydə alındıqdan sonra bir hissəsi RXMŞ-mədəni-maarif müəssisələrinə və təşkilatlarına, qalan hissəsi isə satış üçün Zaqatala şəhər ticarət şöbəsinə verilmişdir.³⁹

Bu siyahını asanlıqla davam etdirmək olar. Lakin gətirilən misallar ümumi cizgiddə kütləvi qanunsuzluq və maskalanmış (bəzən isə açıq-aşkar) qərar və dindarlardan müqəddəs yerlərinin zorla müsadirəsi mənzərəsi yaradır.

Sovet hökuməti məscidləri ləğv etməklə müsəlman əhalisinin dindarlığının əsaslarını sarsıtmağı, onları mənəvi ocaqlardan məhrum etməyi nəzərdə tuturdu.

Lakin bu kampaniya qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmadı. Dindarlardan məscidlərin alınmasına, bəzən isə onların tamamilə məhv edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı qəlbinin dərinliklərində dini hissiyyəti, ondan ayrılmayan mentalitetini qoruyub saxlamışdır. Və nəhayət, Azərbaycan yenidən-1991-ci ildə öz müstəqilliyini qazandıqda biz dinin coşğun şəkildə yenidən yüksəlişinin, o cümlədən təhqir edilmiş ziyarətgahların bərpası və təzə məscidlərin tikintisinin şahidi olduq.

DİNİ MƏKTƏBLƏRİN VƏ DİNİ TƏRBIYƏ OCAQLARININ LƏĞV EDİLMƏSİ

Məscidlərin ləğv edilməsi ilə yanaşı Sovet hökuməti Azərbaycanda dini məktəblərin və digər dini tərbiyə ocaqlarının kökünün kəsilməsi uğrunda inadlı mübarizə aparırdı. Məktəbin kilsədən ayrılması haqqında hələ ən birinci sovet dekretlərində bəyan edilmişdi. Bu istiqamətdə ilk addımlar hələ 1918-ci ildə Bakı kommunası vaxtında atılmışdı. O zaman elan edilmişdi ki, "Xalq Komissarları Şurasının (RSFSR-B.N.) 21 yanvar 1918-ci il tarixli dekretinə əsasən bütün dövlət, ictimai, habelə Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamında olan xüsusi tədris müəssisələrində dini şəriətin tədrisi qadağan olunur.⁴⁰ Dini fənlərin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi 1920-ci ildə Sovet hökumətinin ilk dekretləri tərəfindən ləğv edilmişdi.

Lakin bolşeviklər üçün başlıca problem dini məktəblərin Azərbaycanda ənənəvi olaraq çox-çox qabaqlardan geniş yayılmış və savadsızlığın, nadanlığın ümumi fonunda əsl mədəniyyət ocaqları sayılan məscidlərin yanında mövcud olması idi. Nə qədər ki bu məktəblər məscidlərin yanında fəaliyyət göstərirdi, təbii ki, orada din fənləri tədris olunur, Quran öyrənilirdi, bütün bunlar kommunist dünyagörüşü və hökumətin təhsil sahəsində siyasəti ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Digər tərəfdən Azərbaycanda qeyri-dini, sovet məktəbləri hələ yaradılmamışdı. Buna görə də hökumət ilk mərhələdə məktəblərin məscidlərin yanında paralel mövcudluğu və gənclərin bir hissəsinin dini təhsil alması ilə təbii ki, bir növ barışmalı olmuşdu.

Əvvəllər hər hansı dini təhsil və tədris Sovet hökuməti tərəfindən qanundan kənar elan olunmuş və 1923-cü il mayın 29-da ÜMİK tərəfindən müvafiq qərar qəbul edilmişdi.

Lakin sonralar Sovet hökuməti dini məktəblər və dini tərbiyə məsələlərinə münasibətdə özünün son dərəcə kəskin mövqeyi ilə barışmalı olmuş, ona görə ki, onların bağlanmasına onsuz da əhali tərəfindən məhəl qoyulmamış, yuxarıların bağirtəsi kömək etməmiş və bütün bunlar bolşeviklərin təhsil sahəsində siyasətinin nüfuzdan salınmasına gətirib çıxarmışdı.

Buna görə də 1926-1927-ci illərdə hökumət din əleyhinə mübarizə proqramının ümumi kontekstində Azərbaycana da aid olan "Müsəlman dini hərəkatı ilə mübarizə tədbirləri haqqında" adlı qərar qəbul etdi [20/VI - 1927-ci il].

Bu qərar qeyd edilirdi ki, "məscidlərin yanında müsəlman dini məktəblərinin sayının artması səbəblərindən biri sovet məktəblərinin çatışmaması və pis təşkil olunmasıdır".

Qərarın 2-ci bəndində deyilirdi: "Müsəlman dininin tədrisinə ancaq 14 yaşına çatmış, vahid əmək məktəbinin I pilləsinin ikinci qrupunu (təxminən orta məktəbin 6-7-ci sinfinə uyğun gəlir-B.N.) bitirməsi barədə şəhadətnaməsi oları və həm də onların dini təhsil almağa könüllü razılığı şərtilə buraxılısınlar".

Bu müddəalar son redaktədə daha da kəskin qoyulmuşdu. Belə ki, Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi Katibliyi Bürosunun 9 may 1927-ci il tarixli "Tədris müəssisəsi xaricində şəriətin tədrisi" adlı qərarında göstərilmişdir: "Şəriətin tədrisi din xadimlərinin evində deyil, öz ailə üzvlərinə dini savad vermək istəyən valideynlərin evlərində keçirilməsinə yol verilir".¹²

Son müddəanın mənası aydındır: hakimiyyət istəyirdi ki, mollalar uşaqlara dini fənləri öz evlərində tədris etsinlər, çünki bu, dini məktəblərin məscidlərin yanında deyil, din xadimlərinin evlərində yaradılmasına gətirib çıxarırdı.

Eyni zamanda türk mənşəli müəllimlərin Bakıdan köçürülməsi kampaniyası başlanmışdı. 1926-cı ildə məxfi xəbərdarlıqda deyilirdi ki, Bakıda onların sayı "əsasən türk zabitlərindən ibarət olub" 25 nəfərə çatırdı. Adları da göstərilirdi. Onların arasında türkoloji qurultayın iştirakçıları B.Çobanzadə (sonralar repressiyaya məruz qalmışdır) və Türkiyənin nümayəndəsi Mesaraş. Məxfi məlumat müəllifinin iddiasına görə bu qrup "təkcə məktəbli gənclərə deyil, habelə mədəniyyət

müəssisələrinin, xüsusən Xalq Maarif Komissarlığı rəhbərlərinə millətçilik və antisovet təsir mənbəyi idi". Məlumatverənin fikrincə, türklərin Azərbaycanda olmalarının məqsədi "SSRİ-nin müsəlman mühitində vətənpərvər birliklərini yaratmaq"dan ibarətdir.⁴³

"Müsəlman şəriətinin tədrisi"nə dair analoji məsələlər Xalq Daxili İşlər Komissarlığının məxfi materiallarında və direktiv məktublaşmalarında mühüm yer tutur. Belə ki, 1925-ci ildə "Müsəlman dininə etiqad edən Şərqi xalqları arasında müsəlman dininin tədrisi haqqında" ÜMİK Rəyaset Heyətinin 1924-cü il 9 və 28 iyun tarixli Təlimatı işə salındı. Bu Təlimata uyğun olaraq "Şərqi xalqlarının bəzi qruplarının mədəni cəhətdən geri qalmaları nəzərə alınaraq" məscidlərdə müsəlman şəriət dərslərinin tədrisinə icazə verildi.

Bu məsələ Azərbaycan K(b)P MK Katibliyinin 1925-ci il 31 oktyabr tarixli yığıncağının müzakirə mövzusu olmuşdur (məruzəçi Əliheydər Qarayev). Məruzəçiyə "MK-nın ötən illərin qərarlarına əsaslanaraq ASSR XDİK-ya izah etmək" tapşırılmışdı.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin dini təhsilə münasibətdəki bu tərəddüdü kommunist hakimiyyətinin din əleyhinə ümumi xəttini əks etdirir. Biz görürük ki, artıq 1928-1929-cu illərdə hakimiyyət istər məscidlər yanındakı məktəblərdə, istərsə də evlərdə din təliminin tam və qəti qadağan siyasətinə keçdi. Belə ki, AK(b)P MK-nın 20 iyul 1927-ci il tarixli "Müsəlman dininə qarşı mübarizəni gücləndirmək haqqında" qərarında açıq deyilirdi ki, "müsəlman məscidləri nəzdində dini təhsil ocaqları qəti qadağan edilsin". AK(b)P plenumunda dini ümumtəhsil məktəblərinin yolverilməzliyi haqqında 21 may 1927-ci il tarixdə qəbul etdiyi qərar Azərbaycanda dini məktəblərə daha bir zərbə oldu.⁴⁴

Bu göstərişverici qərardan sonra bütün aşağı partiya orqanları (şəhər və rayon partiya komitələri və i.a) müvafiq qərarlar qəbul etdilər. Belə ki, 1920-ci il sentyabrın 20-də AK(b)P MK növbəti plenumunda "Bakı şəhərində dini məktəblərin bağlanması haqqında" məsələyə baxdı. Bu qərarla müsəlman şəriət məktəblərinin bağlanmasına əsas nəzarət XDİK-nın orqanlarına tapşırıldı. Habelə, Bakı Sovetinə dini məktəblərin leqal və qeyri-leqal fəaliyyətinin dayandırılması barədə qərar layihəsi hazırlamaq təklif olunurdu.

Dini məktəblərin bağlanması haqqında Az SSR Xalq Maarif Komissarlığının 4 sentyabr 1928-ci il tarixli xüsusi təlimatı da yerlərə göndərilmişdi.⁴⁵

Lakin Azərbaycanda dini məktəblərin bağlanması və tam ləğv olunması prosesi hakimiyyətin fikirləşdiyi kimi elə də uğurla keçmirdi.

Belə ki, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının bütün şöbələrinə göndərilmiş 10 sentyabr 1928-ci il 5/204 №-li təlimat məktubunda (BXMŞ, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvana və i.a.) deyilirdi: "Son vaxtlar ASSR-in bəzi rayonlarında dini məktəblər, xüsusən məscidlərin nəzdindəki mədrəsələr hələ fəaliyyətlərini davam etdirir, dini təlimlər aparılırdı. Ona görə bu qeyri-normal halların kökünün kəsilməsi üçün qəti tədbirlər görmək sizə tapşırılır. Göstərilən məktəblərdə dinin tədrisi faktları müəyyən edildiyi halda bu məktəblərin bağlanması və günahkarların Cinayət Məcəlləsinin 157-ci maddəsi üzrə cinayət məsuliyyətinə alınması barədə inzibati və məhkəmə orqanlarına müraciət edin."⁴⁶

Elə həmin gün (10 sentyabr 1929-cu il) buna bənzər məktub göndərilmişdi ki, orada deyilir: "Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən bir sıra dini şəriətin tədrisi aparılan dini məktəblərin aşkar edilməsi və bağlanması üçün görülmüş tədbirlərə baxmayaraq, yenə də ASSR-in bəzi qəzalarında (məsələn, Zaqatala, Salyan, Bakı) belə məktəblərin olması nəzərə çarpır. Bununla əlaqədar Xalq Maarif Komissarlığı sizdən yerlərdə dini məktəblərin (dinindən asılı olmayaraq hamısının) aşkar edilməsi və bağlanması və günahkar şəxslərin Cinayət Məcəlləsinin 157-ci maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə alınması üçün təcili tədbirlər görməkdən ötrü prokurorluğa, xalq hakimlərinə və bütün məhkəmə orqanlarına təcili sərəncam vermənizi xahiş edir."⁴⁷

Yuxarıda təzyiqli altında Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı quduzcasına fəallığını artırır. Elə o zaman 1928-ci ilin sentyabr ayında komissarlığın bütün şöbələrinə "Dini şəriətin təlimi ilə mübarizə haqqında" (29 sentyabr 1928-ci il) təlimat məktubu göndərilir. Məktubda qeyd edilir ki, "dini şəriətin təlimi məktəbin kilsədən ayrılmasına dair sovet qanunvericiliyinin əsas prinsiplərinə ziddir". Bununla əlaqədar bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunur, o cümlədən:

1. Mövcud dini məktəbləri üzə çıxarmaq və onların dərhal bağlanması üçün lazımı tədbirlər görmək;
2. Dini məktəblər aşkar edildikdə və onlarda şəriət dərslərinin keçirilməsi bilindikdə istintaq orqanlarına təklif vermək, istintaqa başlamaq və günahkarları CM-in 157-ci maddəsi ilə məsuliyyətə cəlb etmək;
3. Bu qəbildən olan işlər üzrə istintaqa bilavasitə nəzarət edərək onların tezliklə istintaq orqanlarından keçməsinə təmin etmək;
4. Bu işlərin növbədən kənar istintaqını təşkil etmək barədə xalq hakimləri ilə razılaşmaq;
5. Prosesdə çıxış etmək yolu ilə itihamnaməni bilavasitə yaxud köməkçilər vasitəsilə müdafiə etmək.⁴⁸

Göründüyü kimi, Xalq Maarif Komissarlığı dini məktəblərin ləğv edilməsi işində başlıca olaraq cəza orqanlarına ümid bəsləyir, inandırma və təşviqat metodlarını kənara atırdı.

Bundan sonra orqanlara xəbərçilərin və loyallı əhali tərəfindən anonim donosları yığmağa başlamış, dini məktəblərin olması barədə faktlar göstərilmişdir.

Belə ki, belə donoslardan birində göstərilmişdir ki, Hacı Cabbar məscidi yanında (Bakı şəhəri) Axund Seyid Məmməd Mir Cabbar adlı birisi dini məktəb açmış, orada 18 yaşından 28 yaşına qədər olan 28 gənc təhsil alır! Ondən əlavə, adı çəkilən Seyid Məmməd hər gün məşğələlər keçirir, o, hələ, xəbərçinin məlumatına görə, bu məktəbin 18 şagirdini öz hesabına saxlayır. O, öz tələbələrini başqa məscidlərə təcübəyə göndərir, iki nəfər fəali islam ideyalarını yaymaq üçün Maştağaya yollamışdır və i.a. Onun tələbələrindən biri "Hacı Sultan Əli" məscidinə ştatlı vəzifəyə götürülmüşdür. "Kazım bəy" məscidi yanında Molla Seyfulla adlı birisi 15 yaşına qədər uşaqlara dini fənlərin tədrisini təşkil etmiş, həm də ən yaxşı şagirdləri hətta başqa şəhərlərə də göndərir; bu yaxınlarda (1927-ci ildə) o, tələbələrdən üçünü Xorasana göndərmişdir. Elə həmin məlumatda göstərilir ki, "Hacı Ağa Baba" məscidi nəzdində Molla Səməd 20 şagirddən ibarət qrupda şəriətin tədrisi ilə məşğuldur və i.a.⁴⁹

Hər hansı dini təhsilə qəti və tam qadağa 1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Q. Musabəyovun əmri ilə qoyulmuşdur. Lakin Azərbaycanda məscidlərin bağlanması hadisəsi kimi dini məktəblərin ləğv olunmasında öz məqsədlərinə çatmadı, guya ona görə ki, Azərbaycan xalqının dini ənənələri son dərəcə dərin, möhkəm köklərə malik idi.

DİNİ ƏLAMƏTLƏRƏ GÖRƏ PARTİYA SİRALARININ TƏMİZLƏNMƏSİ

Dini dünyagörüş və əhalinin islama mənəvi meylinə qarşı mübarizədə Sovet hökumətinin geniş tətbiq etdiyi materiallardan biri özlərinin dini əqidəsindən və islam dininə mənsubiyyətlərindən dönmək istəməyən partiya üzvləri arasında vaxtaşırı təmizləmə üsulu olmuşdur.

Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində partiya mənsubiyyəti çox mənə kəsb edirdi: partiyadan xaric edilmə o zaman mülki ölümə bərabər idi, adam dərhal özünün ictimai statusunu, işini, bəzən bir tikə çörəyini də itirir, hökumət və hər cür fəallar tərəfindən hücumlara məruz qalır, bir sözlə, partiyadan xaric edilmə o illərdə ən ağır cəza hesab olunurdu. Təsədüfi deyil ki, sovet dövrünün anketlərində uzun müddət bir sual vardı: "ÜİK(b)P sıralarından xaric olunmusanmı?".

Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ÜİK(b)P sıralarına daxil olan azərbaycanlıların çoxu, xüsusən kəndli nümayəndələri bolşeviklərin bolluca vədlərinə aldanmışlar. Onlar bu zaman dindar müsəlman olaraq qalmış və bütün dini ayinləri yerinə yetirmişlər. Lakin belə vəziyyət qısa müddət davam etmişdir. Sovet hökuməti dinə qarşı tam miqyaslı mübarizəni genişləndirən vaxt dinə mənsubiyyət dini ayinlərin icrası ÜİK(b)P üzvlüyü ilə bir yerə sıxışmaması məsələsi aktual məsələ kimi qoyulmuşdu.

Dini əlamətlərə görə bütün ÜİK(b)P üzvlərinin təmizlənməsi və izlənməsi üçün çıxış nöqtəsi ÜİK(b)P MK-nın "Proqramın 13-cü bəndinin pozulması və din əleyhinə təbliğatın qoyuluşu haqqında" qərarı olmuşdur.

Orada birmənalı şəkildə göstərilmişdir:

Hər hansı dini təriqətdə hər hansı ruhani vəzifəsini ifa edən şəxsləri, bu vəzifə lap cüzi, əhəmiyyətsiz də olsa, partiya üzvlüyünə, hətta namizədliyinə də qəbul etməmək. Belə vəzifələri yerinə yetirən partiya üzvləri qarşısında dinindən asılı olmayaraq kilsə əlaqəsini kəsmək üçün ultimativ tələb qoymalı və əgər onlar bu əlaqəni kəsməsələr partiya üzvlüyündən xaric edilsinlər.

2. Burjua mühitindən çıxmış ziyalıları, əgər onlar Proqramın 13-cü bəndi ilə tam razılığını ifadə etməzlərsə, partiya qəbul etməməli. Partiyanın bütün yetişmiş, şüurlu, ziyalı üzvlərinə münasibətdə bu bənd nəinki vacib hesab olunsun, həmçinin onun fəal surətdə həyata keçirilməsi başqa sözlə dinə qarşı yönəldilmiş mədəni-maarif fəaliyyətində iştirakı tələb edilsin. Daha sonra 3-cü bənddə deyilir ki, müstəsna hallarda partiya üzvünə kilsə ayinlərində iştirak etməyə yol verilsin, əgər yerli şərait buna məcbur edirsə (məsələn, kənd yerlərində toy adətləri, matəm mərasimi və i.a.).⁵⁰

Bu geniş qərarın cəmi 11 müfəssəl bəndi olmuş və onların mənası belə idi: dinə, dini dünyagörüşə amansız müharibə elan olunmuşdu. Hər bir bolşevik qarşısında dilemma qoyulmuşdu, ya dinlə əlaqəni kəs, ya da partiya biletinlə üzvlük (artıq o zaman sahibinin rifahı üçün partiya biletini "çörək kitabçası" idi).

ÜİK(b)P MK-nın bu qərarı çıxdıqdan dərhal sonra keçmiş İttifaqın bütün müttəfiq respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda da oxşar qərarlar qəbul edildi.

Sonra isə, 1921-ci ilin payızından "partiya sıralarında təmizlənmə" başlandı. Bunun üçün bütün qəzalarda xüsusi komissiyalar (üçlüklər) yaradıldı və onlar rayonlardan, ilk partiya təşkilatlarından gələn materiallara baxırdılar.

Belə komissiyaların işindən bir neçə misal gətirək:

Məsələn, Bakı qəza komissiyasının AKP şəxsi heyətinin yoxlanması və təmizlənməsi üzrə 6№-li protokoluna uyğun olaraq partiyadan xaric edilmişlər: Məlikov Əliabbas (kənd torpaq şöbəsinin müdiri)-Şaxsey-vaxseydə iştirak etdiyinə görə, Hüseyn Rza Abbas (kəndli) "ona görə ki, Molla Abbas din xadimidir"; Babayev Novruz (kəndli)-partiyadan xaric edilməsini özü xahiş etmişdir, ona görə ki, o, dinə meyilli adamdır; Ağagül Əsgər Əli oğlu (milis işçisi)-səbatsız kommunist kimi; Nəcəfzadə Nəcəfzadə (rayon təmir şöbəsinin müdiri)-kommunist adına layiq olmadığı üçün, bildirib ki, ibadətdən imtina edə bilmir).⁵¹

Cəza təmizlənməsi inkişafının təhlili göstərir ki, onun iki piki vardı: birincisi, 1921-1922-ci illərdə təsadüf edir ki, o zaman Sovet hökuməti din xadimlərindən ayırırdı; ikincisi, 1928-1929-cu illəri əhatə edir ki, bu dövr elliklə kollektivləşmə və qolçomaqlarla mübarizə dövrüdür.

Belə ki, 1921-1922-ci illərdə analoji təmizləmə aparılmışdı. Bir çox qəza və rayonların komissiyalarının protokolları bunu sübut edir. Məsələn, Quba,⁵² Tovuz,⁵³ Şamaxı⁵⁴ qəzalarında, Sabunçu rayonu (Balaxanı),⁵⁵ Bakının şəhər rayonunda.⁵⁶

Dindarların partiya sıralarından xaric edilməsi haqqında qısaca ifadə standart xarakter daşıyırdı: "dini şəxsiyyət kimi", "ona görə ki, dini hissə malikdir", "fanatik və ziyanlı ünsür kimi", "Sovet hökumətinin metodunun əksinə çıxan molla kimi", "Kərbəla şəhərində müqəddəslərə sitayiş etdiyi üçün" və i.a.

Təmizlənmənin ikinci dalğasının başlanmasını 1926-cı ilə şamil etmək olar. Sonra onların miqdarı 1928-1929-cu illərdə maksimuma çatır və enməyə başlayır, Göstərilən illərdə arxivlərdə AK(b)P Komissarlarının və Azərbaycanın bir çox rayonları üzrə üçlüklərin iclaslarının protokolları saxlanılır, o cümlədən: Qarabağ partiya üçlüyü (1926-cı il),⁵⁷ Bakı şəhərinin Lenin rayonu üzrə (1926-cı il),⁵⁸ Bakı nəzarət komissiyası (1926-cı il),⁵⁹ Binəqədi rayon partiya üçlüyü (1928-ci il),⁶⁰ Bayü Bibi-Heybət rayonu (1928-ci il),⁶¹ Gəncə qəza partiya üçlüyü (1928-ci il),⁶² Azərbaycan nəzarət komissiyası (1929-cu il),⁶⁸ Naxçıvan vilayət partiya üçlüyü (1929-cu il),⁶⁴ AK(b)P Suraxanı Rayon Komitəsi yanında üçlük (1929-cu il), Azərbaycan K(b)P MK-nın Suraxanı rayonu üzrə partiya kollegiyası (1929-1930-cu illərdə), AK(b)P MK partiya kollegiyası (1929-cu il), Zaqatala dairə partiya komissiyası (1930-cu il) [yenə orada] və təmizlənməyə dair çoxlu miqdarda digər sənədlər (1921-1922-ci və 1928-1930-cu illər).

Bu iki irimiqyaslı təmizləmə kampaniyasında ruhaniliyin mövqeyi güclü şəkildə sarsıldılmışdı, çünki partiya sıralarından Sovet hökuməti yanında hər hansı vəzifə tutan adamlar xaric edilmişdi. Onların bir hissəsi açıq şəkildə bəyan etmişdir ki, "öz əqidələrindən dönə bilməzlər" və belə adamlar uzun danışıq aparmadan partiya sıralarından xaric edilmişlər. Bəziləri dinlə əlaqələrini kəsəcəklərinə söz vermişlər. Belələri yuxarının göstərişi ilə tənbeh olunmuş, partiya töhməti, yaxud şiddətli töhmətlə cəzalarını qurtarmışlar. Onları partiya sıralarında və tutduqları vəzifələrdə saxlamışlar. Nəhayət, elə adamlar da tapılmış ki, onlar ittihamı qəti rədd etmiş və bunu intriqa, fitnə və düşmənlərin hiylələri adlandırmışlar (tək-tək hallarda). Bəzən (çox az halda) belə adamlar öz günahsızlıqlarını sübuta yetirmiş və onlar partiya sıralarında qalmışlar, amma, ləkələnmiş adla. Bütün bu təmizləmələrin gedişində partiya orqanlarının, XDİK-nin diqqət mərkəzində olanların hamısı gizli nəzarət altında saxlanmış, "onlar haqqında materiallar toplanmış" və sonra dosye üçün toplanmış bu faktlar və şeyiələr repressiya proseslərinin gedişində müzakirə obyektinə olmuşdur, ancaq bu mövzunun işıqlandırılması bizim tədqiqatımızın xronoloji çərçivəsinə daxil deyildir.

AZƏRBAYCANDA "MÜBARİZ ALLAHSIZLAR İTTİFAQI"nın (MAİ) FƏALİYYƏTİ

Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda özünün mövcud olmasının lap başlanğıcından dinə qarşı müharibə elan edərək kütlələri, ictimaiyyəti, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan ziyalılarının qeyri - bərabər din əhval-ruhiyyəli nümayəndələrini hər vəchlə öz tərəfinə cəlb etməyə və onların köməkliyi ilə geniş xalq kütləsini dindən ayırmağa səy göstərmişdir. Bundan ötrü bolşeviklər din - cəhalət və maarif düşmənlərindən ayrılmazdır tezisindən istifadə etmişlər. Azərbaycanın ən yaxşı zəka sahibləri həmişə xalqın maariflənməsinə səy göstərdiklərinə baxmayaraq, savadlı sinfin bir çox nümayəndələri bu hiyləyə uymuşlar. Azərbaycan ziyalılarının dinə münasibətinə dair qeyri-sabit mövqeyinin formalaşmasına Azərbaycanın bir çox görkəmli mədəniyyət xadimlərinin (M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə) öz əsərlərində din xadimlərinin nadanlığını, xəsisliyini, hökumət qarşısında quyruq bulmalarını ifşa edərək onları kəskin tənqid etmələri də öz təsirini göstərmişdir. Əhalinin inqilabi-demokratik əhval-ruhiyyəli hissəsi də din xadimlərini kəskin tənqid etməyə hazır olmuşdur. Bu zaman onlara olan mənfi münasibət, ümumiyyətlə, dinə də aid olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, islama etiqad edən Azərbaycan əhalisinin geniş kütləsində din güclü olmuş, dini ənənələrə şəksiz əməl olunurdu. Bu da öz növbəsində bolşeviklərin dinə qarşı təbliğatı yolunda çətin dəf edilə bilən maneə idi. Əhali, xüsusən kənd yerlərində, dindən əl çəkmək barədə komissarların çağırışlarına sabotaj edir və öz ata və babaları kimi həyatın bütün hadisələrində mollalara, məscidə müraciət edirdi: o zaman Azərbaycanda ənənələrə və ağısaqqallara ehtiram hissi güclü idi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində vəziyyət belə idi, əslində sonralar da vəziyyət az dəyişmişdi: Azərbaycan əhalisinin əsas kütləsi kasıb, savadsız adamlar, kəndli kütlələr islama sadıq qalmış, dini ənənələri möhkəm saxlamışlar.

Ona görə də hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər dini, onunla da yarananın - Allahın özünü nüfuzdan salmaqdan ötrü Azərbaycan ziyalılarının daha çox nümayəndəsini ona qoşmağa çalışırdılar. Bolşevik mətbuatlarında, radio ilə, rəhbərliyin, başqa sözlə, aşağıdan yuxarı bütün partiya və sovet çinovniklərinin çıxışlarında inadla çıxışlar edilirdi ki, Allah yoxdur, din isə xalqı itaətdə möhkəm saxlamaqdan ötrü hakim siniflərin uydurmasıdır, bütün mollalar yalançıdır və onlar istismarçılara xidmət edirlər və s. və i.ə.

Bundan əlavə, artıq ilk illərdə "Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti" (MAC) adlanan bir qurum yaradılmışdı ki, bu cəmiyyət bolşevik hakimiyyətinin direktivlərinə riayət edərək əhali arasında, əksərən Azərbaycanın rayonlarında, habelə o zaman fəhlə sinfinin qabaqcıl nümayəndələrindən biri sayılan və müxtəlif millətlərdən olan Bakı proletariyatı arasında kütləvi izahat-dinə qarşı iş aparmalı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı proletariyatının xeyli hissəsi inqilabi hərəkətdə fəal iştirakına baxmayaraq dinə ürəkdən inanan azərbaycanlılardan ibarət idi.

Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti yarandıqdan sonra ilk illərdə özünü heç bir sahədə göstərə bilmədi, çünki onun mövcudluğu yalnız formal xarakter daşıyırdı: cəmiyyətin rəhbərliyi iş haqqında kağız üzərində hesabat verir, ayrılmış fondu mənimsəyir, lakin onun fəaliyyətindən real heç bir şey görünürdü. 1928-1929-cu illərdə vəziyyət dəyişdi. O zaman Stalinin kollektivləşdirmə planına uyğun olaraq Azərbaycan kəndində geniş miqyaslı büsbütün dəyişdirmə başlandı. Kənddə orta sinfə münasibətdə (qolçomaqlara və ortabablara qarşı) kütləvi repressiyalar dindarlardan məscidlərin alınması, dini məktəblərin aradan qaldırılması, partiya sıralarının "təmizlənməsi" ilə müşayiət olunurdu.

Bu vəzifələr baxımından və bolşevik rəhbərlərin göstərişi ilə Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin Azərbaycan Şurası (sədr H.Hüseynov) 1928-ci ildə MAC-ın bütün özəklərinin işini köklü şəkildə yaxşılaşdırmaq haqqında geniş qərar qəbul etdi. Qərarla qeyd olunurdu ki, respublikada "Allahsızlar təşkilatları"nın xeyli kəmiyyət artımına, təzə-təzə aşağı özəklərin yaradılmasına baxmayaraq praktiki olaraq MAC-ın işi "təsadüfi xarakter daşıyır". Yerlərdə bütün özəkləri büroya çevirmək, qəza və vilayət şuraları yaratmaq, bütün respublika üzrə MAC təşkilatlarında kütləvi seçkiqabağı kampaniya keçirmək təklif olunurdu. Bu məqsədlə seçkiqabağı kampaniyayı genişləndirmək və onun gedişində MAC-ın bütün real üzvlərinin qeydiyyatını aparmaq tapşırırdı.⁶⁴ İttifaqın idarə heyətinə və məktəbdə din əleyhinə iş üzrə komissiyanın tərkibinə görkəmli mədəniyyət xadimləri: M.S.Ordubadı, O.Makovelski, V.Xulufu və başqaları daxil oldular.⁶⁵ Habelə "Allahsız" jurnalının yaradılması barədə qərar qəbul edildi.⁶⁶

Buna baxmayaraq, hakimiyyətin bu hərəkətindən sonra da MAC-ın fəaliyyəti canlanmadı və yalnız formal xarakter daşıyırdı. Hesabatlar səliqə ilə tərtib olunur, seçkilər və yenidən seçkilər keçirilir, lakin bütün tədbirlər "quş qoymaq" xatirinə görülürdü ki, bolşevik hakimiyyəti qarşısında hesabat verilsin. 1928-ci ildən 1936-cı ilə qədər dinə dair dərc olunmuş bütün qərarlarda mütləq 1 yaxud 2 bənd Mübariz Allahsızlar İttifaqının güclənməsinə, genişlənməsinə, canlanmasına və i.ə. toxunurdu.⁶⁷

İstinasız olaraq bütün məktəb müəllimlərinin MAİ-yə yazılmaları haqqında qərar qəbul edilmiş,⁶⁸ lakin bu da bir nəticə verməmişdi.

MAİ-nin işi haqqında məsələ Azərbaycan K(b)P MK Bürosunda müzakirənin gedişində (1937-ci il) göstərilmişdir ki, MAİ və onun sədri (Ağayev) pis işləyir, MK-nın əvvəlki qərarlarından nəticə çıxarmamışlar. Qeyd olunurdu ki, "MAİ Mərkəzi Şurasında tam qarma-qarışıqlıqdır", bu orqan "din əleyhinə işi genişləndirmək haqqında qərarların yerinə yetirilməsini təmin etmir".⁶⁹

Baxmayaraq ki, hesabatlarda, kağız üzərində MAİ-nin ilk təşkilatlarının sayı müntəzəm şəkildə artmış və 1939-cu ilin sonunda guya 129662 nəfəri əhatə etməklə 3320 özək olmuşdu, lakin bu rəqəmlər qondarma idi. Əslində, istər əhali, istərsə də MAİ mühazirəçilərinin özləri əmin idilər ki, bu təşviqat, vaxtı boş-boşuna itirmək deməkdi. Sağlam düşüncə sahibi olan Azərbaycan xalqı tezliklə dərk etdi ki, Allahsızlar Cəmiyyəti ətrafında baş verən bütün hay-küy bolşevik hakimiyyətinin növbəti kampaniyasıdır və ona mümkün qədər düzgün reaksiya verirdi. Partiya rəisləri ilə birbaşa münaqişəyə girmədən adamlar özlərini elə göstərirdilər ki, guya hökumətin tələblərini yerinə yetirirdilər. Görülən tədbirlər haqqında vaxtaşırı hesabatlar təqdim edilir, əslində isə həyat öz axarı ilə davam edirdi. Xüsusilə bu, Azərbaycan kəndi üçün səciyyəvi idi, çünki orada əhalinin mənəvi dayaqları və islama bağlılıq möhkəm idi və onun şəhərə nisbətən daha dərin kökləri vardı.

1937-1938-ci illərdə, kütləvi repressiyalar başlanan zaman Allahsızlar İttifaqı da tar-mara məruz qaldı. Onun rəhbərləri (Xulufu, Dubinski və başqaları) xalq düşməni kimi həbs olundular və xüsusən onları MAİ-nin işini bilərəkdən dağıtmaqda-əksinqilabi sabotajda günahlandırdılar. Bundan sonra MAİ artıq özünə gəlmədi. Sonra müharibə vaxtı mərkəzi hakimiyyətin dirə münasibəti xeyli dəyişdi.

Müharibənin ilk illərində (1941-1942-ci illər) alman-faşist hərbi maşını qarşısında ağır məğlubiyyətə uğrayan Sovet dövləti, əvvəla, müttəfiqlərlə (İngiltərə, ABŞ) başqa sözlə, dini dəyərlərə böyük əhəmiyyət verən ölkələrlə diplomatik münasibətləri qaydaya salmalı, ikincisi, dini qəbul etməli idi (hətta qeyd-şərtsiz və formal şəkildə). Hakimiyyət bu yolla xalqın mənəvi ruhunu möhkəmləndirməyə ümid bəsləyirdi. Belə ki, əhali arasında çoxları, xüsusən yaşlı nəslin nümayəndələri qəlblərində dinə sədaqəti saxlamışdılar. Başqa sözlə, o zaman üçün artıq din əleyhinə mübarizə kampaniyası özünü doğrultmamış, cari məqamın tələblərinə cavab verməmiş və ruhanilərin, dindarların təqib olunması başa çatmışdı. Beləliklə, "Mübariz Allahsızlar İttifaqı" da özü-özünü ləğv etmiş və "öz əcali ilə" ömrünü başa vurmuşdu. Sonralar isə onu yenidən "dirçəltmək" cəhdi baş tutmamışdır.

I fəslin hazırlanması üçün aşağıdakı mənbələrdən istifadə edilmişdir:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi f.378 təs. 28 iş 29 vər.7 (ARDA)
2. ARDA f. 410 t.1 iş 3. vər. 11
3. ARDA f.379 t.28 iş 29. vər.9-10 Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivi.
4. (ARDSPİHA) f.7 təs.74 iş 643.
5. ARDSPİHA f.1 təs.85 iş 552
6. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 644 vər.30
7. ARDSPİHA f.1 təs.77.90.133 vər.19
8. ARDSPİHA f.2 təs.22 iş 24
9. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 231
10. ARDA f.7158 təs.4 iş 362
11. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 134
12. ARDSPİHA f.1 təs.2 iş 98 vər.1-2
13. ARDSPİHA f.1 təs.2 iş 98 vər.3
14. ARDSPİHA f.1 təs.85 iş 340
15. ARDA f.27 təs.4 iş 132 vər.3
16. ARDA f.410 təs.1 iş 281 vər.51
17. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 288 vər.1
18. ARDA f.1114 təs.1 iş 405 vər.9
19. ARDA f.27 təs.1 iş 1226 vər.35-37
20. ARDA f.379 təs.1 iş 6760 vər.1-2
21. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 638
22. ARDA f.349 təs.1 iş 106 vər.1-10
23. ARDA f.379 təs.3 iş 3005 vər.13
24. ARDA f.27 təs.1 iş 259 vər.16
25. ARDA f.27 təs.1 iş 238 vər.45
26. ARDA f.379 təs.3 iş 2195
27. ARDSPİHA f.1 təs.74 vər.290
28. ARDSPİHA f.1 təs.74 İş 291
29. ARDA f.379 təs.3 iş 2143 vər.7
30. ARDA f.378 təs.1 iş 5963 vər.3
31. ARDA f.379 təs.1 iş 6017
32. ARDA f.379 təs.1 iş 6504 vər.4
33. ARDA f.378 iş 6230 vər.1
34. ARDA f.379 təs.1 iş 6491 vər.8
35. ARDA f.379 təs.1 iş 6503 vər.1

36. ARDA f.379 təs.1 iş 6710 vər.1
37. ARDA f.379 təs.1 iş 6731 vər.1
38. ARDA f.379 təs.1 iş 6930 vər.1
39. ARDA f.57 təs.1 iş 1507 vər.34
40. ARDA f.57 təs.2 iş 4 vər.23
41. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 227
42. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 223 vər.2
43. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 665 vər.3
44. ARDA f.10 təs.74 iş 223 səh 21
45. ARDA f.57 təs.8 iş 26 vər.4-5
46. ARDA f.57 təs.1 iş 383 vər.28
47. ARDA f.57 təs.1 iş 586 vər.30
48. ARDAf.57 təs.1 iş 589 vər.31
49. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 280 səh 26-29
50. ARDSPİHA f.1 təs.2 iş 23 vər.1-5
51. ARDA f.10 təs. iş 15
52. ARDA f.10 təs.1 iş 37
53. ARDA f.10 təs. iş 39
54. ARDAf.10 təs.1 iş 19
55. ARDAf.10 təs.1 iş 30
56. ARDAf.10 təs.1 iş 4
57. ARDA f.12 təs.3 iş 4877
58. ARDA f.12 təs.3 iş 5020
59. ARDA f.12 təs.3 iş 5014
60. ARDAf.12 təs.3 iş 1
61. ARDAf.12 təs.3 iş 7
62. ARDA 1.12 təs.3 iş 12
63. ARDA f.12 təs.3 iş 5002
64. ARDA f.249 təs.1 iş 1322
65. ARDA f.57 təs.5 iş 133 vər.50
66. ARDA f.71 təs.74 iş 738
67. ARDSPİHA f.1 təs.74 iş 817
68. ARDA f.57 təs.1 iş 1482 vər.160
69. ARDSPİHA f.1 təs.235 iş 958

II. AZƏRBAYCAN XALQININ DİNİ BAYRAMLARI VƏ XALQ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNƏ QARŞI SOVET REJİMİNİN MÜBARİZƏSİ

1. MƏHƏRRƏMLİKLƏ MÜBARİZƏ

Sovet hakimiyyəti illərində məhərrəmliklə aparılan daimi, təkidli, inadlı mübarizənin heç bir oxşarı olmamışdır. Arxiv materialları sübut edir ki, 1920-1930-cu illərdə məhərrəmliklə mübarizəyə bütün digər din əleyhinə mübarizə qədər, bəlkə də daha çox diqqət yetirilmişdir.

Məhərrəmlik əleyhinə kampaniya, hər il yaradılan Məhərrəmliyə qarşı komissiyalar, xüsusi arayışlar, bütün mərhələlər üzrə hesabatlar-bütün bunlar elə təsəvvür yaradırdı ki, məhərrəmliyin matəm günləri Sovet hakimiyyəti üçün əsl, ciddi maneə olmuşdur. Əslində Sovet hakimiyyəti tərəfindən məhərrəmlik dini adətlərə və bütövlükdə dindarlığa hücum üçün sərləli obyekt kimi seçilmişdir. Əgər "məhərrəmliyə zidd" sənədləri diqqətlə öyrənsək, aşkar olar ki, əsas tənqid obyektini məhərrəmliyin özü yox, matəm yürüşü olan şaxsey-vaxsey mərasimi idi. Bu mərasimin gedişində onun bəzi iştirakçıları öz sinələrinə zərbə endirir, sifətlərini yaralayır və i.a. Aydındır ki, belə adəti "vəşilik", "dini fanatizm", "keçmişin qalığı" və i.a. kimi damğalamaq rahat idi. Bundan başqa, kütləvi yürüşün özü 20-30-cu illərin sərt kommunist rejimi şəraitində arzuolunmaz görünürdü. O zaman təkcə rəsmən bəyənilmiş "zəhmətkeşlərin nümayişi" nə icazə verilirdi.

1921 -ci ildən başlayaraq Sovet hökuməti məhərrəmliyə qarşı geniş miqyaslı yürüşə başladı. ASSR MİK və Xalq Komissarları Şurasının o zaman dərc olunmuş əmrində açıqca deyilirdi: "Bir neçə gündən sonra min ildən çox bundan əvvəl imam Hüseynin və onun ailəsinin qətlinə dair illik ənənəvi matəm günləri başlayır. Onun ölümü ideya və daxili dövlət zəminində baş vermiş və son dərəcə ictimai xarakter daşıyırdı. Lakin islam tarixinin ilk illərindən başlayaraq acgöz mollalar, axundlar, mərsiyəxanlar və müxtəlif rütbə və dərəcəli digər şəxslər müsəlman xalq kütlələrinin avamlığı və cəhaləti üzündən bu hadisəni özlərinin ictimai mövqeyini möhkəmləndirmək, maddi gəlir mənbəyi və zəhmətkeş kütlələri kölə halında saxlamaq alətinə çevirmiş, bütün bunların sayəsində böyük sərvətlər toplamışlar. Bu səbəbdən fanatizm ilə beyni zəhərlənmiş, hərərətli moizələrə aldanmış adamlar başlarını yarı, zəncir vurur və hər cür vəşiliklərlə özlərinə əziyyət verirdilər. Həm də onların təşkil etdikləri, əhalinin rahatlığını pozan və xalqın fanatik kütləsini vəcdə gətirən matəm yürüşləri əksər hallarda din ocaqlarından kənar, şəhərimizin küçə və meydanlarında, hökumət idarələri yanında keçirilirdi".¹

Daha sonra əmrdə deyilirdi ki, Sovet hökuməti vəhşi fanatizmin təzahürü olan belə "büt-pərəstlik" forması ilə barışa bilməz [yənə orada].

Burada qərar müəllifinin aşkar savadsızlığı özünü göstərir. Məhərrəmlik və şaxsey-vaxsey müsəlman dininin atributu olub, büt-pərəstliklə heç bir əlaqəsi olmamış və heç bir əlaqəsi də yoxdur.

Sonra bir sıra qadağalardan bəhs edilir, məhz aşağıdakılar qadağan olunurdu: "hər cür mərasimlər, işgəncə vermə, qamçılama, yürüş və bu vəhşi fanatizmin digər təzahürləri". Dindarların məhərrəmliyin matəm günlərini bundan sonra ancaq "məscidlər və ibadət evlərinin divarları arasında" keçirməsinə icazə verilir. ²

O zaman da, 1921-ci ildə AK(b)P MK Rəyasət Heyəti tərəfindən "Azərbaycan qəzalarında qarşıdakı məhərrəmlik dini matəm (?) bayramına həsr olunmuş antikampaniya keçirmək planı" işlənmiş və təsdiq edilmişdir. Qərarın müəllifləri məhərrəmliyi savadsızcasına "matəm bayramı" adlandırmalarına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dindarları tərəfindən Məhərrəmliyin keçirilmə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla o, bütövlükdə çox bacarıqlı, hiyləgərcəsinə tərtib olunmuşdu. Belə ki, 2-ci bənddə deyilirdi ki, "heç vaxt təzyiq, zor metodlarına yol verməməli, ona görə ki, o, daha güclü müqavimətlə üzləşə bilər və daha böyük fəallığa gətirib çıxarar".

Lakin heç də bütün bolşevik xadimləri bu taktikanı dərhal dərk etməmişlər, onlar bütün hallarda zor işlətməyə adət etmişdilər. Ona görə də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk illərdə dindarların nümayişini dağıtmaq üçün qoşundan istifadə faktları olmuşdu. Bu toqquşmalar da, bir qayda olaraq, qurbansız keçinirdi. Belə ki, 1922-ci il sentyabrın 2-də AK(b)P Bakı Komitəsi Rəyasət Heyəti iclasında digər məsələlərlə yanaşı belə bir bənd də vardı (№ 3): "Yanğınsöndürənlər komandası haqqında və şaxsey-vaxseyçilərin öldürülməsi barədə". Şaxsey-vaxseyçilərin güllənməsində müqəssirlərin məsuliyyətdə cəlb olunmasına dair qərar qəbul edilmişdi. ³

Sovet hökuməti hiyləgərcəsinə iş görürdü, o, başlıca zərbəni məhərrəmliyin dini əhəmətlərinin özünə deyil, atəşi "şaxsey-vaxsey" adətində yönəldirdi. Həqiqətən də artıq o zaman bu adət təkcə qeyri-müsəlmanlarda deyil, o cümlədən qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları arasında da məzəmmət hissi doğururdu. Bu barədə yuxarıda adı çəkilən "Antikampaniya keçirilməsi planı"nda açıq şəkildə deyilirdi: "Bizim bütün kampaniyanın başlıca zərbəsi matəm bayramlarının özünə qarşı endirilməsinə və din əleyhinə geniş təbliğat aparılmasına, lakin "şaxsey-vaxsey" adətinin bütün növlərinə: küçə yürüşləri, dəfn nümayişləri, şəhər küçələrində İmam Hüseynin ölümünün nümayişləri, başların çapılması* və "məhərrəmliyin" 11, 12 və 13-cü matəm günlərində şamlarla yerləşlər keçirmələrinə yol verilməsinə" [yənə orada].

Hakimiyyətin niyyəti aşkar idi. "Məhərrəmliyi" əyanilikdən, açıqlıqdan məhrum etmək lazım idi, buna da hər hansı improvizasiyalı tamaşaları qadağan etmək yolu ilə nail olunurdu. Gizli deyildi ki, dindarların bir çoxu üçün dini əhəmətlərin məhz bu hissəsi daha çox maraq doğururdu. Dindarların (hər halda onların xeyli hissəsinin) nümayişlər keçirmək imkanlarından məhrum edilməsi, onların məscidlərə və ibadət evlərinə sığıdırılması hakimiyyətin fikrincə, bir müddətdən sonra Məhərrəmlik dini bayramına marağı itirəcəkdir.

"Antikampaniya keçirilməsi planı"nda başqa əhəmiyyətli məqamlar da vardır. Belə ki, 5-ci bənddə sünnilərin və şiələrin adətləri arasında fərqlər izah olunmuş, göstərilirdi ki, "əhalisi sünnilərdən ibarət olan qəzalarda bu mərasimlər keçirilməyəcək, lakin əksinə, şiə qəzaları onları güclü şəkildə keçirəcəklər. Ona görə də birinci növbədə məhərrəmliyə qarşı kampaniyanı aşağıdakı qəzalarda aparmaq təklif olunurdu: "Quba, Şuşa, Gəncə, Lənkəran, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında", habelə (ikinci növbədə) Şamaxı (qarışıq təriqətlər), Göyçay (əhalinin 1/5 şiə təriqətinə məxsusdur). Nuxa (təkcə bir şiə məhəlləsi "Gəncəlilər məhəlləsi" mövcuddur), Zaqatala və Ağdam qəzalarında.

Sonra 7-ci bənddə antiməhərrəmlik kampaniyasında bu adətlərin əleyhinə olan nüfuzlu "vaizlərdən" (Quranın-İslamın əsl yayıcıları) və şeyxlərdən istifadə etmək təklif olunurdu.

Bu günlərdə nümayişlərdə iştirak edən və məscidlərə gedən, bu və ya digər şəkildə yardım göstərən, yaxud bilavasitə iştirak edən kommunistlərin partiya sıralarından xaric edilməsi barədə AK(b)P MK-nın xüsusi qərarının çıxarılması nəzərdə tutulurdu.

Həmçinin əsas 7 şiə qəzalarında teatrlarda ruhaniləri ifşa edən dinə zidd məzmunlu pyeslərin tamaşaya qoyulması nəzərdə tutulurdu (10-cu bənd). Antiməhərrəmlik kampaniyasının gedişində bütün Azərbaycanda məşhur olan xalq şairi Sabirin ruhanilərə qarşı yönəldilmiş məşhur kitabı "Hop-hopnamə"dən lazımı parçalardan istifadə etmək təklif olunurdu (10-cu bənd).

13-cü bənd də maraqlı idi: "Bütün kampaniyanın keçirilməsinə cavabdeh İcraiyyə Komitəsi sədri (türk) və Qəza Komitəsi katibi (türk) hesab olunsun və bütün görülən işlərdə maksimum ehtiyat, bacarıq və taktikaya riayət edilsin.

Cüzi ehtiyatsızlıq bütün buradan doğan nəticələrlə qəzəb doğuracaq və bütün kampaniyanı pozacaqdır".

Göründüyü kimi, hakimiyyət ehtiyatla hərəkət edir və bir tərəfdən bütün mümkün olan müttəfiqləri antiməhərrəmlik kampaniyasına cəlb etməyə çalışır, digər tərəfdən isə dindarların heysiyyətinə toxunmamağa, onların hiddətlənməsi üçün bəhanə verməməyə səy göstərirdi.

Bu planın təhlili üzərində bu qədər müfəssəl dayanmağımıza səbəb onun hakimiyyətin məhərrəmliyə qarşı yönəldilmiş gələcək fəaliyyətinin əsasını təşkil etməsi idi. İldən-ildə, 30-cu illərin sonlarına qədər bu "antiməhərrəmlik" tədbirləri bütün respublika miqyasında AK(b)P MK-dan başlamış qəza (rayon) təşkilatlarına qədər partiya orqanları tərəfindən tərtib olunmuş və təsdiqlənmişdir. ⁴ Burada ancaq 1922-1924-cü illər "antiməhərrəmlik" sənədlərindən sitat gətirilmişdir. Onlar isə arxivlərdə yüzlərlədir, minlərlədir. Onların oxşarlığını nəzərə alaraq biz sonradan onlardan seçmələr üzrə nümunələr göstərmişik.

Hər il məhərrəmlik matəm günləri ərəfəsində hər cür dini yürüşləri qadağan edən və məhərrəmlikdə hər hansı yolla iştirak edən partiya üzvlərini cəza ilə qorxudan qərarlar çıxmışdı. Bunlar boş qorxutmalar deyildi. Biz yuxarıda Sovet

* "Çapılma" dedikdə o zamankı rəsmi sənədlərdə "Məhərrəmlik" günlərində dini mərasimlər vaxtı ekstaza, vəcdə gəlmiş dindarların özlərinə bədən xəsarəti yetirmələri nəzərdə tutulurdu.

hökumətinin genişləndirdiyi ümumi din əleyhinə mübarizə kampaniyasının gedişində kütləvi şəkildə partiya sıralarının təmizlənməsi barədə bəhs etmişdik.

Azərbaycanlıların partiya üzvlüyündən çıxarılmasının əsas səbəbi bu dövrdə onların məhərrəmlikdə iştirakı olmuşdur (matəm yürüşlərində iştirak, bu günlərdə məscidlərə getmək və i.a.).

20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq YİS-in ləğvi ilə əlaqədar Azərbaycanda Sovet hökumətinin din əleyhinə təbliğat fəaliyyəti bir qədər başqa çalar qazanır-sınıfı, başqa sözlə partiya orqanları burada da, dinlə mübarizə sahəsində konkret sosial sifarişi yerinə yetirirdi. Belə ki, AK(b)P MK və BK-nın 20 iyun 1925-ci il tarixli birgə iclasında Ağdam rayonunda "məhərrəmliyə", "aşuraya" və Novruz bayramına qarşı mübarizə barədə danışılır və göstərilirdi ki, "bütün prosesin (dini-B.N.) rəhbərləri istər şəhərdə olsun, istərsə də kəndlərdə-Ağdamın iri tacirləri olmuşlar". Sonra dini fəaliyyətə görə bütün məsuliyyət "qolçomaq - tacir ünsürlərin" üzərinə düşür və "aşura" günündə asayişin pozulmasının səbəbkarları olan fəal antisovet ünsürlərin dairə hüduqlarından sürgün olunmaları haqqında" məsələ qoyulurdu.⁵

İldən-ildə məhərrəmliyin matəm günlərinin yaxınlaşması ərəfəsində bütün qəzetlərdə qadağa qərarları, vətəndaşlara müraciətlər və i.a. materiallar dərc olunurdu. Belə ki, məsələn, Azərbaycan XKS-nin "Bakinski raboçi" qəzetində dərc olunan 25 iyun 1925-ci il 33 №-li əmrində deyilirdi: "Azərbaycan MİK-in 31 iyul 1924-cü il tarixli qərarını təsdiq edərək Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası məhərrəmliyin matəm günlərinin yaxınlaşması ilə əlaqədar Azərbaycan SSR-in bütün vətəndaşının nəzərinə çatdırır ki, bəy-xan despotizmi və ruhanilərin süni şəkildə əhaliyə caladıqları və müsəlman dininə dəxli olmayan hər hansı yürüş və öz-özünə əzab vermə halları Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sağlamlığını mühafizə etmək naminə qəti qadağan olunur."⁶

Əlbəttə, adı çəkilən əmrdə deyildiyi kimi, iş "zəhmətkeşlərin sağlamlığının mühafizəsi"ndə deyildi, xüsusən ona görə ki, yürüşlərin iştirakçıları bir qayda olaraq, cüsa gələrək özlərinə yüngül bədən xəsarəti yetirir, sağlamlıqlarına zərər vurmurdular. Hökumətə yürüşlərin kütləviliyi, onun ümumvətəndaşlıq xarakteri əl vermirdi. Digər dini ənənələr kimi bu ənənə də mömin bəndələri birləşdirmək məqsədi daşıyır, Sovet hökuməti isə, əksinə, onları ayırmaq, parçalamaqdan ötrü bütün səylərini sərf edirdi.

Sonralar da Sovet hökuməti məhərrəmliklə mübarizədə kütləvi tamaşaların, yığıncaqların, yürüşlərin qadağan olunması yolunu tutmuşdu. Belə ki, Azərbaycan MİK-in 1926-cı ildə qəbul etdiyi qərarında deyilirdi: "Bakı şəhərində və onun fəhlə rayonlarında məhərrəmliyin qarşısından gələn matəm günlərində "belə" dini bayramlar, yürüşlər və hər cürə öz-özünə əzab vermək halları qadağan edilsin". Daha sonra deyilirdi ki, "bu qərarın yerinə yetirilməsində müqəssir şəxslər AzSSR CM-nin 227-ci maddəsi üzrə cinayət məsuliyyəti daşıyır, baş-qa sözlə 300 manata qədər məbləğdə cərimə olunurlar (ictimai asayiş pozduqlarına görə).

Başqa sözlə, Sovet dövləti bu zaman (1926-cı ildə) artıq dilə tutma və ehtiyatlı davranışdan cəza-inzibati tədbirlərə: həbslər, tuta-tut və cərimələrə keçdi. Bütün bunlar dindarların xeyli hissəsini mərasimlərdə iştirak etməkdən çəkəndirməli idi.

Azərbaycan K(b)P-nin bütün Qəza Komitələrinə, Naxçıvan Ölkə Komitəsinə, Qarabağ Vilayət Komitəsinə və aşağı partiya təşkilatlarına AK(b)P MK-nın 9 may 1926-cı il tarixli direktiv məktubuna uyğun olaraq hər il məhərrəmlik matəm günləri ərəfəsində xüsusi komissiyalar yaratmaq və hər dəfə AK(b)P MK-nın planını rəhbər tutaraq din əleyhinə mübarizə kampaniyasının planını işləyib hazırlamaq tapşırılmışdı [f.1, təs.235, iş 197]; habelə bax: [f.1, təs.74, iş 180; ARDA, f.379, təs.3, iş 291, vər. 16; f.1, təs. 74, iş 180; f.1, təs.74, iş 227; el.850; f.1, təs.74, iş 706; f.1, təs.74, iş 709; f.1, təs.74, iş 716; f.1, təs.74, iş 709; f.1, təs.74, iş 227; f.1, təs.74, iş 227; f.2, təs.22, iş 145; f.249, təs.1, iş 1344].*

Sonrakı illərdə (1928-1930) Sovet hökuməti əvvəl sənayeləşdirməni, sonra isə kollektivləşdirməni həyata keçirməklə din əleyhinə mübarizə işini də unutmurdu. Onda görkəmli yeri yenə də məhərrəmliyə qarşı hər il keçirən kampaniya təşkil edirdi. Baxmayaraq ki, bu vaxt artıq şəxsey-vaxsey ənənəsi, yürüşlər, səhnələşdirilmiş tamaşalar tədricən yoxa çıxırdı.

Burada repressiya və inzibati qadağalar öz rolunu oynamışdı, lakin ən mühümü o idi ki, mədəni inqilabla, elliklə savadlanmanın hücumu və mədəniyyətdə və ictimai həyatda yeni cərəyanlarla köhnə ənənəvi dini adətlərin köhnəlmiş ünsürləri tədricən keçmişdə qalırdı. Amma kommunist bürokratiyası inzibati cəhdlərini azaltmır, onlar hər il məhərrəmliyə qarşı kampaniyanın gedişində yüzlərlə direktivlər, təlimatlar, planlar, qərarlar, hesabatlar, arayışlar və i.a. "tərədirdilər" [f.2, təs.22, iş 161; f.249, təs.1, iş 1322; f.1, təs.74, iş 269; f.1, təs.74, iş 732; f.2, təs.22, iş 153; ARDA, f.379, təs.1, iş 7598, vər. 1; yenə orada, f.379, təs.1, iş 2574, vər. 4; f.1, təs.74, iş 300, əl. 76, 53, vər.11-12; f.1, təs.74, iş 287, əl.65, vər.2; f.1, təs.74, iş 287, əl.67, vər.3-4].

Sovet hökuməti 1920-ci illərin axırlarında din əleyhinə kampaniyanın gedişində qəti şəkildə açıq cinayət-inzibat təzyiq siyasətinə keçdi. 1929-cu ildən cinayət məsuliyyəti qorxusu altında 18 yaşına çatmamış şəxslərin məhərrəmliyin matəm mərasimlərində hər hansı şəkildə iştirakı qadağan olundu.**

Lakin köhnə ənənələr və adətlər davamlı olmuş və səhnədən uzaqlaşmağa tələsməmişdi. Xüsusən bu, uzaq kəndlərdə özünü göstərirdi. Belə ki, Qaryagin (indiki Füzuli-B.N.) Rayon İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavininin 3 avqust 1936-cı il tarixli raportundan öyrənirik ki, bütün görülməli tədbirlərə baxmayaraq, Pırəhmədli, Mərdinli, Qaraxanbəyli və digər kəndlərin sakinləri "məhərrəmlik dini ayinləri" müşayiət edən yürüşlərdə və mərasimlərdə iştirak etmiş, o cümlədən bədnam "başların çapılması" halları da olmuşdur.

Səciyyəvidir ki, mərasimin özündə onun iştirakçıları yaxalanmamış (görünür, dindarların narazılığından ehtiyat etmişlər), yalnız onları qeydə götürmüşdülər ki, sonradan protokol tərtib edib cinayət məsuliyyətinə alsınlar.⁸

* 1926-1927-ci illərin sənədləri.

**1929-cu ilin sənədləri.

30-cu illərin sonlarında Sovet hökumətinin təşkil etdiyi kütləvi repressiyalarla əlaqədar dindarların böyük miqdarı fiziki cəhətdən məhv edildi, qırıldı, islah-əmək düşərgələrinə sürgün edildilər. Həm də zornan ruhani təhsildən uzaqlaşdırılmış gənc nəslin nümayəndələri dini ənənələrin davamçıları və aparıcıları ola bilməzdilər.

30-cu illərin sonlarından başlayaraq 1991-ci ilə qədər Azərbaycanda allahsızlıq, ateizm rəsmi ideologiya olmuşdur. Bir çox digər "ənənələrlə birlikdə" "şaxsey-vaxsey" də keçmişdə qaldı. Lakin Azərbaycan xalqı əsl müstəqillik və suverenlik qazandıqdan sonra bu unudulmuş və yarı unudulmuş ənənələr və adətlər yenidən canlanmışdır. Xalqın yaddaşını tamamilə məhv etmək mümkün deyildir. Və bu gün də məhərrəmlik günlərində bir çox dindarlar bütün sivil cəmiyyətlərdə olduğu kimi özlərinin dini hisslərini çəkinmədən, qorxmadan ifadə edirlər.

2. SOVET REJİMİNİN DİGƏR DİNİ BAYRAMLAR VƏ XALQ ADƏTLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏSİ

Məhərrəmlikdən başqa digər dini bayramlar və xalq ənənələri də Sovet hökumətinin hücumlarına məruz qalmışdır. Onlara, hər şeydən qabaq, Oruculuq, Qurban bayramı, Novruz bayramını, mənşə və milli xüsusiyyətlərlə əlaqədar olan bəzi adətləri (qızların erkən ərə verilməsi, başlıq, çoxarvadlılıq və s.) aid etmək olar.

Məhərrəmlik kimi bütün bu dini və xalq bayramları, adət və ənənələri də arabis Sovet hökuməti tərəfindən tənqid və hücum obyektinə çevrilmişdir. Xüsusilə 20-30-cu illərin partiya sıralarında aparılan təmizləmələr zamanı partiya üzvləri təkcə məhərrəmliyin matəm mərasimlərində iştiraka görə deyil, həmçinin Oruculuq bayramının qeyd olunmasında, oruc tutmaqda günahlandırılmışlar.

Nə üçün bütün bu məhərrəmlik kimi kütləvi xarakter daşımayan və ümumiyyətlə zərərsiz adətlər bolşevik hakimiyyətinin tənqid dairəsinə düşmüşdür? Cavab aydındır. Yeni hakimiyyət dinin yerində Kommunist ideologiyasının bərqərar edərək birincisi, ənənəvi milli-dini ənənələrin yerinə özünün sovet ənənələrini daxil etməyə səy göstərmişdir. Sovet bayramları, unudulmaz günlər, sovet şüarları və i.a. onlara qədərki nə varda, hamısını əvəz etməyə və sıxışdırıb aradan çıxarmağa səslənirdi. İkincisi, keçmiş milli adət və ənənələrinin kökünün kəsilməsi mədəni sərvətlərin bütöv təbəqəsi ilə əlaqədar idi. Belə ki, bu prosesdə milli adət-ənənələr "ümumittifaq", "sovet" ənənələri ilə - milli oriyentasiyadan məhrum edilmiş, simasız adət-ənənələrlə əvəz olunurdu. Kreml ideoloqlarının fikrincə, bu, "sarsılmaz ittifaq" möhkəmləndirməli və keçmiş SSRİ-də məskunlaşmış çoxsaylı xalqların bütün müxtəlifliyinin yerində vahid birlik-"sovet xalqını" yaratmalıdır.

ORUCLUQ, QURBAN VƏ NOVRUZ BAYRAMLARI

Azərbaycanda məhərrəmlikdən sonra Sovet hökumətinin din əleyhinə təbliğat kampaniyası Ramazan ayı başlayandan orucutma ilə əlaqədar Oruculuq olmuşdur. Mahiyyətcə oruculuq xüsusi, ailəvi adət idi. Pəhrizə, oruc tutmağa və onun ciddiyyətinə riayət etmə müstəsna halda dindarların öz işi idi. Məhərrəmlikdə olduğu kimi bu bayram heç bir kütləvi prosesi təklif etmirdi. Ona görə də Ramazan vaxtı gündüz pəhrizinin (oruc tutmanın) tənqidində, ümumiyyətlə, orucutmanın ziyanı haqqında, xüsusilə gündüz pəhrizi günəş batdıqdan sonra qeyri - məhdud yem qəbul etmə ilə əvəz olunması dəlilindən istifadə olunurdu. Bununla belə, oruculuğa qarşı təşviqat məhərrəmliyə qarşı təbliğat kampaniyası fonunda çox solğun görünürdü.

Adətən məhərrəmliyə qarşı təbliğat kampaniyasının sənədlərində bəzən oruculuğun da adı çəkilirdi.

Arxivlərdə az da olsa Qurban və Novruz bayramlarına qarşı yönəldilmiş materiallarda rast gəlmək olar [ARDA, f.411, təs.20, iş 30, vər. 123-128; f.2, təs.22, iş 139; f.2, təs.22, iş 148; Azərb. Respub. Arxivi, f.1114, təs.1, iş 6433, vər. 8], sonra isə f.1114, təs.1, iş 3949, vər. 49-50; yenə orada, f.379, təs.3, iş 511, vər. 9].

Xüsusilə müsəlman dini ilə, ümumiyyətlə, heç bir əlaqəsi olmayan, öz kökləri ilə uzaq əsrlərin qaranlıqlarına, ayın və tamaşaları ilə qədim Zərdüştiliyə gedib çıxan Novruz bayramı - Bahar bayramı haqsız olaraq hücumlara məruz qalmışdır.

Bolşevik hökuməti qəsdən bu bayram haqqında dinin qalığı kimi həqiqətən islamla əlaqəsi olan digər bayramlarla bir sırada adını çəkirdi. Təkcə 60-cı illərdə görkəmli ədəbiyyatşünas, dramaturq və ictimai xadim, Azərbaycanın böyük vətənpərvəri Şıxəli Qurbanovun söyləri ilə bu bayram yenidən işıqlı Bahar bayramı, təbiətin oyanması, yeni ilin başlanması, vaxtın yeni hesablanması kimi vətəndaşlıq hüququ qazandı.

Yuxarıda adı çəkilənləri nəzərə alaraq kommunist hakimiyyəti tərəfindən "dini qalıqlar" sırasına qızların erkən ərə verilməsi, başlıq və s. çıxarılmışdır. Əslində isə bütün bu qədim ənənələr və adətlərin dinlə əlaqələri az olmuş və onlardan bəziləri hələ müsəlmanlıqdan əvvəl mövcud olmuşdur. Lakin nə qədər ki vətəndaşlıq vəziyyətinin bütün aktları mollalar tərəfindən məscidlərdə həyata keçirilmişdi, bu hadisələr və adətlər istər-istəməz dinlə əlaqələndirilmiş, Sovet hökuməti də bundan istifadə edərək "zərərli dini qalıqlar" kimi onlara qarşı mübarizə aparmışdı. Əslində, diqqətlə öyrənilən zaman görünür ki, hər bir adət-ənənənin əsasını iqtisadi və sosial amillər təşkil edir. Bütün bu mərasimlərdə (toy, uşağın doğulması, ölüm hadisəsi və i.a.) mollaların qabaqcıl rol oynamaları o dövr üçün təbii idi, çünki o zamanlar Şərqdə sadəcə olaraq oxşar dünyəvi, dini olmayan müəssisələr və institutlar olmamışdı.

II fəslin hazırlanmasında aşağıdakı mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

1. ARDAf.379 təs.3 iş 2916 vər.1
2. ARDA f.379 təs.3 iş 291 vər.1-2
3. ARDSPtHA f.2 təs.22 iş 124
4. ARDA f.411 təs.5 iş 671 vər.28-29
5. ARDSPiHA f.1 təs.235 iş 179

6. ARDSPİHA f.1 təs. 74 iş 180
7. ARDA f.379 təs.1 iş 7598 vər.1
8. ARDA f.379 təs.3 iş 291 vər.13

NƏTİCƏ

Azərbaycanda kommunist hakimiyyətinin dinlə, milli xalq ənənələri ilə mübarizə tarixi bizə nə öyrədir?

Hər şeydən qabaq etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı kommunist təzyiqlə illərində hər cür əziyyətlərə ləyaqətdə qatılmışdır: dinə qarşı bütün hücumlara baxmayaraq, dinin və din xadimlərinin müntəzəm, məqsədyönlü rüsvay edilməsinə baxmayaraq, yeri gəlmişkən deyək ki, Azərbaycan ziyalılarının bir çox nümayəndələri bu işdə hakim dairələrə fəal köməklik göstərmişlər, lakin xalq kütləsi qəlbən islama sadiq qalmışdır. Bu barədə inandırıcı şəkildə bir fakt təsdiq edir ki, kommunist imperiyası dağıldıqdan və Azərbaycan əsl müstəqillik və suverenlik qazandıqdan sonra dərhal Azərbaycan xalqı arasında kortəbii, elliklə dindarlığın canlanması baş verdi. Dağıdılmış məscidlər yenidən bərpa olunmağa və təzələri tikilməyə başladı, təqvimdə əvvəllər qadağan olunmuş dini bayramlar tam hüquqlu bayram günlərinə çevrildi, bütövlükdə təhsilin dünyəvi sistemi saxlanmaqla dini məktəblər və seminariyalar açıldı.

Əlbəttə, bəzi köhnəlmiş adətlər (çadra geymə, şaxsey-vaxsey) keçmişdə qaldı, başqaları isə yeni dövrün reallıqları ilə şərtlənən, təzə xassələr qazandı, lakin azərbaycanlıların ənənəvi dindarlığı, onların islama bağlılığı sarsıdılmamışdı: kommunist ideologiyası dinə qələbə çala bilmədi və nəticədə, gördüyümüz kimi, onunla mübarizədə tam məğlubiyyətə uğradı.

Düşünürsən ki, burada məsələ konkret sosial-iqtisadi faktorlarda deyil, iş ondadır ki, hər hansı xalq üçün mənəvi başlanğıc, inam vacibdir və buna görə də onu ideoloji doğmalarla dəyişdirmə qabaqcadan iflasa məruz qalma deməkdir.

Ancaq bu gün, artıq ötməkdə olan XX əsrə nəzər salsaq, demək lazımdır ki, o, təkcə maddi deyil, mənəvi planda da xalqımıza xeyli ziyan vurmuşdur. İş heç də dağıdılmış məscidlərdə, bağlanmış məktəblərdə deyil, əsl məsələ sovetlər vaxtında mənəvi təbəqənin demək olar başdan-başa məhv edilməsindədir. Bütün bunlar ağırdır, lakin prinsipcə bərpa olunan itgilərdir. Bizim zənnimizcə ən təhlükəsi odur ki, ateizm bu və ya digər dərəcədə bir çox adamların qəlbində yuva salmış, onların inamı xalis formal hal almış, öz həyatlarında isə onlar Sovet hakimiyyətinin on illər ərzində onlara təlqin etdiyi əxlaq qaydalarına zidd prinsipləri saxlamışlar.

Ateizmin məddahları adamlara nəyi təbliğ edirdilər? Deyirdilər ki, həyat adama bir dəfə verilir; dünya maddidir; insanın ruhu onun bətni ilə birlikdə ölməyə gedir; bütün dini ehkamlar din xadimlərinin uydurmasıdır; humanizm - burjuva qondarması və illuziyadır; hər bir insan, ilk növbədə partiyanın əsgərləridir, sonra isə şəxsiyyətdir və s. Və i.a.

Əlbəttə, belə elikamların dalınca getmə insanlarda xeyirə inamsızlıq, prinsipsizlik, təkcə gələcəyə qayğı göstərməkdən, bu günkü gün üçün yaşamaq cəhdi, kobud eqoizm və xalis maddi rifaha meyil yaradırdı. Sovet hökumətinin 70 illik hakimiyyəti, onunla birlikdə allahsızlıq indiki nəslin qəlbində sağalmaz izlər buraxmışdır. Adamların əsl mənada mənəvi sərvətlərə nail olması üçün çox vaxt lazım gələcəkdir.

Bizə belə gəlir ki, hal-hazırda bizim cəmiyyətimizə onun dirçəlmə mərhələsində iki əsas təhlükə qorxuludur.

1. Hələ də bəzi adamlarda güclü olan imperiya, böyük dövlətçilik ideologiyası. Bizim cəmiyyətimizdəki pozğunluq, problemlər, böhran halları bütün bunlar adamlarda inamsızlıq yaradır və bəzən onları kədərlə keçmişə nəzər salmağa məcbur edir. Bu meyillərə ən çox on illərlə qorxu, sözsüz itaət və primitiv materializm mühitində yaşamış yaşlı nəslin adamları tutulmuşlar.

Ancaq, biz istəsək də, istəməsək də, həyat irəli gedir, geriye yol ola bilməz, bu aydın-aşkardır. Buna görə də Azərbaycanda ateizmin və total sistemin yenidən bərpası, dirçəldilməsi, bizim zənnimizcə, az inandırıcıdır. Düşünürsən ki, bu planda pis şeylər artıq arxada qalmışdır və Azərbaycan xalqı artıq heç vaxt tərəqqi və demokratiya yolundan dönməyəcəkdir.

2. Azərbaycanın mənəvi dirçəlişi üçün qorxu törədən ikinci təhlükə, bizim təsəvvür etdiyimiz kimi, ondan ibarətdir ki, yad imperiya təsirindən çıxmış cəmiyyətimizdə bu gün Qərbin təsiri ilə, onun tərz, mədəniyyəti, əxlaqı və dini dəyərləri ilə əlaqədar yeni ənənələr və proseslər qüvvə toplayır.

Bazar iqtisadiyyatının və kapitalist təsərrüfat sisteminin səmərəliliyini qəbul edərək biz onunla yanaşı müəyyən həyəcan keçiririk ki, demokratiya şüarı altında bizim həyatımıza necə Qərbin mədəni və əxlaqi meyarları təkidlə soxulur, neçə əsrlərlə mövcud olan meyarlar və əxlaqi dəyərlərimiz bütünlüklə əriyib gedir, necə ki, onların yerinə heç bir əxlaqi meyarları hesaba almayan və "çılpaq marağı, rəhmsiz nağd pul"u hər şeydən üstün tutan azğın istehlak və Qərbin abırsız pragmatizmi daxil olur.

Bizim həyatımıza bu soxulma və yeni "demokratik" sərvətlər sistemi tamamilə təcavüzkar olub, o, Qərbin maliyyə qüdrəti ilə müdafiə olunur və dəbdə olan "azadlıq" və "demokratiya" şüarları altında təqdim edilir. Lakin bu zahiri örtüyə həddindən artıq uymaq lazım deyildir. Kommunist imperiyası dağıldıqdan sonra keçən on il ərzində, biz artıq layiqincə qiymətləndirə bilərik ki, Qərbdən bizə küləklər nə gətirir. Bu, hər şeydən qabaq, pulagirlik, pul hökmranlığı, mərhəmətsizlik və təcavüzkar qüvvəni təbliğ etmə, narkotika, kütləvi pozğunluq, mənəviyyatın süqutu, sevgi əvəzinə seksin təbliği, necə olursa-olsun varlanmaq hərisliyi, hər cür mənəvi həyata və yüksək əxlaqi sərvətlərə etinasızlıqdır. Bütün bu dəyişməz cəhdlər sırf zahiri dindarlıqla bütün rütbələrdən olan siyasətçilər tərəfindən yerli-yersiz Allahın adı çəkilməklə pərdələnir,

Müasir sivilizasiyaya xas olan bütün bu həyəcanlı meyillər artıq çoxdan narahatçılıq doğurur və Qərb ziyalılarının qabaqcıl nümayəndələri tərəfindən nifrət və tənqid hədəfinə çevrilir. Xüsusən bir fakt təhlükəlidir ki, ilk növbədə bizim gənclər onların təsiri altına düşürlər.

Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra kommunist şüarları, islamla və Azərbaycan xalqının mentaliteti ilə əlaqədar əvvəlki sərvətlər dərhal öz cazibədarlığını itirmiş, uzaq və unutulmuş və beləliklə də gənclərin qəlbində təhlükəli boşluq yaranmışdır. Bu gün həmin boşluğu Qərbin kütləvi mədəniyyət kommivoyajrları elektron informasiya vasitələrini, hər şeydən qabaq, televiziya üstəgəl interneti köməyə səs-ləyərək doldurmağa çalışırlar.

Son illərdə Azərbaycanda hər cür dini cəmiyyətlərin, əsasən xristianlığın mənəvi sərvətlərini yayan, təbliğ edən sekta, təriqət məktəblərinin xeyli artması narahatçılıq doğurur. Lakin bütün bu dini təşkilatların əsas məqsədi gəncləri cəlb etmək, gələcəkdə bu yeni din qəbul etmişləri Qərbi mənəvi sərvətlərinə yönəldilmiş Qərbin "təsir agentləri" etməkdən ibarətdir. Bu zaman yeni "qəlb ovçuları", bir qayda olaraq, çox vaxt xor mahınlılarının müşayiəti ilə xarici dillər öyrədilməklə (ingilis dili), gənclərin canlı ünsiyyəti və i.a. qeyri-formal şəkildə öz yığıncaqlarını keçirirlər. Bu zaman onlar əvəzində heç nə tələb etmirlər, xüsusən, müsəlmanlardan islamdan imtina etməyi tələb etmirlər; daha çox seçilənlər üçün xarici səfərlər, ezamiyyətlər və i.a. təşkil olunur. Buna misal olaraq son on ildə fəaliyyət göstərən məşhur dini "Həyatverən nemət" ("The Creators Cemace") cəmiyyətini göstərmək olar.

Bu, bizim millətimizin mənəvi sağlamlığı üçün ikinci təmayüldür, bizim fikrimizcə, postsovet ideologiyasının hər hansı növünə hipotetik qayıtmaqdan da təhlükəlidir. Əvvəla, yeni "qərbçilik" təmayüllü gənclərə tərəf səmtləşdirilmişdir, onlar bilavasitə bizim gələcəyimizə təsir göstərirlər. İkincisi, Qərbin mənəvi sərvətlərinin daşıyıcıları öz fəaliyyətlərində bilavasitə əyləncəliyə, adamlarda alçaq instinklər, necə olursa-olsun nəşənlənmə cəhdini oyadırdı. Bütün bu moizələr mütləq zəhlətökən reklam ilə müşayiət olunur, adamlarda istehlakçılıq, yeni-yeni maddi rifah əldə etmək hərisliyi yaradır.

Bütün bunlar yekunda təkcə islam dini ilə deyil, habelə bizim əsrlər boyu mənəvi dəyərlərimizlə, Azərbaycan xalqının mentaliteti ilə uyuşmayan ziddiyyət təşkil edir.

Bu təhlükə onunla artır ki, təsvir edilən tendensiya Qərbin nəhəng maliyyə qüdrəti ilə, ilk növbədə, yeganə ən qüdrətli dövlət olan ABŞ tərəfindən qızışdırılır və müdafiə olunur. Təbii ki, belə kömək birbaşa dövlət tərəfindən həyata keçirilmir, hər cür mədəni birliklər, xeyriyyəçilik fondları, cəmiyyətlər və i.a. tərəfindən həyata keçirilir. Onlar da öz növbəsində müxtəlif mötəbər maliyyə-sənaye qrupları tərəfindən vasitəli şəkildə müdafiə olunurlar. Bu yeni təhlükədən necə yaxa qurtarmalı, bizim qədim sərvətlərimizi, o cümlədən dinimizi necə qorumaq?

Güman etmək olar ki, bunun bir cavabı var: milli və dini başlanğıcları hər vasitə qorumaq və inkişaf etdirməklə. Bu, bizim xalqımızın öz ruhuna, onun mahiyyətinə, xarakterinə cavab verir. İslam, müsəlman dini istər ayrıca götürülmüş hər bir şəxsiyyət üçün sırf dini planda, istərsə də, ola bilsin, gələcəyin dini kimi özündə nəhəng potensial inkanlar ehtiva edir: biz görürük ki, o, əzmlə yeni-yeni mövqelər tutur. İstisna deyildir ki, nə vaxtsa, XXI əsr "dirçəlməmiş islam" əsri adlandıracaq.

Beləliklə, müqəddəs "Nə etməli?" sualına bu gün bir cavab vermək olar: "Güzəştə getməmək, geri çəkilməmək!". Əsl islamın nurunu xalq kütlələrinə çatdırmaq lazımdır, o, xalqın öz əqidəsindən dönməməyə kömək edəcək, necə ki, tariximizdə neçə dəfələrlə, o cümlədən ağır 1920-1930-cu illərdə ona kömək olmuşdur. Bu bərdə yuxarıda, söhbət getmişdir.

MÜNDƏRİCAT

"1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Ön söz

Giriş sözü əvəzi

I fəsil. Avantürist niyyətləri həyata keçirmək üçün geniş meydan

II fəsil. Köçürülmə - erməni şovinizminin təzahürü kimi

III fəsil. Pambıqla kəsilən başlar. Deportasiyanın başa çatdırılması

(1954-1956)

Faciənin qanlı dərsləri

Əlavə

I Sovet rejiminin islam dininə, Azərbaycan xalqının milli adət və ənənələrinə qarşı mübarizəsində ermənilərin çirkin fəaliyyəti

(1920-1930 cu illər)

Giriş

Sovet rejiminin islam dininə və din xadimlərinə qarşı mübarizəsinin xarakteri və əsas istiqamətləri

(1920-1936-cı illər)

Məscidlərin bağlanması və onların təsərrüfat və mədəniyyət təşkilatlarına verilməsi

Dini məktəblərin və dini tərbiyə ocaqlarının ləğv edilməsi

Dini əlamətlərə görə partiya sıralarının təmizlənməsi

Azərbaycanda "Mübariz Allahsızlar İttifaqı"nın

(MAİ) fəaliyyəti

II Azərbaycan xalqının dini bayramları və xalq adət-ənənələrinə

qarşı sovet rejiminin mübarizəsi

1. Məhərrəmliklə mübarizə

2. Sovet rejiminin digər dini bayramlar və xalq adətləri ilə mübarizəsi

Orucluq, Qurban və Novruz bayramları

Nəticə

Nəcəfov Bəxtiyar İsgəndər oğlu
Tarix elmləri doktoru, professor

Deportasiya

Nəşriyyatın direktoru: Eldar Əliyev
Mətbəenin direktoru: Səhraf Mustafayev
Kompüter dizaynı: Vüsal Hafızov

Yığılmağa verilib 20.07.2006. Çapa imzalanıb 29.09.2006.

Formatı 60x90^{1/16} F.ç.v. 19,25. Ş.ç.v. 19,25.

Sifariş № 94 sayı 800 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

"Çaşıoğlu" mətbəəsi Bakı ş., M.Müşviq küç., 2a